

Tanulmányok Pápa város történetéből

2.

Szerkesztette:

DR. HERMANN ISTVÁN

A szerkesztésben közreműködött:

SOMFAI BALÁZS

ISBN 963 03 4069 0 ö

ISBN 963 03 4070 4 II. k.

© PÁPA VÁROS ÖNKORMÁNYZATA

PÁPA, 1996

A kiadvány megjelenését támogatta
a Veszprém Megye Kultúrájáért Alapítvány
és Petrencsik Zsolt, a Petext Kft. ügyvezetője.

Kiadja: Pápa Város Önkormányzata
Felelős kiadó: dr. Kovács Zoltán polgármester
Készült: a Jókai Mór Városi Könyvtár
Kötészeti és Soksorozító Műhelyében
Felelős vezető: dr. Hermann István
Tipográfia: Balassa Krisztina

TARTALOM

KOVÁCS ZOLTÁN:	Köszöntő
KUBINYI ANDRÁS:	Bevezetés
KRISTÓ GYULA:	Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról
ENGEL PÁL:	Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV-XV. században
SOLYMOSI LÁSZLÓ:	Adatok Pápa város középkori történetéhez
GRANASZTÓI GYÖRGY:	Pápa, mint feudáliskori magyar város
VALTER ILONA:	Az észak-magyarországi mezővárosok és Pápa fejlődésének rokon vonásai és különbségei
GECSÉNYI LAJOS:	Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben
PÁLFFY GÉZA:	Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben
HECKENAST GUSZTÁV:	Adalékok Pápa történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idejéből
DOMINKOVITS PÉTER:	Mezővárosi önkormányzat Pápán a XVIII-XIX. században
RESS IMRE:	A birodalmi centralizáció és a mezővárosi igazgatás
FATUSKA JÁNOS:	Az Esterházy-család ifjabb fraknói ágának telepítéspolitikája a XVIII. században
S. LACKOVITS EMŐKE:	Pápa város népélete
KNÉZY JUDIT:	Népéleti adatok a Dél-Dunántúlról a XVIII. századi uradalmi iratokban
LUKÁCS LÁSZLÓ:	Pápa néprajza
CSEPREGI ZOLTÁN:	Pápa a dunántúli pietizmus történetében Hozzászólások I. Hozzászólások II.
HERMANN ISTVÁN:	Utószó

Kovács Zoltán

Köszöntő

Nagy tisztelettel és szeretettel köszöntök mindenkit Pápa Város Önkormányzata és a Pápa monográfia szerkesztőbizottsága nevében itt a Somogyi Galéria dísztermében azzal, hogy városunk örömmel ad otthont a tudományos tanácskozásnak.

Megköszönöm, hogy előadóink elfogadták meghívásunkat, eljöttek ide a mi kis városunkba, hogy ezen a konferencián az általuk írt és az általunk kiadott tanulmánykötet kapcsán előadásukkal, gondolataikkal tovább gazdagítsák a Pápa történetéről szóló tanulmányokat.

Úgy érzem, hogy nem volt hiábavaló eddigi fáradozásuk és talán a mi fáradozásunk sem, hiszen ahogyan körbetekintek, sokan jöttek el - minden korosztály képviselteti magát -, hogy meghallgathassák az elkövetkezendő két nap tudományos előadásait.

Ez is mutatja, hogy helyes volt az 1989-ben megindított kezdeményezés, amely városunkról egy monografikus kötetet kívánt megjelentetni. Köszönet illeti ezért dr. Németh Zoltán egykori tanácselnököt és a végrehajtó bizottságot, hogy útjára indította ezt a nemes kezdeményezést. Az 1990-ben megalakult önkormányzat is felkarolta a már megindult munkát, sajátjaként gondoskodván a könyv elkészítéséről, dr. Hermann István, a Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatója szervezésében.

Amint említettem, a kezdeti tervek egy monográfia elkészítéséről szóltak, de mi, akik itt vagyunk, valamennyien tudjuk, hogy a monográfia sokkal többet tartalmazó mű, amely csak több évtizedes munka eredményeként jöhet létre. Erre mi egyelőre képtelenek voltuk, de úgy véljük, a tanulmánykötet jó alapja lehet egy későbbi monográfia elkészítésének és már most kitűnő információkat nyújt a városunk története iránt érdeklődőknek.

E hétvégi tanácskozás - az előadások címeiből is erre következtethetünk - tovább gazdagítja, bővíti a nyomtatásban eddig megjelent tudományos munkákat, a bennük található ismereteket.

A munka során - talán nem véletlen - többször is emlegettük Kapossy Lucián: „Pápa város egyetemes leírását” mint alapművet. Csaknem egy évszázad telt el az ő könyvének kiadása óta. Úgy érezzük, ezért is rendkívüli jelentőségű volt 1994. december 4-e. Ekkor került sor a Pedagógus Művelődési Házban az új könyv bemutatójára. A jelenlévők közül többen ott voltunk és joggal mondhatjuk, sikeres volt már maga a bemutató is, hiszen a kiadvány méltó utóda színvonalában, tartalmában az említett Kapossy műnek. Ott tettem ígéretet arra, hogy lesz folytatás. S íme, alig telt el pár hónap, ismét együtt vagyunk. Nem volt könnyű feladat ilyen sok kiváló tudóst - ráadásul egyszerre - összehozni városunkban, köszönet dr. Hermann Istvánnak, aki kiváló szervező munkát végzett. Mégegyszer szeretném Önöknek megköszönni, hogy elfogadták meghívásunkat. Önök tudják legjobban, hogy mennyire fontos szerepet játszik a jó könyv életünkben. Pápa diákváros, történelmi város, komoly múltja van, amire joggal büszkék a pápaiak. Ezért rendkívül fontos, hogy ilyen könyvek készüljenek diákjainknak, a megszokottnál jóval több ismeretet nyújtsanak. A legfontosabb talán az, hogy élő szóval a könyv fejezeteinek íróival találkozva közvetlenül hallják - reményeink szerint - a remekebbnél remekebb előadásokat.

Végezetül szeretném megköszönni a szervező bizottság és a szerkesztők munkáját, a Jókai Mór Művelődési Központnak a nagyszerű helyszín biztosítását. Az elkövetkezendő két napban pedig mindenkinek jó tanácskozást kívánok.

Kubinyi András

Bevezetés

„Habent sua fata libelli”, a könyveknek meg van a maga sorsa, mondja az ősi latin közmondás. Ezt mondhatjuk az 1994-ben megjelent „Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig” című műről épp úgy, mint a jelen kötetről. Arról van ugyanis szó, hogy valamikor a nyolcvanas évek végén az akkori pápai városi tanács elhatározta - dr. Hermann István, a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatója ötletére - egy pápai város-történeti monográfia kiadását. Magam úgy kerültem ebbe, mint főszerkesztő, hogy egykori kedves egyetemi tanítványom, Hermann István megkeresett, és rávett a munkára.

Nem könnyű feladatot vállaltunk, hiszen a város múltjának számos olyan vonatkozása van, amellyel eddig senki sem foglalkozott, sőt nem egyszer a források sem állnak összegyűjtve rendelkezésre. Ez önmagában véve nem lett volna nehézség, amennyiben idő állt volna rendelkezésünkre. Annak idején részt vettem az öt kötetes Budapest története szerkesztésében, és így tudom, hogy az első kötet húsz évvel azután jelent meg, hogy a munka megindult. Lehet más várost is példaként idézni. A kérdés tehát az volt, szabad-e viszonylag gyors határidőt vállalni, vagy pedig kell-e inkább éveket, esetleg évtizedeket szentelni anyaggyűjtésre.

Nos, egy várostörténeti monográfiának kettős szerepe van. Először felkelti a helyi polgárok egészséges lokálpatriotizmusát, a múltjuk iránti érdeklődését, és így nevelő célzatú. Másrészt tudományos alapot nyújt az országos várostörténetírás számára, hiszen csak az egyes városok történetének tudományos igényű feldolgozása teszi lehetővé az országos szintézist. Az első cél a monográfia mielőbbi elkészítését indokolta, de úgy, hogy a második célnak is eleget tudjunk tenni, ami nem volt könnyű feladat. Hála tudós szerzőtársaimnak, úgy vélem nem kell szégyenkeznünk az elkészült mű miatt.

Tovább bonyolította a kérdést, hogy volt téma, amire nem találtunk szerzőt, és olyan is, ahol a mai napig nem készült el a vállalt kézirat. Ezért adtuk a Tanulmányok Pápa város történetéből címet, nem pedig a „Pápa várostörténetét”. Ez ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy a hiányzó fejezeteket, vagy a megjelent részek esetleges hiányait később kiegészíthessük.

Ez utóbbi célt szolgálta az 1995 tavaszán Pápán tartott tudományos ülésszak, amelynek létrehozásáért Pápa város polgármesterét, dr. Kovács Zoltánt illeti köszönet, ahol a megjelent kötetről kiváló tudósok mondták el véleményüket, mégpedig azzal a céllal, hogy új adatokkal egészítsék ki az előző kötet megállapításait. A konferencia kettős szempontból is örömdetes: egyrészt igazolta, hogy a Tanulmányok szerzői szakmailag színvonalas munkát végeztek, másrészt valóban gazdagították új adatokkal a város történetét.

Most ennek a konferenciának az anyagát tartja a szíves olvasó a kezében. Kérem, hogy használja fel mint a Tanulmányok kiegészítését. A szerkesztés ez esetben is dr. Hermann István barátom szakavatott munkáját dicséri. Reméljük, hogy a továbbiakban új kötetek, Pápával foglalkozó forráskiadványok is elkészülhetnek.

Kristó Gyula

Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról

Az alábbi előadás szorosan kapcsolódik a *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig* című tanulmánykötet (Pápa, 1994.) Ilon Gábor, Haris Andrea és Kubinyi András által írt fejezeteinek vonatkozó részeihez. Előljáróban meg kell említenem, hogy nem vagyok könnyű helyzetben, hiszen alapvetően jól megírt egységek dolgozzák fel az általam választott témakört, azaz gondosan betakarított tarlóról kell néhány búzaszemet összezsípegetnem. Két körülmény teszi mégis lehetővé, hogy egyáltalán erre a - korántsem hálás - feladatra vállalkozzam. Egyfelől - ne tűnjék szerénytelenségnek - gyakorló helytörténész vagyok, több alföldi település középkorát dolgoztam fel a korábbi évtizedekben (Békéscsaba, Tápé, Vésztő), ugyanakkor beleártottam magam helytörténeti tanulmánykötetek és monográfiák szerkesztésébe is (Békéscsaba, Szeged), nem szólva itt most arról a temérdek lektorálásról, amit a helytörténet terén elkövettem, ezek közül egyedül a *Debrecen története* teljes I. kötetének (Debrecen, 1984.) szakmai átnézését említem meg. Másfelől számomra, mint középkorkutató számára nem lehet közömbös egy középkortörténeti téma, még ha az adott esetben Pápa históriája képében jelentkezik is, hiszen a középkori helytörténet művelése alapvetően mégiscsak középkorász- és nem köznapi értelemben vett helytörténészi feladat, nem lévén ugyanis a középkornak olyan sajátosan helyi keletkezésű és jellegű forrásanyaga (szemben az új- és legújabb korral), amely alapvetően indokolná a helytörténész fogalmának elkülönítését a középkortörténész fogalmán belül.

Ami Pápa korai középkorát illeti, első megjegyzésem a tanulmánykötet műfajához kapcsolódik, illetve annak rovására írandó. (Bizonyára nem tűnik ünneprontásnak, ha a továbbiakban nem a *laudatio*, hanem a problémafelvetés, illetve a kritikai megjegyzések nyomvonalán haladok tovább.) A tanulmánykötet attól tanulmánykötet, hogy csak azt lehet számon kérni tőle, ami benne van, még pontosabban: amit felvállalt, szemben a (helytörténeti) monográfiával, amittől - elvileg - minden számon kérhető, hiszen éppen azért monográfia. Mármost a pápai tanulmánykötet vonatkozásában az első jelentős hiányérzetem a honfoglalás és a X. század vonatkozásában van. Ezt a témát Ilon Gábor a kötet 34-35. oldalain öt mondatban elintézi. Az első mondat szerint meglepő a város határának honfoglalás kori régészeti leletekben való szegénysége. A második mondat ezt a kutatás hiányosságaival, a pápai múzeum anyagi lehetőségeinek igen korlátozott voltával magyarázza. A harmadik és a negyedik mondat a hajdani Mika-gyár környékéről származó sírleletet említi meg, az ötödik mondat pedig a város egy azonosíthatatlan helyéről származó, ugyancsak igen szerény mennyiségű leletről szól. Bizonyára ehhez kapcsolódik Ilon fejezetének 28. jegyzete, sajnálatos, hogy a 28. szám a szövegből kimaradt. Mindenesetre e 28. jegyzet a *Magyarország régészeti topográfiája* 4. kötetére (A pápai és a zirci járás. Bp. 1972.) hivatkozik, s az itt említett leleteket (nyakperec, karperec, gyűrű, S-végű hajkarika) ábrázolva is megtaláljuk a kötet 40. oldalán.

Magam nem lévén ismerős a pápai topográfiában, érdeklődéssel olvastam volna arról, hogy ezek a leletek hogy viszonylanak ahhoz a lelethez, amelyről *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter* (Szerk. Szőke Béla. Bp. 1962.) munka 61. oldalán a kötet egyetlen pápai vonatkozásaként ezt olvashatjuk: „Az Úrdombon fekvő soros temetőről szóló bizonytalan adat”. Az Úrdomb neve a pápai tanulmánykötetben a hely- és névmutató tanúsága szerint nem szerepel, pedig a mutató éppen azt hangsúlyozta: „összeállításának legfontosabb szempontja, hogy városunk történetének tanulmányozásához

szükséges hely- és személynevek megtalálhatók legyenek” (651.) Az igazság mégis az, hogy az Úrdomb neve benne van a pápai tanulmánykötetben, de mint VII. századi avar lelőhely, sőt a szöveg szerint az 1. ábra 9. rajza illusztrálja is az avar vezéri temetkezés leletanyagát (34.). Ám ha felütjük a 39. oldalon az 1. ábrát, kiderül, hogy ott a képanyag csak a késő bronzkorig megy, különben is a számozás befejeződik. Az úrdombi avar lelet képi megjelenítését a valóságban a 2. ábra 1. rajzán találjuk meg. Ennek ismeretében érdekelné engem, hogy mi ma a helyzet az 1962-ben az Úrdombra jelzett bizonytalan honfoglaló soros temetővel, amely a szakirodalomban nem 1962-ben vált ismertté, hanem már 1930 óta tudtak róla, s Jankó Lászlónak ezen 1930. évi közleményére (A pápa avarkori sírleletek. Archaeologiai Értesítő 1930. 124.) hivatkozva a régészeti topográfia idézett kötete (201.) is megemlíti: az Úrdomb „északkeleti oldalán Jankó L. egy X-XI. századi soros temetőt említ, bár leletanyagot nem közöl.”

Igazából számomra a legizgalmasabb mégis az lenne, hogy vajon az Ilon-tanulmányban honfoglalás korinak jelzett anyag valóban honfoglalás kori-e. kötet 40. oldalán 5-9. sor-számmal közzétett képanyag - amely a dolgok jelen állása szerint a teljes pápai illetékességű „honfoglalás kori” anyag - komoly kétségeket támaszt mind azt tekintve, hogy ez valóban a honfoglalás korából eredeztethető-e, de esetleg még a tekintetben is, hogy teljes egészében magyar etnikumhoz kapcsolható-e. Egy - talán még el nem évült - kézikönyvből (Bálint Csanád: A honfoglaláskor. I:1. Bp. 1976. 123. skk.) tudjuk, hogy az egész Kelet- és Észak-Európában széltében elterjedt nyakperek a X. század második felében tűntek fel a magyar köznép soraiban, hogy a sodrott karperek leginkább a X. század második felében voltak divatosak, hogy a S-végű hajkarikák a X. század utolsó harmadától a XII. század legelejéig voltak divatban, felmerült szláv etnikumjelölő szerepük is, de ez vitatható. Úgy tűnik tehát, hogy a későbbi Pápa területén nem a honfoglaló magyarság, hanem a X. század második felében egy szegény, régészeti szakszóval élve: köznépi népesség telepedett meg. Igazából azt sajnálom, hogy Ilon Gábor fentebb parafrázisban idézett öt mondatában megelégedett a tények legszűkebbre szabott felvillantásával, és kísérletet sem tett e szegényes leletanyag érdemi, történeti szempontú értékelésére. Így fordulhat elő az a furcsa helyzet, hogy szinte szó sem esik a magyarok bejöveteléről Pápa térségébe (aminek bemutatása Ilon feladata lett volna), hiszen a kötetben öt követve Haris Andrea már Pápa településszerkezetét mutatja be, Kubinyi András pedig az első írásos előfordulás (1061?) dátumától kíséri nyomon a hely történetét.

A város korai történetét illetően Haris és Kubinyi tanulmánya között a legnyilvánvalóbb ellentmondás abban van, hogy Haris szerint „Pápa neve az írásos forrásokban először 1225-ben szerepel” (51.), míg Kubinyi álláspontja alapján „Pápa viszonylag korán, 1061-ben jelenik meg először a forrásokban” (75.). Csak dicsérni lehet azt a szerkesztői koncepciót, hogy nem „irtotta ki” az egyik álláspontot a kötetből. Ezzel ugyanis bizonyára zavart idéz elő a kérdés-körben nem jártas olvasók között (ráadásul egy igazán „kényes” kérdésben, hogy ti. mióta adatolható kétséget kizáróan egy település ma is használatos néven való fennállása), de nem leplezi el a tény: nem kétségtelen bizonyossággal egyértelmű adat szól elsőként Pápáról. (Más kérdés: nem ártott volna, ha a nyilvánvaló és egymástól mindössze csak 24 oldalnyi távolságra levő ellentétes állítás magyarázatára a két szerző legalább egyike sort kerített volna. Most erre - illetéktelenebbül, mint ők - magam teszek kísérletet.)

A kérdés veleje az, hogy vajon az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevélben olvasható rövid, Pápát említő adat (*dedi eidem Sancto Jacobo... molam in Papa*, *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 172., magyarul: ‘e Szent Jakabnak adtam... egy malmot Pápán’) melyik Pápára, milyen Pápára vonatkozik. Mivel maga a teljes terjedelmű oklevél csak 1964 óta ismert (Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből [”Pest” legkorábbi említése]. Tanulmányok Budapest múltjából. XVI.

Bp. 1964. 53-55.), a kérdéskörnek nagyon kiterjedt kutatástörténete nincs. A vélemények két álláspont mentén csoportosulnak. Az egyiknek az alapvetését Nádasdy Lajos (A pápai vízimalmok története. Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok 1988. 8.) végezte el, majd nyomában Hermann István (Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 527.) és Kubinyi András (Tanulmányok 75.) foglalt úgy állást, hogy az 1061. évi oklevél Pápája a mai Pápa városra vonatkozik. Ennek az azonosításnak behízelve kézenfekvő apropója az, hogy a XI. század közepi oklevél vízimalom kapcsán említi Pápát, márpedig - Kubinyi szavaival élve - „Pápa középkori történetére a Tapolca-patak nyomta rá bélyegét... A Tapolca lehetőséget nyújtott télen is működő vízimalmok üzemeltetésére” (uo.). Valóban van valószínűsége annak, hogy ez az álláspont képezi az igazságot. Ugyanakkor számításba kell venni egy másik lehetőséget is. A középkori Magyarország területén összesen három földrajzi objektumra használta írott forrás a Pápa nevet, az 1061. évi oklevél Pápájára, az 1225-től biztosan adatolható Pápa városra és egy 1193-ban hídként (*pons*) előforduló Pápára (Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVIII. Szeged 1974. 34. Az 1193. évi adatot Jakubovich Emil-Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. 55.). A kérdés az, vajon e három Pápa név három különböző helyet jelöl-e, vagy közülük kettő azonosítható-e, s ha igen, melyik kettő. A szakirodalom fentebb említett, Nádasdy, Hermann és Kubinyi nevével fémjelezhető vonulata már kísérletet tett Pápa városa és az 1061. évi oklevél Pápája azonosítására. Így most következő lehetőségként azt vizsgálom meg: szóba jöhet-e az 1061. és az 1193. évi Pápák azonosítása. Mint már említettem, az 1193. évi oklevél Pápája hídként szerepel; márpedig ahol a középkorban híd van, ott víz is van, hiszen a híd vizet (patakot, folyót) hidalt át. Így legalább az elvi lehetősége fennáll annak, hogy vízimalom is működhetett ott. Egy további mozzanat még inkább elgondolkodtató. E *pons Papa* ('Pápa híd') ugyanis Dél-Somogyban, a mai Csurgó városa közelében feküdt, Zselicszentjakabtól nem túl nagy távolságra. Lokalizálása Ortway Tivadar nevéhez fűződik (Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. II. Bp. 1882. 88.). Makk Ferenc és Szegfű László kollégáimmal együtt 1974-ben ennyi ismeretanyag alapján jutottunk arra a következtetésre, hogy az 1061. évi zselicszentjakabi oklevél Pápája ezzel az 1193-ban szereplő Pápával lehet azonos, hiszen feltételelesen fogalmazva írtuk azt: talán az 1193. évi adat Pápájához vonható az 1061. évi oklevél Pápája (Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László: i. m. 34.).

Ortway Tivadar (i. m. 88.) a Pápa név minősítését illetően úgy foglalt állást, hogy „nevét e híd nyilván egy Pápa pusztai víztől vette”, s Pápa víznévként került be középkori vízrajzi munkájába. Ortway tehát a kifejezést mint a 'Pápa-víz hídját' értelmezte. Ettől eltérően foglalt állást Mikos József (A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Magyar Nyelv 1935. 291.), szerinte a Pápa személynévként szerepel itt, vagyis a *pons Papa* értelme 'Pápa személy hídja'. Magam új adatsor birtokában - amelyet 1974-ben még nem ismerhettünk - bizonyos vagyok abban, hogy az 1193. évi oklevélben szereplő Pápa - már akkor vagy azt követően - területet jelölt. 1974-ben jelent meg ugyanis a *Somogy megye földrajzi nevei* (Bp. 1974.) című munka. Ennek tanúsága szerint a Csurgóval nyugat felől közvetlenül határos Porrogszentkirály falu területén az 1970-es évek elején a következő helyneveket gyűjtötték össze: Pápai-bükk, Pápai-högy, Pápai-kut, Pápai-mező. Ezek a helynevek: Pápai-bükk, Pápai hely, Pápai föld, Nagy-Pápai puszta, Pápai puszta, Pápai nyires, továbbá jelzett szó nélkül Pápai alakban az 1852. évi croquis-ban, Pesty Frigyes 1864. évi kéziratos helynévgyűjteményében, valamint év nélkül színes birtokvázlaton (kataszteri térképen) is előfordulnak (617-618.), jelezvén ezek viszonylagos régiségét. Mivel e helynevek kb. 4 km²-en terülnek el, világosan mutatják: hajdanán az egész területet Pápának hívták, s az 1193. évi oklevél tanúsága alapján teljes bizonyossággal állíthatóan legalábbis 1193 óta. Nos, ezen a Pápai helynevekkel sűrűn telehintett területen, amely valaha egységesen Pápa nevet viselhetett, még

az 1970-es években is ilyen helynevekkel találkozhatunk: Malomi-rétek, Malomi-mező, Régimalom, Malom-ódal, Malom-sűrű, Malom-árok. Ezek sem új helynevek, hiszen Malomi, Malom helye, Malom-sűrű, Malom-árok alakokban a XIX. század közepe írott forrásaiban is előjönnek, ráadásul e helynevekre még az 1970-es években is úgy emlékeztek a helyi öregek, mint „a volt vízimalom melletti terület”, vagy „volt vízimalom”, vagy „valamikor vízimalmot hajtott”. Ennek a Pápának tehát nem csupán 1193-ban volt vize, amely fölött a forrásban említett *pons Papa* átívelt, hanem a víz később sem apadt el, s malmo(ka)t hajtott. Azok a feltételek, amelyek az 1061. évi oklevél Pápájának a Tapolca-patak melletti Pápa városával való azonossága mellett szólhatnak (mindenekelőtt a vízimalom jelenléte), e Csurgó melletti Pápán is megvoltak. Vajon mondhatjuk-e ennek alapján, hogy az 1061. évi oklevél pápai malmot említő adata e Somogy megyei, Csurgó határában szereplő Pápára vonatkozik? Az alap nem kevesebb, de nem is számottevően több, mint a mai Pápa városával való azonosítás esetén. Egyetlen mozzanat azonban mindkét megoldással szemben halvány kétségeket ébreszt, ez pedig birtoklástörténeti mozzanat. Sem a mai Pápa város, sem Csurgó közvetlen környékén nem ismerjük a zselicszentjakabi monostornak másik birtokát. A szórt birtokrendszer uralma idején ez önmagában még nem feltétlenül gyanút keltő tényező, de meg kell vizsgálnunk, hogy vajon a harmadik Pápa, az, amelyik az 1061. évi oklevélben mint malmos hely szerepel, milyen birtokok társaságában szerepel ebben a diplomában.

Sajnos, annak ellenére, hogy Kumorovitz L. Bernát 1964-ben kiadta a zselicszentjakabi alapítólevél szövegét, tudunkkal még senki nem végezte el annak topográfiai vizsgálatát. Kumorovitz annyit kockáztatott meg mindössze (i. m. 79-81.), hogy „a zselicszentjakabi monostor 26 megnevezett helyen, zömében a Zselicsegyben és az Ormánságban, továbbá a Rába és a Duna mentén, valamint Biharban (vagy a Fejér megyei Bihar faluban?) nagy vagyonhoz jutott”, s még az *insula Pest* és a *locus Pesti* teljes értékű azonosítását is az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának feldolgozójára hagyta. Az én számításom szerint a diplomában 33 önálló földrajzi objektum szerepel, meglepően kicsiny azon javadalmak száma, amelyek Somogy megye területén kívül feküdtek. Ilyen a Sopron megyei Árpás a Rába mellett, Sokoró Győr megyében Pannonhalma vidékén (ezek esnek a legközelebb a mai Pápa városhoz), ilyen Pest a Duna mellett, ilyen Bihar Fejérben. Ezek tekinthetők a monostor székhelyétől távol eső birtokoknak. Ezek sorába a Tapolca-patak melletti Pápa is beférne. Ha az alapítólevél *Noaja* a Zala megyei Novával, *Genkje* pedig a Tolna megyei Gyönkkel azonos (a lokalizációkra Georgius Györffy: i. m. Index nominum, passim), ezek a térben már közelebb esnek Zselicszentjakabhoz, hiszen a dél-dunántúli régióban fekszenek. A többi hely vagy ismeretlen eredetű, vagy Somogy megyei. Az 1061. évi alapítólevél nagy valószínűséggel azonosítható helyneveinek jól körülhatárolható, azt lehet mondani: legnépesebb csoportja a Kaposvártól (Zselicszentjakabtól) délre, Szigetvár tágabb környékén található. A legegységesebben lokalizálható földrajzi név e területen a *terra Alexandriae*, mivel erről az alapítólevél jegyezte meg, hogy a Dráva folyó partjai mentén fekszik. Ezt Csánki Dezső (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 586.) tévesen Sándorlak pusztával azonosította, s így helyét Bűrös közelében (Szigetvártól délnyugatra) jelölte ki. Amióta azonban megjelent a Somogy megye földrajzi nevei kötet, könnyű szerrel megállapíthatjuk, hogy az 1061. évi helynév Aléxandria puszta alakban a mai napig él Csokonyavisonta határában, Szigetvártól nyugatra (779.), s ugyanide helyezi a *Diplomata Hungariae antiquissima* mutatója is (474.). Ugyanez a mutató a *Zemnye* (vagy inkább *Zemnye*) helyet kérdőjelesen Zimonával azonosítja (515.). Nos, a *Somogy megye földrajzi nevei* szerint Zimona annak a területnek a neve, amely Csokonyavisonta és Barcs egymással határos részén fekszik, továbbá ugyancsak Zimona nevet visel egy árok Szulokon (Barcs és Csokonyavisonta között), valamint egy patak Barcson 780., 784., 812.). Ha igaz a *Diplomata Hungariae antiquissima* mutatójának azon megjegyzése, hogy az 1061. évi oklevél Lucisy

faluja kérdőjelesen azonos Lakócsával (495.), akkor az apátság ezen birtoka is e vidéken volt, a Drávához közel, Barcstól keletre. Szintén ebbe a térségbe helyezhető el az alapítólevél *Drugh* faluja. A névalak nem hagy kétséget, hogy ebből idővel Dorog hangalakú helynév fejlődött. Csánki Dezső a középkori Somogy megyében két Dorog települést mutatott ki, az egyiket Karád és Fia vidékén, vagyis Észak-Somogyban, a másikat pedig Lád és Patos vidékén (i. m. 601.). Az egykori Dorog falunak a mai Patosfa határában az 1852. évi croquis-ban Dorogi alakban helynévi nyoma maradt (Somogy megye földrajzi nevei, i. m. 768.), vagyis Csánki e lokalizációja helyes volt. Úgy gondolom, a zselicszentjakabi apátság a Patosfába olvadt Dorogon rendelkezett földdel, e Patosfa pedig ugyancsak Kaposvártól délre fekszik, Szigetvár vidékén, Kálmáncsa szomszédságában.

Bizonyosra vehető tehát, hogy Alëxandra, Zimona, Lakócsa és Dorog birtokok Szigetvár környékén, jobbra attól délre és nyugatra terültek el. Összezseng ezzel Csánkinak a későbbi adatokból levont azon megállapítása, hogy a zselicszentjakabi bencés apátság terjedelmesebb birtokai a monostornak is helyet adó Zselicség mellett (ahol a *Somogy megye földrajzi nevei* kötet segítségével további, eddig ismeretlen apátsági birtokok is pontosan lokalizálhatók) az Ormáncsban voltak, azaz Szigetvártól dél felé (i. m. 706.). Ha nem a fatális véletlen űz velünk tréfát, komolyan kell vennünk a *Somogy megye földrajzi nevei* azon adatát, amely Kálmáncsa területén Pápa földrajzi nevet tüntet fel. A Pápa helynév ma már nem él a helyiek között, de az 1852. évi croquis még megörökítette létét (788.). E kálmáncsai Pápa helynév léte eddig teljességgel ismeretlen volt. Ami vele kapcsolatosan gyanút keltő, az földrajzi fekvése. Kálmáncsa ugyanis közvetlenül határos mind Szulokkal, mind Patosfával, azaz az egykori Zimona és Dorog bencés apátsági birtokokat magukban foglaló mai falvakkal, s második szomszédja Csokonyavisontának, ahonnan az Alëxandra helynév előkerült. E kis területen tehát a zselicszentjakabi apátság számos birtoka feküdt, nem alaptalanul kereshetjük tehát a Kálmáncsa területén volt Pápában az 1061. évi alapítólevél Pápáját.

Mit tudunk e Pápa földrajzi környékéről? A *Somogy megye földrajzi nevei* című kötet térképéről megállapítható, hogy Kálmáncsa falun egy patak folyik át, s Pápa croquis alapján megállapított helye e patak keleti partján volt. E patak Kálmáncsán keresztülfolyó mintegy 5 km-es szakaszán észak-déli irányban a következő, bennünket érdeklő helyneveket rögzíti a földrajzinév-tár, az adatközlők hozzájuk kapcsolt magyarázataival: csak a croquis-ban: Határtó; a croquis-ban: Ats malom, ma: Föső malom, „Az itt folyó árkon egykor működő vízimalomról”; ma: Malomárok, Feneketlen-tó, „8-10 m mély”; csak a croquis-ban: Malom-melléki; ma: Alsó malom; a croquis-ban és ma is: Barát-malom, „Az 1550-es években kolostor állt itt”; ma: Rémalom: „Malom és csárda állt itt” (787-788.). Egyértelműen kiderül tehát, hogy e hajdan Pápának nevezett víz melléki területen, a patak kis szakaszán vízimalmok sora működött, bizonyára mélyjárásúak, amire a ma is 8-10 m-es vízmélység utal.

Vajon mi lehet a magyarázata, hogy e Pápa helynév a későbbiek során a forrásokban nem szerepel? Tudjuk, hogy e Pápa a ma Kálmáncsa nevet viselő somogyi település határán belül, méghozzá a belterület közvetlen szomszédságában, az Alsó malomtól néhány száz méterre fekszik. Feltételezésem szerint e kálmáncsai Pápa szerepel az 1061. évi zselicszentjakabi alapító oklevélben, a monostor tulajdonát képező, egymás mellett fekvő birtokcsoport egyik tagjaként. A bizonyára már akkor működő vízimalmok egyikét nyerték el a szentjakabi bencések. Utóbb azonban - vagy a XII. század eleji vagy a XIII. század első felében élt Kálmán király idejében és kezdeményezésére (Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveinek történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* LV. Szeged 1976. 63-64.) - cseheket telepítettek Pápa területére, s az új település 1280-ban Csehy, 1281-ben Kalaman Chehy, 1286-ban Kalman Kiralycsey elnevezéssel fordul elő (l. Csánki Dezső: i. m. 578.), amelyből utóbb Kalamanchech (1474. évi adat), majd

Kalmancze (1485. évi adat, uo.) alakokon keresztül magánhangzó-illeszkedéssel alakult ki a mai Kálmáncsa névforma. A nagyon korai Pápa területnév helyébe tehát már az Árpád-korban a Csehi, illetve Kálmán-csehi név lépett, ez szerepel azután az okmányokban, a Pápa név határresznévként hosszú évszázadokon keresztül fennmaradt, mígnem napjainkra már kiveszett a helyiek emlékezetéből. Nem állíthatom természetesen abszolút bizonyosnak azt, hogy e kálmáncsai Pápa szerepel az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevélben, de talán annyit megkockáztathatok: legalább annyira valószínű ez a megoldás, mint az 1061. évi Pápának akár a Tapolca-patak melletti, akár a Csurgó határában feküdt Pápával való azonosítása. Mivel mindhárom Pápán - bár különböző korokban - kimutatható vízimalmok működése, így pusztán a vízimalom nem tekinthető perdöntőnek Pápa lokalizálását illetően. Ha viszont birtoklástörténeti szempontot vonok be a vizsgálatba, akkor kétségtelenül a kálmáncsai Pápát kell a másik két Pápával szemben előnyben részesítenem. Így ha feltevésem megállja a helyét, abból az következik: Pápa város első előfordulásának dátumaként nem 1061-et, hanem továbbra is 1225-öt kell tekintenünk.*

Ez évben a már nem élő Smaragdus pápai főesperes nevével találkozunk. Érdekes, hogy az ezen adatot közlő két szerző egyike sem nevezi meg az eredeti forrást, Haris Andrea Kiss István 1908. évi monográfiájához utasítja az olvasót, Kubinyi András pedig nem fűz jegyzetet ezen 1225. évi adathoz. Hadd említsem meg hát, hogy a mai Pápa város nevének szerintem első írásos előfordulása III. Honorius pápa 1225. február 1-jén II. András magyar királyhoz intézett levelében található (kiadása: Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. Romae 1859. 53.). A kérdéses oklevél szövege abból a szempontból is tanulságos volt, mert innen értesülünk arról, hogy Pápa főesperese nem akárki volt, hiszen palotával, a palota szomszédságában általa épített kápolnával rendelkezett, amelyeket még életében a pannonthalmi monostornak adott. A palota, a Szent Lélek-kápolna és a hozzá tartozó földek a Vág-folyó mentén terültek el (A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902. 298-303.).

Pápa korai történetének egyik kardinális kérdése a pápai főesperesség kialakulása, illetve léte. Ezzel kapcsolatos véleményemet 1988-ban írott munkámban (A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 261-262.) kifejtettem. Általános érvennyel elsődlegesebbnek tekintettem az egyházi igazgatás határait az egész Árpád-kor folyamán még alakuló, képlékeny vármegyei határoknál. Ily módon eredeti állapotnak azt vélem, hogy Pápa a győri egyházmegye része volt, s azt tételezem fel, hogy „Veszprém megye lassan fennhatósága alá vonta Pápát és környékét”. Mivel a főesperességi határok általában a XI-XII. század fordulója viszonyait tükrözik, így Pápa környékére csak ezt követően terjedt ki Veszprém fennhatósága. Azt is - ahol erre mód volt - bizonyítani igyekeztem, hogy a megye expanzióját a várispánság testesítette meg. Ebben nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy Veszprémtől Pápa felé hatalmas lakatlan területek voltak, így ezeket magához kapcsolva jutott el a veszprémi várispánság, illetve Veszprém megye Pápa vidékére.

Továbbra is nyitott kérdésként kell kezelnünk azt, hogy miért éppen Pápa lett főesperesi székhely. Azt hiszem, Kubinyi András erre adott két válasza közül csak az egyik jöhet számba reális feltevésként, nevezetesen az, hogy Pápának esetleg már a korai időben vára, természetesen földvára lett volna. Magam már 1988-ban az általánosság igényével fogalmaztam meg ezt: „azok a főesperességek, amelyek nem megye- (várispánsági) székhelyről vették nevüket, gyakran olyan helyen születtek meg, ahol földvár emelkedett”. Ennek illusztrálására hoztam fel a pécsi püspökség regölyi főesperességének példáját, amelynek váráról a legutóbbi

* A kérdésre lásd még Solymosi László tanulmányát a kötetben! - A szerk.

időig nem volt tudomása a szakirodalomnak, holott sáncai ma is láthatók, a várnak helynévi nyoma maradt, s a földvárból különböző korú régészeti leletek kerültek elő. Ugyancsak a hajdani szegedi földvárral magyaráztam a bács-kalocsai egyházmegye szegedi főesperességének kialakulását. Magam ugyanebbe a sorba illesztettem a pápai főesperesség létrejöttét is, azt írtam: „a győri egyházmegye pápai főesperessége mögött (ott állt) a bizonytalan korú pápai vár” (i. m. 287., 456.), s lábjegyzetben a *Magyarország régészeti topográfiája* IV., a pápai járást is tárgyaló kötetére hivatkoztam, ahol az olvasható: a középkori vár a „mai kastély barokk architektúrája alá rejtve maradt fenn”, de ez a középkori vár is csak a XIV. század végétől dokumentálható. Az esetlegesen még korábbi állapotok rekonstruálására is érvényes az, amit e kötet a XIV-XV. század vonatkozásában ír: „a különböző építési periódusok végleges tisztázása... csak további ásatás után várható” (i. m. 194.). Örülök, hogy Kubinyi is hajlik a magam által szintén létezőnek feltételezett korai pápai földvár elismerésére.

Úgy gondolom, mindaz, amit e főesperességek vonatkozásában általánosságban elmondtam, Pápára, illetve a pápai főesperességre is érvényes: „Ha olyan főesperességek is, amelyek nem a Szent István-kori ispáni vár melletti keresztelőegyházból nőttek ki, földvárat...választottak központjuknak, ez arra mutathat: a nagy kiterjedésű Szent István-i várkerületeken belül - annak megfelelően, ahogyan növekedett a terület népessége - a XI-XII. század folyamán újabb egyházi (és talán ezzel párhuzamosan világi) igazgatási centrumok kialakulásának folyamata indult el” (Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon, i. m. 287.). Pápára konkretizálva ez annyit jelent: itt bizonytalán állt az ezredfordulón földvár, de Szent István korában nem lett ispáni vár, azaz nem vált belőle várispánsági (ezzel együtt vármegyei) központ, mert ha azzá alakult volna, Pápa várispánságának, illetve Pápa vármegyének kellene lennie, ilyen viszont nincs. Ebből következően a pápai főesperesség nem a Szent István-kori ispáni vár keresztelőegyházából nőtt ki, hanem későbbi fejlemény. Azt nem tudjuk megmondani, hogy Pápa a XI. század folyamán melyik várispánsághoz, illetve vármegyéhez tartozott, de az bizonyosra vehető, hogy e várispánság, illetve vármegye a győri egyházmegye területén létezett, tehát elvben Győr, de még inkább Kapuvár jöhet számításba. Az egyházmegyei kötelék a XI. század folyamán kellően megerősödött, Pápát szoros kötelékkel láncolta a győri püspökséghez, viszont a világi kötelék még laza volt. A győri püspökségen belül alkalmasint 1110 táján alakult ki a pápai főesperesség, amely a pápai földvár körül kristályosodott ki. Ezzel együtt talán egy világi igazgatási önállósodási folyamat is elindulhatott, amely azonban csírájában elakadt, s így Pápa megyét ekkor sem eredményezett. Bizonytalán a XII. század folyamán, ahogyan a Bakony folyamatosan népességet kapott, haladt előre a veszprémi várelemek expanziója nyugat felé, s legkésőbb a XIII. század elejére elszakították Pápát és környékét a távoli (s a XIII. század elejére elenyésző) kapuvári várszervezettől. Így alakult ki a XIII. századra az a furcsa kettőség, hogy Pápa egyházilag a győri püspökség keretébe, világilag pedig a veszprémi püspökségnek is otthont adó Veszprém megyéjének keretébe tartozott. A fentiekből következően egyáltalán nem tartom reálisnak Kubinyinak a pápai főesperesség létrejöttére adott másik magyarázatát, eszerint ugyanis „a pápai főesperesség minden valószínűség szerint a [pápai] udvarnokispánsággal függ össze” (77.) Önmagában kérdés, hogy a pápai udvarnokok ispánja csak a pápai vagy jóval nagyobb területen élő udvarnokok ispánja volt-e. További kérdés, hogy van-e rendszerszerű összefüggés az udvarnokispáni központ és a főesperességi székhely között. Mivel a főesperességek meghatározó módon a várispánsági központokkal mutatnak szoros kapcsolatot (amire legtöbb esetben azonos nevük is utal), így Kubinyi utóbbi magyarázata bennem kétségeket ébreszt.

Vajon mindezek alapján mikorra tehetjük Pápa, a település kialakulását? Pápa nem lévén telepített város, pontos dátumot természetesen nem adhatunk. Úgy tűnik, Pápa térségét a honfoglaló magyarok - a dolgok jelenlegi állása szerint - 900 táján nem szállták meg, az első

régészeti nyomok (még hozzá a leletek mennyiségéből következtetve igencsak gyér régészeti nyomok) a X. század második felében tűnnek fel Pápan. Feltehetően kis számú népesség szállt meg itt, a régészeti emlékegyanyag jellegéből következtetve köznépi jellegű lakosság. Nagyon egyetértek Kubinyival abban, hogy eredetileg egy, a késő középkorinál jóval nagyobb területet neveztek Pápanak, s ezen utóbb több kisebb település jött létre. Ahogy újabb és újabb falvak alakultak, úgy korlátozódott Pápa fogalma egyre szűkebb körre. További gondot jelentett a terület, majd utóbb a település neve. Ez a nyelvészeti szakirodalom megállapítása szerint „puszta személynévből keletkezett magyar névadással..., az alapjául szolgáló személynév német eredetű” (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988. 315.). A XI. század eleje előtt német nevű tulajdonossal aligha számolhatunk, de ez időben meg az a gond, hogy Pápa területe királyi tulajdon volt (amit a királyi udvarnokok nagy száma is bizonyít). Azt a nehézséget, hogy egy német nevet viselő személy milyen minőségben adhatott nevet egy magyar (és talán szláv?) köznéppel gyéren betelepült területnek, Kubinyi úgy hidalja át, hogy felteszi: „Mivel a királyi udvarházak egy része első előjárójának nevét vette fel, komoly alapja van annak, a feltevésnek, hogy egy Pápa (Popo) nevű német lehetett az államalapítás korában a pápai királyi udvarház első főnöke, és tőle származik a Pápa-nemzetség, amely nem véletlenül Pápa mellett szerzett birtokot” (77.). E pillanatban magam sem tudnék jobb ötlettel előállni, s mert ezt a megoldást a várispánságok, vármegyék analógiája is támogatja, hogy ti. többségük első ispánjuk nevét viseli, elfogadom. Ebből viszont az a nagyon komoly történeti következtetés adódik, hogy kisebb jelentőségű udvarházakat is szívesen bízott a XI. században egy magyar király idegenekre, elsősorban németekre. Hogy ez a király Szent István volt-e, nem tudom. Az a feltevés, hogy a pápai plébániatemplom Szent István első vértanú-titulusa Szent István király-kori építésre mutat, Györffy egy feltevésére visszamenő állítás (Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 74.). Ugyanis az esztergomi várhegy Szent István protomártír-templomáról, valamint a győri plébániatemplomról teszi fel a Géza fejedelem-, illetve Szent István király-kori építését, egyebekben az adatoknak megfelelően elismeri: „a protomártír tisztelete... az egész Árpád-korban eleven volt, s így nehéz régészeti és település-történeti kutatás nélkül eldönteni” az e patrociniummal rendelkező templomok építésének idejét. Magam csak annyit mernék megkockáztatni, hogy a XI. század folyamán fokozatosan gyarapodott Pápa területének lakossága, s bizony a század végén felépült a település temploma is, amely a rövidesen megszülető főesperesség központja lett. Ha Kubinyi feltevése megállja a helyét, Pápa akkor kapta Pápa nevét, amikor ott királyi udvarház létesült. Ha tehát egy település megszületését az ott megtelepülő népességhez kötjük, s mivel Pápa területét a X. század második felében szállták meg, úgy Pápa születési bizonyítványa ekkor kelt, ha viszont a sajátlagos - és mellelleg ma is használatos - név megjelenéséhez, akkor ugyanezt az időpontot valamikor a XI. századra helyezhetjük, a Szent Istvántól Szent László vagy Kálmán királyig eltelt időszakra.

Engel Pál

Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV-XV. században

Előadásom első részében megpróbálom összegezni azt a keveset, ami a pápai uradalom kialakulásáról e pillanatban megállapítható. Sok eredményre ne számítsunk, hiszen az uradalom levéltára mindenestül elpusztult. Ezért a továbbiakban analógiák segítségével próbálom majd az uradalomszervezés, mint folyamat olyan vonatkozásait is felderíteni, amelyekre nézve Pápa és tartozékai történetében nem találunk forrást.

Amikor Zsigmond király 1389-ben a Garai-testvéreknek adta Pápát, ez egyike volt az ország legkisebb királyi uradalmainak. Beiktatásukkor, 1390-ben négy falut soroltak fel tartozékokként¹, és ebből a későbbiekben csak a két Borsosgyőr maradt önálló település. Ebből a jelentős, de kis kiterjedésű birtokból a XVI. századra a Dunántúl egyik számottevő uradalma alakult ki.

Először a Garai-család csatolt Pápához olyan birtokokat, amelyek Veszprémben vagy a szomszédos megyékben kerültek kezére. Ilyen volt a Pápa melletti Igal (eredeti nevén Igar), amelyet még 1382 körül Ugod várral együtt szerezhettek², de a XVI. században a pápai uradalom tartozékai közt találjuk, továbbá Kup (meglehet, szintén hajdani Ugodi-jószág), amely talán már 1473-ban, de később mindenestre szintén Pápához tartozott.³

A Garaiak legfontosabb itteni szerzeménye azonban kétségkívül a Győr megyei Mórighida és uradalma volt. Mórighida az Árpádok óta egy főnemesi család, a Pok-nemzetségből származó Meggyesiek (Meggyesaljaiak) egyik székhelye volt. Valamikor 1430 táján történt, hogy Meggyesi Simon, aki már többnyire Szlavóniában vagy a Szatmár megyei Aranyosmeggyesen lakott, Mórighidát, ezt a távoli jószágát ismeretlen okból elzálogosította Garai Miklós nádornak „bizonyos összegű aranyforintért”. Az uradalomhoz ekkor Mórighida fele részén kívül - a többi egyházi birtokosoké volt - hat egész falu tartozott: Győr megyében Gyömöre, Sövényszád (később Sövényház, a mai Györsövényház) és Szerecseny, Sopronban pedig Sobor, Szentandrás (a mai Rábaszentandrás) és Egyed. Minderről Simon unokáinak 1469. évi tiltakozásából értesülünk, akik szerint a nádor halála után fia, Garai László, majd ennek fia, Jób túl keményen adóztatták a Meggyesiek itt lakó jobbágyait.⁴ A zálogosítás időpontja - amiről az oklevél nem tájékoztat - abból adódik, hogy Simon 1425 után lett a Meggyesi-család feje, 1433 januárban pedig már nem volt életben.⁵ Maga Mórighida „tartozékaival” valóban 1432. januárban már szerepel a nádor második, utolsó végrendeletében, mégpedig az általa újabban szerzett jószágok sorában.⁶ Nagyjából ugyanekkor jutott Garai nádor kezére két másik Győr megyei falu, Szemere és Ménfő, mégpedig nem zálogul, mint Mórighida, hanem örök jogon. Garai 1430. június 11-én rendelkezett felőlük első végrendeletében, feleségét, Cillei Annát és attól született fiát, Lászlót jelölve meg örökösiként.⁷ Bár szerinte mindkét birtokot a királytól kapta, gyanítható, hogy valójában szintén Meggyesi Simontól vásárolta őket, és Zsigmond pusztán megerősítette ezt királyi adomány formájában. Mert ha Szemeréről nem is, Ménfőről tudni lehet, hogy 1419-ben Meggyesi Simon apja, János mester szerezte meg örök jogon.⁸

Nem tudni, pontosan mikor kerültek ezek a szerzemények a pápai uradalom kötelékébe, de feltehetőleg igen hamar, még a XV. század közepén. Ekkor ugyanis már folyamatban volt a Garai-uradalmak kialakítása. Tudjuk például, hogy Ménfőt, Szemerét és a mórighidai uradalom legtávolabb eső tartozékát, Sövényszádot a Garai-család először nem Pápához, hanem

egy másik várhoz, a Pozsony megyei Dévényhez csatolta. Ez pedig 1457 előtt történhetett, mert Dévény csak addig volt a Garaiak kezén. Ekkorra, legkésőbb az 1450-es évekre tehetjük tehát Móríchida és a többi szerzemény Pápához csatolását is. 1468-ban a Szentgyörgyi grófok, János és Zsigmond óhajtották magukat beiktatni Dévény várral és egyéb tartozékaival együtt az említett három győri faluba is, azt állítva, hogy még „a zavarok idején” Garai Lászlóval kötött egyezség alapján illetik meg őket.⁹ Nos, Dévény csakugyan a Szentgyörgyiek ezen ágáé volt már ekkor, és az is maradt kihalásukig, 1517-ig, de a Győr megyei falvakat nem sikerült megkaparintaniuk. Minden jel szerint továbbra is a Garaiak birtokolták őket. Szemere aztán valami módon a királyé lett, aki 1488-ban eladományozta Újszászi Mihálynak, a másik két falut azonban a későbbiekben is - Móríchidával együtt - Pápa mindenkori földesurai kezén találjuk.

Az 1470-es évek óta Pápa, mint Kubinyi András megállapította, a Szapolyaiak egyik uradalma volt, és ebben az időben további szerzeményekkel bővült. A legtekintélyesebb gyarapodást a Csornai-Turóci vagyon megszerzése jelentette. Turóci György, aki a felvidéki eredetű, de főképp Szlavóniában birtokos ludbregi Turóci család feje volt, Mátyás bárói közé tartozott és 1475-től hosszú időn át, egészen haláláig a pohárnokmester magas méltóságát töltötte be. 1471 körül nőül vette egy jómódú Sopron megyei nemesúr, Csornai István fiúsított leányát, és hamarosan örökölte ilyképpen Csornai viszonylag terjedelmes Sopron és Vas megyei jószágait.¹⁰ Midőn azután Turóci 1492-ben (vagy 1493 elején) maga is fiúutód nélkül hunyt el, végrendeletében fő örökösévé Pápa urát, Szapolyai István nádort tette meg.¹¹ Amennyire megállapítható, a következő javak jutottak ekkor Szapolyai birtokába: Kenyeri, Acsád (Vas m.) és Szárföld (Sopron m.) falvak, ezek úgy látszik egészen, továbbá kisebb-nagyobb porciók az alábbi - egyébként főleg az Ostffy-rokonság vagyonát képező - 12 helységben: Csorna, Farád, Beled, Sárkány (ma Szilsárkány), Németi (ma Sopronnémeti), Veszkeny és Széplak (ma Fertőszéplak) Sopron megyében, valamint Köveskút (ma Salköveskút része), Csehi, Mindszent (ma Csehmindszent), Asszonyfalva (ma Ostffyasszonyfa) és Sömjén (ma Kemenessömjén) Vas megyében.

Nem ez volt azonban a Szapolyaiak egyetlen szerzeménye. 1500 táján bekebelezték a magvaszakadt Vati János három Vas megyei birtokát is: Szécseny (ma Vasszécseny), Császt (az előbbi területén) és Halastó falvakat.¹² Végül ismeretlen időpontban és módon úgy látszik Bokod is pápai uradalmuk tartozékává vált.

Mindeme fejlemények folytán a XVI. századra a pápai uradalom viszonylag nagy kiterjedésű, bár a Dunántúl többi uradalmához képest meglehetősen szórt jellegű birtokegyüttessé fejlődött. Pontos terjedelméről első ízben a megyei adóösszeírásoknak az 1530-as években kezdődő sorozataiból kaphatunk képet, amennyiben összeállítjuk az enyingi Török Bálint, majd özvegye, illetve fia, János kezén rendszeresen előforduló jószágok listáját.¹³ Az adatokat összesítve az uradalom 1550 táján nagyjából a következőképp rekonstruálható:

Pápa város, a két Borsosgyőr, Igar és Kup (Veszprém m.), Nagymóríchida, Szerecseny, Gyömöre, Sövényház, Ménfő (Győr m.), Egyed, Sobor, Szentandrás, Szárföld (Sopron m.), Kenyeri, Acsád, Császt, Szécseny, Bokod (Vas m.) egész birtok, összesen 19 helység;

Csorna, Farád, Beled, Sárkány, Németi, Veszkeny, Széplak (Sopron m.), Mindszent, Csehi, Asszonyfalva, Sömjén, Köveskút (Vas m.) részirtok, összesen 12 helységben.¹⁴

A török időkben aztán minden megváltozott, és amikor a XVIII. században újból pontos képünk van arról, hogy festett a pápai uradalom az Esterházyak kezén, már teljesen más falvak tartoznak hozzá, akkorra ez a fajta birtokegyüttesség már széthullott. Hogy hogyan, azt igazából nem tudjuk, ezt az eljövendő kutatásoknak kell tisztázni.

Azt a keveset, amit a pápai uradalom fejlődéséről tudni lehet, szeretném egy kissé általánosabb perspektívába állítani analógiák segítségével, hiszen a történész, amikor ilyen kevésbé ismert problémával vagy időszakkal találja magát szemben, megpróbál olyan hasonló eseményekhez vagy eseménysorozatokhoz nyúlni, amelyek jobban dokumentáltak. Amit valószínűleg sosem fogunk tudni, az az, hogy hogyan alakult ki ez a picike pápai uradalom, amit 1389-ben a Garaiak kaptak meg. Az uradalomszervezéseknek ez a korai időszaka, amely az Árpád-korra nyúlik vissza, a Dunántúlon és az ország más részein is, általában elvész a „történelemelőttiség” homályában. Amikor a dunántúli és nyugat-magyarországi váruradalmak a szemünk elé kerülnek - többnyire az Anjou-kor folyamán, az Anjou-kor végén vagy a Zsigmond-korban - akkor már általában jelentős számú falu tartozik hozzájuk, de igazából ritkán tudjuk, hogy ezek hogy álltak össze egy uradalommá. Amennyire tudom, az egész korai magyar történelemben egyetlen olyan uradalom van, ahol az Árpád-kori uradalom kialakulását pontosan és részletesen lehet dokumentálni. Ez a nyugat-szlovákiai, Nyitra megyei gimesi uradalom, a Forgács-család birtoka, ahol a Forgách-levéltár megőrizte számunkra mindazokat az Árpád-kori okleveleket, amelyek segítségével a Forgácsok ősei még II. András, IV. Béla és utódaik alatt összefaragcsálták a gimesi váruradalmat. Ez szintén szórt jellegű volt, ha nem is annyira, mint az 1500 körüli pápai. Három megyére terjedt ki és több mint 30 faluból állt. Kiderül az oklevelekből, hogy ezeket a család az évtizedek alatt a legkülönbözőbb eszközökkel és módon szerezte meg, gyakorlatilag falvanként, sőt olykor falurészenként. Ezekből az apró szerzeményekből - amelyek között királyi adomány, volt csere, vásárlás és mindenféle egyéb, minden módszer, amit a XIII. század birtokjoga egyáltalán ismert - állt össze 1300 tájára a gimesi váruradalom.¹⁵

A döntő kérdés, és ez mint analógia, már érinti a pápai uradalom további fejlődését is: hogyan lesz ebből a birtokhalmazból uradalom?

Uradalomnak általában gazdasági szervezetet szoktunk tekinteni, amelynek van egy birtokközpontja, ahova az uradalomhoz tartozó népek jobbágysága a terményeit szállítja, illetve az adóját fizeti. Voltaképp azonban egy uradalom nem gazdasági, hanem politikai szervezet, amelynek központja a vár, és amelynek várnagya bírói hatalmat gyakorol a földesúr nevében az uradalom népei fölött. Ennek a függésnek az egyik formája, hogy a jobbágyság különböző szolgáltatásokat fizetnek az uradalomnak és különböző munkákat is végeznek, mint pl. a várépítés, a vár karbantartása, ami nem kimondottan jobbágysági szolgáltatás, vagy éppen fuvarozást az uradalom számára. Az uradalom tehát elsősorban politikai szervezet.

Másodsorban azonban jogi egység is. Kell egy jogi keret, amely az uradalmat, a várat és a hozzá tartozó településeket, tartozékokat egyetlen jogi egységbe foglalja össze. A késő-középkor folyamán, főleg a Zsigmond-korban és később az uradalmak birtokosai számára ez volt az egyik döntő probléma, amellyel meg kellett birkóznuk. Miről van szó? Arról, hogy egy olyan birtokhalmaz, amit a Forgácsok ősei IV. Béla korában összehoztak, igazából még nem vált uradalommá. Egy csomó birtok volt, amely különböző jogcímen a Forgácsok őseit illette meg. Az egyik birtokon épült egy vár, ahova az akkor kialakuló jobbágyság adózhatott, de ez ettől még nem vált uradalommá. Gimes történetesen attól vált azzá, hogy Károly Róbert az egész birtokegyüttest elkobozta Csák Mátétól - aki a Forgácsok őseitől foglalta el erőszakkal. Amikor azután 1386-ban Kis Károly királyt meggyilkolták az Anjou-ház kihalását követő zűrzavarokban, a gyilkosok legfőbbike - aki a döntő szűrást mérte Károly nyakára -, Forgács Balázs visszakapta az uradalmat Mária királynőtől. Ezidőtől volt Gimes vára ismét a Forgács-család birtokában. Ekkor már az a jogilag formátlan birtokhalmaz, amelyet valamikor vásárlással és egyéb módon gyűjtöttek egybe az ősök, mint királyi uradalom került - a vár a „hozzá tartozó” falvakkal - a Forgács-család birtokába.¹⁶

Nagyjából erre a mintára kell elképzelnünk a dunántúli uradalmak fejlődését is. Csak itt sok esetben a családoknak maguknak kellett valami módon megoldaniuk, hogy a különböző minőségű birtokszerzeményeket egy uradalomba olvassák össze. A Nyugat-Dunántúlon legjobban történetesen a Kanizsai-család történetét ismerjük, mert az ő levéltáruk - szemben a Garaiakéval vagy a Szapolyaiakéval, akik Pápa birtokosai voltak - fennmaradt, és ezért elég pontosan rekonstruálni lehet, hogy a Kanizsaiak uradalmi - Sopron megyében Kapuvár, Kismarton, Vas megyében Léka, Sárvár, délebbre pedig a mai Nagykanizsa, az akkori Kanizsa - hogyan váltak a család kezén szervezett uradalommá. Az egész folyamatból csak egy érdekes mozzanatot szeretnék kiemelni: hogy mekkora probléma volt a különböző jogi eredetű birtokoknak uradalommá szervezése.

A korai időszakban, 1390 körül találunk a Kanizsaiak kezén egy olyan különleges uradalmat, amelynek központja a Fertő-tó mellett, Kismarton és a Fertő-tó között feküdt, azóta már elpusztult Zaszlop nevű vár volt, a mai Oslip (Burgenland) helységben, és hozzá tartozott az oklevél szerint a Rába melletti, Győr megyei Rábaszentmihály, két Lövé nevű falu Felsőőr közelében, Vas megyében és Bennek, ma puszta Hács mellett, Somogy megye északi részén. Ez volt az uradalom.¹⁷ Ebből már világos, hogy ennek szervezésében valamiféle más motívumnak kellett közreműködnie az ésszerűsége túl, hiszen a Fertő-tó közelében több Kanizsai-birtok volt, amit ehhez a várhoz lehetett volna csatolni, ahelyett, hogy Somogyban és Vasban keresnek hozzá tartozékokat. Ha megnézzük, hogy mi volt az a mozzanat, ami ezeket egy uradalommá fűzte össze, amitől a Kanizsaiak ezt jónak látták egy uradalomba szervezni, kiderül, hogy valamennyi vásárolt birtoka volt a családnak,¹⁸ míg a többi általában adománybirtok volt. A vásárolt birtok és az adománybirtok olyan minőségileg más valamit képviselt, amit nem lehetett akkoriban - legalább is akkor úgy látták - egy uradalomba egyesíteni. Ezért az történt, hogy a család vásárolt birtokaiból szerveztek egy uradalmat, ami már egy jogi egység volt, vagyis azonos nemű birtokok tartoztak ugyanahhoz a várhoz. Ez azonban gazdasági egységet természetesen nem képezhetett, az említett okoknál fogva.

Volt egy másik probléma is az uradalom szervezésekor: hogyan lehet a különböző úton-módon szerzett és gyakran ésszerűtlenül szanaszét fekvő birtokokat valami módon ésszerűen csoportosítani. Ekkor ténylegesen szervező munkát kellett végezni, ami azt jelentette, hogy lehetőleg meg kellett próbálni megszabadulni olyan birtokoktól, amelyek túl távol estek a család egyéb szerzeményeitől, s helyettük olyanokat szerezni, amelyek a birtokközpontok közelében vannak. Ahol pedig nincs ilyen birtokközpont, de van egy csomó szerzemény, ott ki kell alakítani egy birtokközpontot, építeni kell egy kastélyt vagy egy várat. Ehhez azután a legkülönbözőbb módszereket próbálták a családok igénybe venni. A legkézenfekvőbb természetesen a birtokcsere volt. Keresni kellett egy olyan birtokost, akinek a közelben volt egy megfelelő birtoka és kellett neki a családnak egy olyan fölösleges, távol eső faluja, amelyet nem kívánt megtartani. Ez volt a legtipikusabb eset.

Hogy mennyire nehéz volt ilyen uradalmakat megszervezni, arról meggyőződhetünk, ha készítünk egy olyan térképet, amely Magyarország 1500 körüli uradalmait ábrázolja. Kiderül, hogy az vélekedés, amely szerint az uradalmak elnyelik a közjük vagy éppenséggel beléjük ékelt kisebb birtokokat, nem állja meg a helyét. Rettentő nehéz volt egy nemesi, pláne egyházi birtokot elnyelni még akkor is, ha az uradalom körülölelte, mert ehhez egyszerűen nem voltak meg a jogi eszközök. A magyar középkor jogilag rendkívül szabályozott volt. Az a fajta „foglalás” - ami olyan anarchikus időszakokban, mint Csák Máté kora, lehetséges volt - nem volt lehetséges az 1300 utáni időkben. Mégoly zűrzavarok idején sem lehetett egy nemesi falut egyszerűen hatalmi eszközökkel bekebelezni. Erre nem volt precedens. Van erre egy nagyon világos példa a Dunántúlon, a mai Burgenland és Szlovénia határán lévő felső-lendvai uradalom, amely 170 éven keresztül a Szécsi családnak, a Dunántúl egyik mágnás famíliájá-

nak volt a székhelye, központja és hatalmának bázisa. Az uradalom az egyik legnagyobb volt a Dunántúlon, közel 100 falu tartozott hozzá, sőt egy időben még több is. A 100 falu nagyjából egybefüggő területen feküdt, a régi Vas megye délnyugati csücskében. Voltak itt azonban olyan falvak is, közte a Mura mellett a három Petanic, amelyek nemesi családoké voltak. Körös-körül a Szécsiek uradalmi vették őket körül, de az egész középkor, sőt az újkor folyamán sem sikerült „megenniük” sem a Szécsieknek, sem utódaiknak. Ezek ott maradtak nemesi birtokként - az uradalomban több ilyen kis sziget is volt - bizonyoságul annak, hogy egy uradalom fejlődésében, kiépítésében meglehetősen korlátozottak voltak a jogi lehetőségek.

Ez is magyarázza, hogy a pápai uradalmat ilyen furcsán sikerült a Garaiaknak és a Szapolyaiaknak megszervezniük. Hogy szinte nem is volt benne két olyan falu, amelyik egymással szomszédos lett volna. Nagy területen szóródott szét, örülhettek, hogy az adott, kötött viszonyok között még legalább Pápa közelében sikerült ilyen szerzeményekhez jutniuk és nem mondjuk Nyitra megyében, ami még messzebb esett volna.

Az a térkép, ami a kötetben is látható a pápai uradalom területi szerkezetéről, 1500 táján illusztrálja, hogy a magyarországi uradalomépítés a kor „civilizált” viszonyai között milyen nehézségekbe ütközött.

Jegyzetek:

1. A két oklevelet csak Iványi Béla ama kivonataiból ismerem, amelyek az Erdődy-levéltár anyagának egy részéről készültek (Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény). Az eredeti ma nyilván Bécsben található, a család újabban ismét hozzáférhetővé vált levéltárában (letétként őrizve, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).
2. 1368-ban Ugodi Csenikfi Pétert Igor nevű birtokán idézik: DL. 41.754
3. Kubinyi András in: Tanulmányok Pápa város történetéből. 87. (A továbbiakban Tanulmányok.)
4. Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1891. II. 462.
5. Simon apja, János 1425-ben még élt: DL. 99.901. Simont 1430-ban említik utoljára: DL. 12.312, és 1433. jan. 13-án néhai: Történelmi Tár 1903. 365.
6. Hazai Okmánytár VII. 452-454.
7. possessiones Zemere et Meenfw; Zsigmond oklevele, DL. 12.266.
8. Spácai Osvát leányának tiltakozása a megszerzés ellen, DL. 10.812. Az előző birtokos tehát Garai familiárisa, Korompai (Spácai, Pölöskei) Osvát volt, aki viszont felesége, Laki György leánya kezével jutott hozzá, Laki pedig a Pokiaktól szerezte 1412 előtt (Zs. III. 2058, 2150).
9. Sowynzad, Menfew necnon Zemere in Jauriensi [comitatu], Mátyás 1468. okt. 9.-i iktatóparancsa, DL. 16.722. Magáról a beiktatásról nem ismerek adatot.
10. Csánki II. 818., III. 641.
11. DL. 32.399, csonka, dátum nélküli oklevél. Keltét 1492 végére teszem.
12. Vati magvaszakadta 1495-ben: Csánki II. 857. 1508-ban a három falu felett már Szapolyai özvegye rendelkezik: DL. 72.744. Halastó a dikák szerint már újból nemesi birtok.
13. Török János birtokait 1549-ben ld. Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1-2. Bp. 1990. 351, 678, 916, 927. Vö. még Veszprém megye 1542. évi bővebb dikájának adatait: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. III. köt. Közzétette Lukinich Imre. Bp. 1941. 216-223). Ezen kívül Vas megye 1538. és 1540. évi, Sopron megye 1536., 1543. és 1548. évi, valamint Győr megye 1531. és 1553. évi dikáit is figyelembe vettem (Magyar Országos Levéltár,

Conscriptiones portarum.Tom. X, XIX, XXXVII.). Ezek közül esetünkben különösen a Győr megyeiek fontosak, mert jóval teljesebbek, mint a Maksay által közzétett összeírás. Az 1549. évi Vas megyei dika Magasi falut (a későbbi Pórmagasit) is Török-birtokként tünteti fel, ez azonban valószínűleg csupán a bakonybéli apátság javaiból bitorolt jószág volt.

14. A Tanulmányok c. kötetben közölt térképen (106. 1.) Csehi és Mindszent tévesen van egész birtokként ábrázolva.
15. Vö. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. (Reprint kiadás.) 657-661 = II. 204-208; a Bars megyei birtokokra Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 420 (a jegyzetben megjelölt címszavak).
16. Az 1386. évi adománylevél: DL. 58.652. Ugyanezeket a falvakat sorolja fel Zsigmond 1397. évi újabb adománylevele és az arról szóló iktató jelentés is: Zs. I. 4723. Az oklevél eredetije: DF 25.1784.
17. 1399: a Zazlap várhoz tartozó mindkét Lewe, Zentmichal, Bedneg: Zs. I. 5983.
18. Szentmihályt Gyarmattal együtt 1392-ben vásárolták 1600 aranyforintért Sólyagi Danestól: Zs. I. 2633; a két Lövőt 1393-ban 2000 aranyért Sárói Lászlótól: Zs. I. 2882; Benneket 1397-ben 2800 aranyért Kővágóörsi Györgytől: Zs. I. 4829.

Solymosi László

Adatok Pápa város középkori történetéhez

Köztudottan rendkívül nehéz helyzetben van Pápa város középkorának kutatója. A pápai Esterházy-család - a földesuraság - levéltárának középkori oklevelei megsemmisültek, a város egyetlen középkori intézményének levéltára sem maradt fenn. Szerencsére a környékbeli birtokosok levéltárai is őriznek a településre vonatkozó forrásokat, sőt a kör tovább tágítható. Tekintettel a középkori forrásanyag rendkívüli szórtságára, ránk hagyományozódásának többnyire ismeretlen voltára, elvileg bárhol találhatók fontos, nemcsak másodlagos, hanem olykor elsődleges adatok. Ennek a szerteágazó és egy ember számára befejezhetetlen kutatásnak az oroszlánrészét Kubinyi András végezte el. A fáradtságos munkával feltárt adatok segítségével mesteri módon rajzolta meg a középkori Pápa fejlődésének ívét, s jelölte ki a település helyét a magyarországi városfejlődésben: a Buda - Székesfehérvár, valamint Nagyszombat - Pozsony - Sopron régiók közti térségben Pápa a közvetítésben és ellátásban, a gazdasági életben, a kereskedelmi tevékenységben vezető funkciót látott el.¹ Az alábbiakban ehhez a reális képhez kívánok néhány kiegészítést tenni.

Minden település életében fontos az első hiteles említés, a település nevének első jelentkezése az írott forrásanyagban. Az első előfordulás a létezés - kivételesen a keletkezés - bizonyága. Pápa esetében sokáig élt az a felfogás, hogy nevét először III. Honorius pápa 1225. február elsején kiadott oklevele örökítette meg, amely felszólította II. András királyt, hogy Smaragd pápai főesperes (archidiaconus de Papa) Nyitra megyei adományát a hatalmaskodó Fábián vitéz ellenében biztosítsa a jogos tulajdonos, a pannonhalmi apátság számára.² Hogy mennyire véletlenszerű volt ez az említés, azt kellően érzékelteti, hogy Smaragd mester és adománya később több oklevélben is szerepelt, de egyházi tisztségére - pápai főesperességére - többé nem hivatkoztak.³ Újabban Nádasy Lajos vetette fel azt a lehetőséget, hogy a zselicszentjakabi bencés apátság 1061. évi alapítólevelében szereplő pápai malom (molam in Papa) a Veszprém megyei Pápára vonatkozik.⁴ Ez a lokalizálás azonban bizonytalan, mert több Pápa nevű hely létezett a középkorban. Nem véletlen, hogy az alapítólevél legutóbbi kiadása nem kísérelte meg az adat azonosítását.⁵ Kristó Gyula a Somogy megyei Kálmánca közelében fekvő Pápát tekinti a somogyi monostor malma színhelyének.⁶ Ennek igen nagy a valószínűsége, de a Veszprém megyei Pápát sem lehet teljes biztonsággal kizárni az azonosításból.⁷ Ezt a bizonytalan adatot természetesen nem köthetjük Pápa város írásos múltjának kezdeteihez. A kétséges 1061. évi és a biztos 1225. évi előfordulás között azonban van olyan adat, amely vita nélkül Pápa legkorábbi említésének tekintendő.

II. András király 1213 végén vagy 1214 elején követséget küldött Boril bolgár cárhoz (1207-1217), hogy a bolgár-magyar szövetséget dinasztikus kapcsolattal erősítse meg. A feladattal Tamás székesfehérvári prépostot és királyi kancellárt, valamint hű emberét: János ispán (comes) Hektor nevű fiát bízta meg. A követek küldetésüket sikerrel teljesítették, a bolgár uralkodó udvarából magukkal hozták Boril cár leányát, Béla királyfi (a későbbi IV. Béla) leendő jegyesét. II. András Hektort szolgálataiért - szokásához híven - bőkezűen megjutalmazta. Neki adományozta a hat ekényi (kb. 360 kat. hold) Nóráp nevű földet, amely korábban a soproni vár joghatósága alá tartozott, és az új adományra, valamint Hektor Gemir nevű birtokára (predium) adómentességet biztosított. Hektort a király parancsára az új szerzemény birtokába a területileg illetékes győri püspök iktatta be. Az 1214. évi adománylevél rögzítette az adománybirtok határait is. Eszerint a nórapi föld Hektor Nóráp, illetve a királyi udvarnokok

Joansoka nevű falujával, a veszprémi várnépek földjével és a Myroth folyóval volt határos. A határleírás utakról is szólt, egyiknek az irányát is megadta: ez az út Pápáról vezetett (venit de Papa) Nórásra.⁸ János fia Hektor, a Veszprém megyei Nóráp falu földesura, okosan járt el: megszerezte a királytól a falujával szomszédos soproni várföldet.⁹ Az 1214. évi oklevél voltaképpen a Pápától délre fekvő Nóráp településre vonatkozik, de mellékesen Pápáról is szól. Így 1214-ből való a Veszprém megyei Pápa legkorábbi említése. Ez az első előfordulás korántsem késői, a legtöbb település ennél később bukkan fel a forrásokban. Természetesen a középkori Pápa léte az első említésnél jóval régebbi.

A települések életében meghatározó volt a földesúr személye. A középkori Pápa története ebből a szempontból két korszakra osztható: a település előbb a király, majd magánbirtokos(ok) földesurasága alá tartozott. A két korszak a Zsigmond-korban váltotta egymást, amikor a királytól magánföldesúri kézbe került a település. A királyi uralom időszaka szintén két periódust ölelt fel: Pápa eleinte királyi udvarnokok otthona és központja, később királyi hospesek (szabad állapotú személyek) lakóhelye és kiváltságolt települése volt.

Az első periódus kezdetei Szent István király korára nyúlnak vissza. Az államalapító király az uralma alatt álló területeken második törvénykönyve tanúsága szerint vár-, illetve udvarszervezetet hozott létre, s az utóbbi birtokszervezet népességét hovatartozásának megfelelően udvarnoknak hívták.¹⁰ A királyi udvarnokok termelőmunkát végeztek, miként későbbi latin nevük (panisdator) 'kenyéradó' jelentése érzékletesen mutatja, alapvetően élelemmel látták el a királyi udvart.¹¹ Pápa a hozzá tartozó településekkel együtt a királyi udvarszervezetek egyikét alkotta. Korai létrejöttét közvetve három tényező bizonyítja. Mindenekelőtt a pápai templom kiváltságos helyzete, hogy a korai királyi kápolnákra jellemzően nem a megyéspüspök, hanem az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. A templomot Szent István vértanú tiszteletére építették. Végül Pápa főesperesi székhely volt.¹² Szent István protomártír korai tiszteletéről Esztergom, Győr és Súly róla elnevezett temploma tanúskodik.¹³ Közülük a Veszprém közelében fekvő Súly falu kápolnáját örökölték meg a legkorábban: Szent István király 1009-ben a veszprémi püspökség számára a súlyi kápolnánál (in Sool apud capellam Beati Stephani prothomartiris) állította ki oklevelét.¹⁴ Súly vagy más néven Betereg faluban királyi udvarnokok laktak.¹⁵ A település királyi kápolnája akkor vesztette el kiváltságos egyházi jogi helyzetét, amikor 1221-ben II. András a veszprémi székesegyháznak adományozta.¹⁶ A súlyi példa a pápai udvarház, udvarszervezet és a pápai Szent István vértanú tiszteletére emelt királyi kápolna korai létét erősíti meg.

Pápa történetének a kezdeteknél nem kevésbé izgalmas kérdése, hol húzódott a királyi korszak két periódusának a határa, vagyis mikor lett a királyi udvarnokok lakta helységből hospesek kiváltságolt települése. Az utóbbi létezésére az első adat 1339-ből származik: ekkor említenek először Pápán kiváltságos helyzetű lakosságot, királyi hospeseket.¹⁷ Ez az adat nyilvánvalóan késői, jóval korábban jelentek meg Pápán az első hospesek. Ennek hozzávetőleges időpontját adatok híján közvetett módon határozhatjuk meg. Egyfelől a hospesek régióbeli megjelenésének, másfelől a pápai udvarszervezet változásának vizsgálata segíti a datálást.

Pápa térségében először 1268-ban esett szó királyi hospesekről. Ebben az évben IV. Béla megbízásából Pécs-nembeli Dénes hercegi udvarbíró irányításával tíztágú bizottság az 1267. évi dekrétum (5. tc.) szellemében felülvizsgálta Veszprém megyében a nemesek birtokpanaszait, és ítéletével az ajkai nemeseknek visszaadta azt a két ekényi földet, amelyet az (ajka)rendeki királyi hospesek elfoglaltak tőlük.¹⁸ Néhány évvel később, 1275-ben a Noszlop közelében fekvő Bogdán település lakói a közeli Csöl falu hospesszabadságát nyerték el.¹⁹ A kiváltságolásnál Lörinte-nembeli Lörinte bogdáni földesúr Csöl falu tulajdonosának, Rátót-nembeli Roland nádornak a példáját követte. Mindkettőjük előtt végső soron a királyi birtokon

élő hospesek jogállása volt a minta. Ezt a jogállást kívánták megszerezni a kedvezőtlenebb helyzetű földesúri népek, lehetőleg helyben, vagy ha másként nem sikerült, lakóhelyük elhagyása (rendszerint szökésük) után másutt.

A hospesszabadság vonzása, megszerzésének vágya nem hagyta érintetlenül a pápai udvarszervezet lakóit sem. A királyi udvar két jegyzője: Pósmester és testvére, Benedek, 1266-ban azt kérte IV. Bélatól, hogy adományozza nekik az Uzsal nevű királyi udvarnokföldet, amelyen egykor táladó udvarnokok (datores scutellarum wdhuicornialium) éltek. Miután az uralkodó Farkas pápai királyi udvarnokispántól az udvarnokok századosai jelenlétében (presentibus centurionibus suis) megtudta, hogy a Bakony alatt (Nagytevel határában) fekvő Uzsal több mint három ekényi (kb. 180 kat. hold) földterületet foglal magába, és rajta két udvarnokcsalád (mansio) lakik, akik évente egy uncia (= hat pondus) pénzjáradékot fizetnek a pápai királyi éléstár számára (ad pastus nostros de Papa), teljesítette a kérést. Követségben végzett szolgálataikért a kérvényezőknek és Mihály nevű testvérüknek adományozta Uzsal földjét. Szerzeményük birtokába királyi parancsra Farkas udvarnokispán a bakonybéli apát jelenlétében iktatta be őket.²⁰ Az oklevél jól tükrözi a változást. A pápai udvar- vagy udvarnokszervezet, amelyet analógia nyomán udvarnokispánságnak is nevezhetünk, változatlanul összefogta a pápai udvarházhoz és annak éléstárához tartozó (a királyi adományok révén egyre fogyó) udvarnoki földeket és azok lakóit, köztük - miként más oklevelek tanúsítják - az udvarnokok elitjét, az udvarnokok szabadjait.²¹ A szervezet élén udvarnokispán áll, akit az igazgatásban, adószedésben és bíraskodásban az udvarnokok előjárói: a századosok vagy száznagyok segítenek. A keretek még a régiek voltak, de a tartalom az új.²² Az uzsali udvarnokok már nem archaikus módon adóztak. Nem speciális készítményeikkel - fatálakkal - látták el a pápai udvarházat. Az uzsali táladók kihaltak, távoztak vagy szolgálatot váltottak. Mindenesetre helyükön olyan udvarnokok laktak, akik korszerű módon adóztak, természetbeni kötelezettségek helyett pénzt adtak. A hospesekre jellemzően pénzt fizettek, de pénzadójuk nagyobb volt: az uzsali udvarnokok kétszer annyit adtak, mint a bogdáni hospesek.

Az egymással összefüggő és egymást erősítő két folyamat: egyfelől a királyi és magánföldesúri hospesek megjelenése Pápa térségében, másfelől az archaikus királyi vár- és udvarszervezetnek a tatárjárás előtti években megindított és a pápai udvarnokispánságban is megfigyelhető korszerűsítése arra enged következtetni, hogy Pápa települést sem hagyta érintetlenül a változás, és IV. Béla uralkodása idején, valamikor a XIII. század derekán Pápa telepítési akció (és feltehetően udvarnokfelszabadítás) révén hospes település jött létre. A változás ellenére Pápa udvarnokközpont jellegét és szerepét továbbra is megőrizte, sőt királyi eladományozásáig valószínűleg megtartotta, de területén helyet kapott az a hospesközösség, kiváltságolt település, amely ettől fogva a városias fejlődés hordozója és mozgatója lett.

A hospesek, magyarul vendégek vagy telepesek, személyes szabadsággal (pl. költözési joggal, birtokszerzési képességgel) és bizonyos önkormányzattal rendelkeztek, közösségüket választott bíró és esküdtek irányították. Az első pápai bírót 1339-ből ismerjük, míg a bíró munkáját segítő 12 esküdtet 1383-ban említik először.²³ Az önkormányzati tevékenység, a település kormányzása bizonyos szinten együtt járt az írásbeliséggel, az pedig előbb-utóbb megkívánta, hogy az önkormányzatnak saját pecsétje legyen kiadványai hitelesítésére. Pápa városa - a megyében valószínűleg egyedül - már a középkorban eljutott erre a szintre. Ennek bizonyítéka két véletlenül fennmaradt pápai oklevél: az egyik 1477-ből, a másik pedig 1491-ből.²⁴ Mindkettőt a pápai bíró adta ki, név szerint nem említett polgártársaival együtt (az előbbi az esküdtekkel és a polgárokkal, az utóbbit a többi polgárral közösen). Mindegyik a város belső életének egy pillanatát örökítette meg, miközben a város és földesura kapcsolatát is érintette.

Mészáros Máté pápai bíró, az esküdtek és a polgárok 1477-ben azt rögzítették, hogy Hidászi Gergely polgártársuk ördögi indíttatásból hallatlan dolgot követett el: eretnek lett. Ezért halált érdemelt volna, de félelmében javait hátrahagyva, még idejében megszökött a városból. Mivel ítélkezni nem tudtak felette, hagyatékából Kapucsi Benedek pápai várnagy jogosan három vég posztót lefoglalt magának.²⁵ A szűkszavú oklevél néhány következtetéssel kiegészíthető. Hidászi Gergely posztókereskedő lehetett, aki útjai során Csehországban vagy másutt megismerkedett az eretnekségnek számító huszita tanokkal. Szökésével megmenekült a biztos haláltól. Hagyatéka viszont nem lett a városé, rajta Pápa földesura, illetve a várnagya és talán a város osztozott.²⁶

Az 1491. évi oklevél kibocsátásának előzménye és egyben oka a németek városbeli pusztítása volt. Habsburg Miksa római király (a későbbi császár) Hunyadi Mátyás király halála után megkísérelte a magyar trón megszerzését. Tekintélyes seregével 1490. október 4-én indult el Bécsből. Sopron, Kőszeg, Szombathely, Körmend és Veszprém érintésével Székesfehérvárig nyomult, majd ennek elfoglalása után visszafordult, és hadának jelentős részével december végén elhagyta az országot, miután őrseget hagyott hátra az elfoglalt vagy átengedett várakban és városokban.²⁷ Miksa ezúttal másik útvonalat választott: seregével október végén Körmend felől érkezett Veszprém megye területére, majd december derekán Pápán keresztül távozott onnan.²⁸ Ennek következménye volt az a pusztítás, amelyre egyedül a város 1491. évi oklevele utalt.²⁹ Szapolyai István nádor, a város földesura nyilvánvalóan azután intézkedett, hogy II. Ulászló magyar király seregei visszafoglalták 1491 nyarán Miksa hódításait.³⁰ Parancsot adott a városnak a németek által felégetett és lakóiktól elhagyott házak újjáépítésére. Csösz András bíró teljesítette a földesúr óhaját, öntevékeny polgárok révén gondoskodott a károk helyreállításáról. Hogy miként, arról szólt az 1491. évi oklevél. Tompa Benedek pápai polgár egyike volt azoknak, akik vállalkoztak a házak újjáépítésére. Saját kérésére a várostól a Szent László utcában (in vico Sancti Ladislai) kapott egy házhelyet, hogy azon Szent György napjáig (1492. április 24-ig) házat építsen. A telek helyét a kortársak számára egyértelműen meghatározta az oklevél. A házhely nyugati szomszédja Király Tamás, keleti pedig Csapó Benedek volt, míg vele szemközt délen a Szűz Mária tiszteletére emelt kolostor (claustrum Beate Virginis) állt. A telek átruházása örökösödési joggal együtt történt, vagyis a telket Tompa Benedek utódai örökölhették.³¹ A városi tanács a földesúr, de egyben a polgárság érdekét is érvényesítette: mindkettő számára fontos volt, hogy a lakatlan teleknek minél előbb legyen adófizető gazdája. A földesúrnak azért, hogy járadékot kapjon utána, a polgárságnak pedig, hogy többen osztozzanak a városra kivetett adón.

Az 1491. évi oklevél révén Pápa középkori története új egyházi intézménnyel gazdagodott: a Szent László utcai Szűz Mária-kolostorról eddig nem volt tudomásunk. Helye régészeti kutatással remélhetőleg meghatározható.³² Rendi hovatartozásáról viszont csak feltételezéseink lehetnek. Mivel a városban a középkorban létezett Szent László titulusú ferences kolostor, nem valószínű, hogy a Szűz Mária-kolostor is ferencrendi lett volna, hacsak fel nem tételezzük, hogy egy és ugyanazon kolostorról van szó, csak időközben megváltozott a titulusa, védőszentje.³³ Ennél azonban biztosabbnak látszik, ha más rendhez - és itt elsősorban a városban birtokos pálosok jöhetnek szóba - kapcsoljuk a Szűz Mária-kolostort.³⁴

A vállalkozó kedvű Tompa Benedekről szerencsére több adat maradt fenn. Valószínűleg háztulajdonos polgárként kapta meg 1491-ben az említett házhelyet. Jó két évtizeddel később, 1514-ben a Piac utcában 65 forintért újabb házat szerzett.³⁵ A hazai polgársághoz hasonlóan megtakarított pénzét ő is szőlőbirtokba fektette. A vásárhelyi apácák somlói szőlőhegyén, a pápai polgárok kedvenc bortermelő vidékén, ahol 1542-ben Pápáról a plébános, négy pap és 39 világi személy birtokolt szőlőt, Tompa Benedek is szőlőbirtokos lett.³⁶ 1516-ban 34, 1521-ben pedig 3 aranyforintért vásárolt szőlőt a maga és családja: Anna nevű felesége és

gyermekük: János, Katalin és Anna számára.³⁷ Hét év alatt 102 forintot fektetett ingatlanba. Tompa Benedek a tehetősebb pápai polgárok közé tartozott, akárcsak kortársa, Kalmár Mihály, aki száz forintért léherti telket vett zálogba Arácsi István nemestől. A felek halála után a zálogbirtoklást fiaik 1520-ban szüntették meg, amikor Arácsi János száz forintért visszaváltotta a telket Kalmár Jánostól.³⁸

Mindkét pápai oklevelet tartalmukkal összhangban a város pecsétjével erősítették meg. Az oklevélszöveg alá nyomott kerek viaszpecsét 1477-ből kissé hiányosan, de jó állapotban megmaradt, míg a másik oklevélről lepergett. Kerek nyomának méretei azonban egyértelművé teszik, hogy a város mindkét alkalommal ugyanazt a pecsétnyomót használta. Sőt, a város 1589. évi kiadványának Somfai Balázs által felfedezett papírfelzetes pecsétje is ezzel a középkori pecsétnyomóval készült.³⁹ Ughy István grafikus a két pecsét eredetije és a korábbiak 1990-ben készült fotója alapján egyértelműen rekonstruálta Pápa város legkorábbi pecsétjét. Eszerint a pecsét térdeplő alakot ábrázol balra fordulva, hosszú ruhában, imára kulcsolt kézzel, feje felett dicsfénnel és három kövel. Mellette balról félhold, jobbról hatágú csillag látható. A térdeplő személy mellett balra lent, a pecsét köriratába nyúlóan és azt megszakítva elhelyezett háromszögletű kis címerpajzson két, egymással szembeforduló kígyó látható nyitott nyolcashoz hasonló alakban.⁴⁰ Ughy István grafikus utóbbi felfedezése révén megoldódott az a rejtély, amelyet a kis címerpajzs ábrázolása okozott. Eddig a pajzson a város címerét (két, egymást keresztező jogar) vagy a helyesen Szent István vértanúval azonosított alak attributumát (két, keresztbe tett pálmaág) vélték felfedezni.⁴¹ A kígyóábrázolás felismerése a pajzson kínálja a megoldást: a kis címerpajzs a Garai-család címere. Ezen ugyan rendszerint egyetlen kígyó látható, ami nem zárja ki az azonosítást, de van Garai-címer két kígyóval is. Idősebb Garai Miklós nádor (1375-1385) négyszögletű címerpajzsa két, egymástól elforduló, kifelé néző kígyót ábrázol.⁴² A kis címerpajzs tehát a Garai-címer két kígyós változata.

Pápa város középkori pecsétje két fő alkotóelemből áll. Egyfelől kiváltságos templomának védőszentjét, Szent István vértanút ábrázolja feje felett attributumával, a mártírhálálára, megkövezésére utaló három kövel, másfelől földesurának, a Garai-családnak a kígyós címerét tartalmazza. A védőszent az egyik legelterjedtebb városi pecsét-, illetve címertípusnak megfelelően a várost jelképezi, némiképpen annak szabadságát is érzékelteti, míg a Garai-címer azt fejezi ki, hogy a város a Garai-család tulajdonába tartozik, annak joghatósága alatt áll és egyben védelmét is élvezi.⁴³ A pecsét körirata tulajdonosát, a várost nevezi meg. A latin körirat a város jelentésű civitas szót használja: S(igillum) civitatis Papensis, értelme: Pápa város pecsétje.⁴⁴

A Garai-címer a városi pecséten annak következménye volt, hogy a Garai-család a város földesura lett. Zámbo Miklós tárnokmestertől Zsigmond király 1389-ben Pápa városát kiváltotta a zálogból, majd továbbadta a királynék védelmében meghalt idősebb Garai Miklós fiainak: ifjabb Miklósnak és Jánosnak.⁴⁵ Pápa első ismert pecsétje tőlük származik. A pecsétadományozás időpontját, illetve a pecsétnyomó készítésének idejét közelebbről segít meghatározni, hogy a város pecsétjét 1427-ben említették először. Ebben az évben ifjabb Garai Miklós nádor (1402-1433) megparancsolta pápai várnagyának, hogy a pápai Kövér-család vagyonáról készítsen leltárt, és azt a várnagyi pecsét mellett lássák el a város pecsétjével is.⁴⁶ Pápa város első ismert pecsétjét így 1389 és 1427 között kapta, valószínűleg 1400 táján, mivel akkortájt Pápa település minősítése város (civitas) volt, nem pedig mezőváros (oppidum). Később ugyanis rendszerint - még a város 1491. évi oklevelében is - mezővárosnak nevezték a falutól és a valódi várostól egyaránt különböző városias települést.⁴⁷ A pecsét köriratába a korabeli minősítésnek megfelelően került a civitas szó. A városi tanács 1589-ben még ezt a pecsétet használta. Ragaszkodott hozzá, cseppet sem zavarta, hogy már

régóta nem a Garai-család a település földesura. Valószínűleg ez volt a város első pecsétje. Ezt megelőzően, ha valamit pecsétes oklevélbe kívántak foglalni, bizonyára a település plébánosához fordultak. A plébános aligha zárkózott el az ilyen kérés teljesítésétől, hiszen maradt bizonyíték arról, hogy a környékeliek ügyeiben vállalt hasonló feladatokat. Mátyás pápai plébános 1358-ban saját pecsétjével megerősített oklevelében tanúsította, hogy Hektor fia Péter és Miklós fia György két lerombolt malomért jelenlétében egy márkát fizetett a bakonybéli monostor apátjának.⁴⁸ A saját pecsét birtokában a városi tanács - miként két oklevele mutatja - az írásbeliség terén a város ügyeiben önállóan járt el. A közeli Vásárhely mezőváros tanácsának - pecsét híján - nem volt ilyen lehetősége. Ezért a somlói szőlő-ügyletekről saját pecsétje alatt a település földesura, a vásárhelyi apácakonvent állított ki oklevelet, tanúként vagy az oklevél társkiadójaként név szerint megemlítve benne a vásárhelyi bírót és a 12 esküdtet.⁴⁹

Veszprém megyében a középkorból egyedül Pápának maradt ránk pecsétje és városi tanácsának két kiadványa. A saját pecsét birtoklása, a városi oklevelek léte, a Szűz Mária-kolostor létezése, a város tehetős polgárainak tevékenysége az eddigi ismereteket kiegészítve és velük összhangban mind azt tanúsítják, hogy a középkor végén Pápa volt a régió legjelentősebb városias települése.

Jegyzetek

1. Kubinyi András: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa 1994. 75-124. Pápa város és határa újabb régészeti anyagáról hasznos összefoglalás készült. Ilon Gábor: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése. 1970-1994. Pápai Múzeumi Értesítő 5(1995), 116-123.
2. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I. Romae 1859. 53. Vö. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1984. 315.
3. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, (később) Sörös Pongrácz. I-XII/B. Bp. 1902-1916. (= PRT) I. 663, 735, 783.
4. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 75.
5. Diplomata Hungariae antiquissima. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. (= DHA) Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 173, 500.
6. Lásd erre a kötetben Kristó Gyula tanulmányát!
7. A Győr-nemzetségnek, a somogyi monostor kegyurainak Somogyban és az Észak-Dunántúlon egyaránt voltak birtokaik. A lébenyi alapítólevélben Balaton-felvidéki és somogyi települések együtt szerepelnek. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearbeitet von Hans Wagner. Graz, Köln 1955. 51-55.
8. Érszegi Géza: Eine neue Quelle zur Geschichte des bulgarisch-ungarischen Beziehungen w-hrend der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 3(1975/2), 96-97. A szerző az általa kiadott oklevél keletkezési körülményeit is feltárta. Uo. 91-95.
9. Nóráp korai birtoklási viszonyainak összetettségét világítja meg a veszprémi káptalan 1230. évi oklevele. A kiadatlan oklevél szerint a veszprémi várjobbágyok és a Nóráp falubeli népek vezetőjükkel (centurio) együtt a várispán előtt átengedtek Kovács faluban két ekényi földet Kovács falubeli Györgynek, miután azt korábban az anyja birtokolta. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 229.926 (Veszprémi kápt. hit. lvt. Litt. Instr. K-162).

10. Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 155-156 (16. és 21.tc.).
11. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* (= Reg. Arp.) I-II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923-1987. II/2-3. 2723. sz. Vö. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 239.
12. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 76., Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle* 35(1993), 11. A térség először 1397-ben említett három kiváltságolt egyháza (Pápa, Somlóvásárhely és Városlőd) közül az utóbbi IV. Béla korában a veszprémi püspök joghatósága alatt állt. Reg. Arp. I. 1565. sz. A somlóvásárhelyi kiváltságos plébánia védőszentje 1501. évi adat szerint Szűz Mária volt. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= DL) 46.538. A pápai plébániatemplom patrocíniumát ennél korábban, 1422-ben említik. *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano. 1421-1536.* Editio Josephus Körmendy. Bp. 1990. 44.
13. Györffy Gy.: István király i. m. 74, 119. Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I-III.* Bp. 1963-1987. II. 237, 595.
14. DHA I. 53. Vö. Bálint Sándor: Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. Bp. 1989. 112.
15. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. 250.
16. Reg. Arp. I. 372. sz.
17. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 81.
18. DL 42.380. A rendeki vizsgálattal kapcsolatos két oklevél hibás kivonata: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I-XI. Budae 1829-1844.* (= Fejér) VII/5. 347-349.
19. Solymosi László: Hospeskiváltság 1275-ből. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából.* Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 67-68.
20. DL 40.128. Az oklevél kiadásai (Fejér IV/3. 313-315, VII/1. 332-333.) hibásak. Vö. Solymosi László: A magyarországi középkori latinság szótára. *Levéltári Szemle* 40(1990/3), 85. A *pastus* szó szinonimája volt a *clicium*. Többek közt Somogyban az 1264. évi kiváltságlevél szerint a berényi hospesek a segesdi ispánság központjában levő élestárba (ad clicium) szállították az adóba fizetett zabot. Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I-XII. Pest, Bp. 1860-1874. (= Wenzel) XI. 533.
21. PRT VIII. 288, 293. Vö. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 77.
22. Ezt a változást nem befolyásolta Sixtus esztergomi olvasókanonoknak az egész országra szóló bírói megbízatása az udvarnokföldek felülvizsgálatára. Ennek láthatóan a földek számbavétele, a birtokviszonyok rendezése volt a célja. Sixtus tevékenysége során 1272-ben eljutott Veszprém megyébe is, többek közt a kertai udvarnokok körében is megfordult. Wenzel VIII. 401-402.
23. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 81-82.
24. Mindegyiket röviden (régi jelzettel) említette Csánki D.: i. m. III. 214. Az 1477. évi oklevél kissé pontatlan regesztája is megjelent. Bándi Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa. (1990. április 6. - október 6.) *Levéltári Közlemények* 62(1991), 98.
25. Az oklevél szövege a függelékben (2. sz.) olvasható.
26. Kapucsi Benedek és Szapolyai István kapcsolata legalább 1473-ban kezdődött. Mátyás király ebben az esztendőben Szapolyai kérésére fiúsította Kapucsi feleségét, Csitvándi (Csikvándi) László leányát, Margitot. Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius. II. Kiadják: Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1865.* 358. Kapucsi Benedek pápai várnagyságáról 1475 és 1489 közötti adatok szólnak. DL 45.604, 46.111, 46.126. Az is lehetséges, hogy Hidász Gergely nem volt huszita, hanem erkölcstelenséget követett el. Vö. Fehértói Katalin: Husziták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok? *Századok* 107(1973), 435-439.
27. Solymosi László: Kőszeg 1490. évi feladása. *Vasi Szemle* 37(1983), 95-96, Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490-1491). *Történelmi Szemle* 33(1991), 31, 38, E. Kovács Péter: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37(1995), 41-48.

28. Miksa hadai benyomulásának egyes állomásai a trónkövetelő okleveleinek keltezése alapján elég jól, míg a távozásáé kevésbé ismertek. Miksa október 27-én Kőrmenden, október 31. és november 4. között a Veszprém megyei, azaz a Rende mellett táborban, november 8-án Veszprém-ben, november 17. és december 4. között Székesfehérvárott, majd útból visszafelé december 8-án ismét Veszprém-ben, december 18-án pedig már a Sopron megyei (Sajtos)kálontartózkodott. A két utóbbi állomás közé szépen beilleszthető Pápa. Friedrich Firnhaber: Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490-1526. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 2(1849), Bd. II. 417-437. Rende települést a Zala megyei Csabrendekkel szokták azonosítani. Miksa 1490. október 31-én a Veszprém megyei táborban (in castris nostris in comitatu Wesprimiensi), illetve ugyanazon a napon és a továbbiakban a Rende mellett táborban adott ki oklevelet. (Uo. 423-427.) Így valójában (Ajka)rendekről lehetett szó.
29. A pápai útvonalat megerősíti az agyaglikai malom németek általi elpusztításáról szóló 1508. évi híradás. PRT VIII. 550. Idézi Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 93.
30. Bakóc Tamás győri püspök 1491. július 30-i levele Székesfehérvár július 29-i visszafoglalásáról, illetve Veszprém ostromára való készülődéséről, míg II. Ulászló király Várpalotán kiadott augusztus 9-i levele Veszprém meghódolásáról tájékoztatott. Így Veszprém 1491. július 30. és augusztus 9. között szabadult meg a németektől. Pray György: Epistolae procerum Hungariae. I. Posonii 1806. 25-28.
31. Az oklevél szövegét a függelék (3. sz.) tartalmazza.
32. Valter Ilona a konferenciával kapcsolatos városnézésen felvetette azt a lehetőséget, hogy a Református Kollégium Szent László utcai részén állhatott az egykori kolostor. A telek üres felén ásatással talán ellenőrizhető ez a feltevés.
33. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 89. A titulussváltás lehetőségét a konferencia kapcsán Kubinyi András vetette fel.
34. Pápán 1450-ben a porvai pálosok kőházat kaptak Garai Lászlótól. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 87, 89.
35. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 91. Az adásvétel nem örökjogon történt, hanem a földesúr tetszéséig tartott, azaz inkább határozatlan ideig tartó zálogbavételről volt szó.
36. Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Veszprém 1923. (Reprint: 1995.) 61.
37. Uo. 59-60. Az 1521. évi vásárlást rögzítő oklevél szövegét a függelék (4. sz.) közli.
38. DL 23.492. Vö. DL 23.477. A neve alapján kereskedelemmel foglalkozó Kalmár-család 1427-ben már Pápán lakott. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 85.
39. Somfai Balázs: Négy száz éves város címerünk. Pápai Lapok I. évf. 3. sz. (1989. dec. 23.) 11. Az 1589. évi pápai kiadványt közölte és pecsétjére utalt Házi Jenő: XVI. század magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron 1928. 174-175. A pecsét fényképét Hermann István szívességéből tanulmányozhattam.
40. A pecsétleírás alapja Ughy István grafikus írásos szakvéleménye:
- „1995 decemberében a budapesti Országos Levéltárban megtekintettem illetve lerajzoltam a Kisfaludy-család levéltárába tartozó Dl 61.817 számú 1477-ben kelt papíron lévő, a pápai bíró és az esküdtek által kiadott, természetes színű viasszal megpecsételt oklevelet.*
- 1996 januárjában Sopronban megtekintettem és lerajzoltam a pápai bíró és esküdtek Sopron városához papírra írt, papírfelzetes pecséttel megpecsételt 1589-es okiratát. (Jelzete: Sopron város levéltára: Lad. XXXII. G. G. fasc. 10. Nro. 194.)*
- A két iraton lévő pecsét átmérőjét mérésel megállapítottam, mind a kettő köralakban 26,5 mm-nek adódott. Ebből következik, hogy mind a kettő azonos pecsétlőről készült. Ezt megerősíti a pecsétteken körbefutó külső szalagban található betűk típusa, elhelyezkedése - pl. a „PAPENSIS” szó kezdő „P” betűje mindegyik esetben a térdeplő szent lábánál, jobb oldalon található, míg az „APENSIS” szórész a szent előtt lévő címerpajzsban kb. középvonalánál indul. De ugyanott helyezkedik el a szövegkezdő pont, a máltai kereszt és a sigillum szó rövidítő „S” betűje utáni pont is.*
- A belső mezőt kitöltő címerkép helyzete a kispajzsban lévő címer a hold és csillag, a kövek ugyanott és ugyanúgy vannak elhelyezve mindegyik pecséten.*

A szent lába előtt lévő kis címerpajzson mindkét pecsénél „8”-asként egymás felé forduló két kígyó alak látható. A „8”-as forma a „soproni” pecséten is jól észlelhető, ha a pecsétet a szent tengelyével látósugarunkra merőleges irányba fordítjuk. (Bár a papírfelzet miatt kevésbé látványos, mint a másik pecséten.)

A „budapesti” pecsénél a pecsétnyomó a pecsételés során elmozdult, ami azt eredményezte, hogy a kis címerpajzsba bevágódott az „APENSIS” „A” betűje, de a kígyók rajzát nem sértette meg. A pecsét tetején ugyanemiatt a máltai kereszt után zavaros lett az olvasat, mivel duplázódnak a betűk.

A szent feje felett mindkét pecséten látható a három kő, kezeit imára kulcsolja és térdeplő helyzetben van. A felsorolt jelenségek azt bizonyítják, hogy az 1477-es oklevélen és az 1589-es iraton ugyanattól a pecsétnyomótól származó pecsétnyomat található. Tehát a korábbi pecsétlőt még több mint száz évig használták, azaz 1589-ben még ezzel pecsételték meg a város kiadványait.

Az Országos Levéltárban lévő pecsétet az elmúlt időszakban restaurálták (valószínűleg az 1990-es Mátyás-kori pecsétkiállításra) és a korábban letöredezett, vagy a restaurálás közben letöredezett darabokat rossz helyre ragasztották vissza! A két kis töredék helye nem a pecsét jobb oldalán lévő hiánynál van, hanem a bal felső részben. Ez világosan megállapítható a pecsétet elmosódottan bemutató, de annak alakját tökéletesen láthatóvá tévő, restaurálást megelőző oklevélfotóról.”

41. Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése.(Palaestra Calasactiana 39. sz.) Budapest 1942. 34, Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 104, 120. Ugyanitt a kérdés irodalma. Vö. Pápa város egyetemes leírása. Összeállította Kapossy Lucián. Pápa 1905. (Reprint: 1989.) 363-364.
42. Az 1377-ből való pecsét (DL 6.477) képét többször közölték. A Magyar Királyi Országos Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp. 1889. 11, V. tábla 18. sz. fénykép, Varjú Elemér: Magyar várak. [Bp. 1933.] 150, Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Bp. 1983. 18, 20 (11. ábra). Varjú Elemér közlésére Hermann István hívta fel a figyelmemet.
43. Vö. Kubinyi András: Az államcímer elemei középkori városaink címereiben. In: Ivánfi (Jancsik) Ede: A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. (Pest 1869.) 1989. évi reprintjének függeléke: 137-138.
44. Az 1477. évi pecsét köriratát Bándi Zsuzsanna még a restaurálás előtt közölte: S CIVITATIS PAPENSIS. Bándi Zs.: i. m. 98. Bár azóta a pecsét állaga romlott, olvasatát a hiányos körirat is megerősíti, akárcsak az 1589. évi pecsét körirata. (1/a,b ábra, 2. ábra)
45. Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 35-36, Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 84-85.
46. DL 43.719. Az adatot idézi és hasznosítja Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 85-86.
47. Pápát 1398-ban és 1408-ban, illetve 1513-ban minősítették a civitas szóval. Kubinyi A.: A középkori Pápa i. m. 85, 112.
48. Az oklevél szövege a függelékben (1. sz.) olvasható.
49. Három ilyen oklevél maradt fenn: egy-egy 1418-ból, 1516-ból és 1521-ből. Lukács P.: i. m. 54, 59-60. A harmadik oklevél szövegét a függelék (4. sz.) közli.

Függelék

Oklevélszövegek (1358-1521)

1.

Pápa, 1358. október 6.

Mátyás pápai plébános tanúsítja, hogy Hektor fia Péter és Miklós fia György Szent Mihály ünnepének nyolcadán (október 6-án) kiegyenlítette tartozását, miután jelenlétében két lerombolt malomért egy márkát fizetett a bakonybéli monostor apátjának.

Nos Mathyas plebanus de Papa significamus tenore presentium quibus expedit universis, quod anno Domini Mo CCCo Lo octavo in octavis beati Michaelis archangeli, quod Petrus Ectoris et Georgius filius Nicolai fili [!] Ectoris pro pretio duorum molendinorum demolitorum unam marcam predictis octavis quoram nobis solvere tenuissent domino abbati monasterii beati Mauriti [!] confessoris de Bel, dictis octavis advenientibus predicti nobiles dictam unam marcam solverunt, ut debebant. Nos vero predictos nobiles vigore nostrarum litterarum reddidimus expeditos et modis omnibus absolutos, ne scrupulantia inter eos excreatur super solutionem unius marce. Datum anno et loco prenominato.

Papíroklevél (185 x 50 mm), hátlapjára nyomott természetes színű, háromszögletű pajzs alakú (25 x 32 mm) pecsét töredékével. DL 41.363 (MNM Törzsanyag).

2.

Pápa, 1477.

Mészáros Máté pápai bíró, az esküdtek és a polgárok tanúsítják, hogy miután Hidászi Gergely polgártársuk eretnek lett, és a várható halálbüntetéstől félve, javait hátrahagyva megszökött a városból, Kapucsi Benedek pápai várnagy jogosan három vég posztót lefoglalt magának.

Nos Matheus Mezarus iudex de Papa, iurati ceterique cives eiusdem damus memorie, quod concivis noster Gregorius Hydazy ex instigatione dyabolica fraude perpetrasset aliquod opus illicitum utputa heresim, propter quod merito mori dignus fuisset, his peractis ratione timorum res et bona sua relinquit de medio nostri clandestine recedens, circa quas nos sepe am monuimus causa iustitie, quam minime curavit. His vero auditis egregius Benedictus Capwcz castellanus castri Papa fecit auferri tres pecias panni secundum meritum iustitie. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes concessimus litteras nostras sigilli nostri munimine autentici roboratas. Datum in Papa anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo septimo.

Papíroklevél (220 x 120 mm), szöveg alá nyomott kerek (26,5 mm átm.), természetes színű, kissé hiányos pecséttel. Körirata: + S(IGILLVM) CIV[ITAT]IS PAPENSIS. DL 61.817 (Kisfaludy-cs. lvt.). Kivonata: Bándi Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa. Levéltári Közlemények 62(1991), 98.

3.

1491.

Csőzi András, Pápa mezőváros bírása és a többi polgár tanúsítja, hogy miután földesuruk, Szapolyai István nádor parancsot adott a németek által felégetett és lakóiktól elhagyott pápai házak újjáépítésére, Tompa Benedek pápai polgárnak a Szent László utcában saját kérésére adtak egy telket, hogy azon Szent György napjáig (1492. április 24-ig) házat építsen. A házhely nyugati szomszédja Király Tamás, keleti pedig Csapó Benedek volt, míg vele szemközt délen a Szűz Mária kolostor állt.

Nos Andreas Chwzy iudex opidi de Papa ceterique cives eiusdem memorie commendamus tenore presentium quibus expedit universis, quomodo dominus noster generosus videlicet Sthephanus de Zapolya comes perpetuus terre Zepusiensis ac regni Hungarie palatinus nobis mandaverat ac mandat, ut nos in persona eiusdem sue in domus illas opido Pape habitas et existentes, que mediante Alemanorum combustione forent desolate ac per earum pristinis possessoribus [!] dimisse, ut traderemus in manus cuiuscumque, qui niterentur super eiusdem officium quoddam facere et qui suam domum usque festum sancti Georgii martyris intrare ac edificare recusarent. Quare is Benedictus Thompa civis eiusdem opidi Papa nostram veniens in presentiam locum unum pro edificatura unius domus inpetravit, nosque eidem in persona eiusdem domini nostri generosi prenotati, auctoritate sua eidem dedimus et concessimus locum unum in vico Sancti Ladislav existentem, super quem idem Benedictus unam struxit domum. In opposito autem illius domus a parte meridionali fondatum [!] est claustrum Beate Virginis, a parte vero occidentali existens Thomas Kyrál, orientali vero parte Benedictus Chapo. Igitur prefatum locum eidem Benedicto Thompa dedimus et contullimus libere ac nullo contradicente perpetue et irrevocabiliter de filiis filiorum ac heredum per heredes sigillo nostro ratas et consigillatas more solito. Anno Domini millesimo quadringesimo nonagesimo primo.

Papíroklevél (215 x 215 mm), szöveg alá nyomott kerek (26,5 mm átm.), zöld színű pecsét kis töredékével. DL 102.246 (Batthyány-cs. lvt.).

4.

Vásárhely, 1521. január 3.

Katalin apátnő, a vásárhelyi apácaconvent, valamint Vásárhely mezőváros bírása és 12 esküdtje tanúsítja, hogy vásárhelyi Csonka Balázs és édesanyja három aranyforintért eladta a Somlóhegyen fekvő fél szőlejét Tompa Benedek pápai polgárnak és Ágota nevű feleségének, illetve gyermekeiknek: Jánosnak, Katalinnak és Annának. A szőlőt keletről devecseri Cser Kelemen, délről vásárhelyi Borsó Mihály, északról pedig Tompa Benedek szőleje, míg nyugat felől a szüreti út határolta.

Nos religiosa domina Katherina abbatissa et totus conventus sanctimonialium monasterii beati Lamperti episcopi et martyris de Wasarhel necnon Stephanus Chewz iudex oppidi nostri predicti ceterique iurati tali nomine sonantes: Thomas Marthon, Blasius Gerghkowach, Valentinus Weres, Benedictus Sawanyo, Valentinus Paller, Benedictus Marthon, Simon Kathona, Iohannes Angyal, Ambrosius Lwkach, Vincentius Byro, Iohannes Fylep, Nicolaus Kowach memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis,

quod Blasius Chyonka filius Clementis Zabo de Wasarhel una cum matre sua Wrsula vocata filia condam Colomani Chyonka de Wasarhel coram nobis ac prefatis iudice et iuratis nostris personaliter constituti sponte et libera voluntate fassi sunt in hunc modum, quod ipsi quandam vineam mediam partem in promontorio prefati oppidi nostri Wasarhel Somlyoheghye vocata existentem, cui a parte orientali Clementis Cher de Dewecher, a parte meridionali vinea Michaelis Borso de Wasarhel, a parte occidentali via vindemialis, a parte vero aquillonari Benedicti Tompa de Papa vinee vicinarentur et adiacerent, circumspecto predicto Benedicto Thompa una cum coniuge sua domina Agatha vocata ac filiis eorundem videlicet Iohanni scilicet et filiarum [!] Katherine et Anne in oppido Papa commorantibus eiusdemque heredibus et posteritatibus universis in et pro florenis III auri vendidissent, tradidissent et perpetuo inscripsissent, quos iam ab eisdem plene et integre recepissent, imo coram nobis vendiderunt, tradiderunt et perpetuaverunt tali quidem vinculo et condicione mediante, quod si temporum successu quispiam fratrum aut consanguineorum ipsorum antedictorum videlicet Blasii Chyonka ac domine Wrsule matris eiusdem impedire, molestare aut litis fatigentiam prefatos Benedictum Thompa ac dominam Agatham coniugem suam aut suos heredes et posteritates aliquos ratione et pretextu predictae vinee impedire aut molestare vellit, tunc talis contra prefatos Benedictum Thompa ac dominam Agatham coniugem suam ac suis heredibus et posteritatibus universis in pretio et vallore ipsius prefatae vinee ante litis ingressum eo facto convincat convictusque habeatur harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Ex Wasarhel de cenobio predicti conventus feria quinta proxima post festum circumcisionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo primo.

Hártyaoklevél (295 x 190 + 50 mm), selyemfonaton függő pecsétje elveszett. DL 47.397 (MNM Törzsanyag).

Granasztói György

Pápa, mint feudáliskori magyar város

Az előttünk fekvő Pápa-monográfia érdeme, hogy áttekintést tesz lehetővé a város történetének jellegzetes mozzanatairól. Ma már elmúlt az az idő, amikor „törvényszerűségek” után kellett kutatni, valamilyen kiszámítható jövőt volt szokás megrajzolni a feltárt adatok alapján. Pápa város története egyedi, megismételhetetlen és természetesen megjósolhatatlan történet, olyan, mint az emberi élet. Ugyanakkor mégis felismerhetők benne bizonyos szabályszerűségek, keretek, állomások, s ezek egybevethetővé teszik a magyar, sőt, az európai folyamatokkal. A monográfia alkalmat kínál Pápa város jellegzetes mozzanatainak felmutatására is egy társadalomtörténeti szemlélet jegyében.

A társadalomtörténet fordulatait nehéz pontos dátumokhoz kötni. Ebben a felfogásban mindig folyamatok kezdetéről, kibontakozásáról és elhalásáról, végéről van szó. Annyit azonban máris előre bocsáthatunk, hogy mindazok a lényeges mozzanatok, amelyeket a társadalomtörténeti folyamatok alakulásával kapcsolatban a monográfia segítségével felismerhetünk, összefüggésbe hozhatók a magyarországi várostörténet általánosabb folyamataival. Igaz, az alábbi hozzászólás keretében csak arra nyílik mód, hogy magára Pápa városára fordítsuk a figyelmünket.

A korai újkor végéig a magyar társadalom agrártársadalom volt, amelyben a városi települések a központ szerepét játszották. Vonzáskörzetük volt, melynek csomópontjában hatalmi-adminisztratív, kultikus (vallási), védelmi, gazdasági, kulturális góc szerepét játszották, egyben maguk is valamilyen tágabb körzetbe csatlakoztak. Ez a szerep természetesen változott, bizonyos jellegek felerősödhettek, mások elhalványulhattak véglegesen vagy átmenetileg is. A társadalomtörténeti folyamatok ábrázolásához a hatalmi-politikai viszonyok alakulása adja a legjobb lehetőséget. Ebben az értelemben Pápa város történetét is egységben lehet szemlélni, mert a magyar és az európai változások fényében Pápa történetét illetően kérdéseket lehet feltenni, a válaszok pedig támpontot kínálnak néhány jellegzetes fejlemény kimutatásához.

A középkori és kora újkori várostörténet első kérdése az, mi volt a város előtt, milyen mértékű és jellegű volt a városias tömörülés. Külön figyelem kíséri a gócpont mint hatalmi-gazdasági szervezet tevékenységét. A tulajdonképpeni város ehhez képest új jelenség. Olyan szervezet, amelyben a hatalmi-politikai és gazdasági szabályozás már egységesen működik.

A gazdasági szabályozás a piaci jellegű cseregazdaságból indul ki. A feudáliskori városban a piac szervezett tömegellátást biztosít, a közösségek tagjai számára, jellegzetes módon a kereset és a megélhetés stabilitását igyekszik megvalósítani, amihez a kereteket a községi autonómiára épülő hatalmi intézmények adják. A feudáliskori viszonyok között ezt a viszonylag tiszta és környezetétől elkülönülő formációt megtörik vagy működésben korlátozzák a város területén fennmaradó, később felbukkanó, az itt vázoltaktól azonban mindenképpen eltérő formációk. Egyházi, földesúri immunitások, katonai hatalmi központok mellett ilyen lehet különleges esetként például az uradalom, amely munka- és szolgáltatási teljesítményre szakosodott földesúri udvar, s amelyen belül nem létezik az árucseré. Az együttélésből következően az ilyen város zárt rendszerből nyílttá válik anélkül, hogy ez döntő következményekkel járna az együttélő formációk belső szervezetére.

* * *

A XII-XIII. századból származó első adatok Pápát viszonylag nagy terület központjaként állítják elénk, ahol udvarnokispánság, királyi udvarház is található. A mai város közigazgatási területén számos kisebb település, legalább 11 falu állt fenn hosszabb-rövidebb ideig. A korai Pápa jellegzetes laza településhalmaz volt, amelyhez jónéhány hasonlót ismerünk a korai városaink körében.

Maga a Pápa név a tulajdonképpeni településnél nagyobb területet jelentett a XIII-XIV. században. Azonban a soros-utcás alaprajzú települések csak a XIII-XIV. században alakultak ki általában, a jelek szerint itt sem lehetett másként. A város jelenlegi térbeli állapotának közvetlen előzménye viszont a XVI-XVII. században jött létre és a mai közigazgatási határnak megfelelően csupán a XVIII. században szilárdult meg. Ha tehát a térbeli változásokat nézzük, korszakos változás Pápán a XII. századi kezdetek után a XIV. század elején, a XVI. században és a XVIII. században látszik.

Ami ezek után az első időszakot illeti, ekkor a környéken tucatnyi szolgáló falu mutatható ki. A szolgálónépi rendszer megléte eleve bizonyos centrum körüli szervezettséget és munkamegosztást jelez, amit városelőzménynek szokás tekinteni. A késő Árpád-kori központot a mai Fő téren és környékén találták meg egy északnyugat-délkelet irányú útvonal mentén, amely Győrből Veszprémbe vitt, s amelyet éppen itt, kisebb jelentőségű út keresztezett. A preurbánus településmag a jelekből ítélve eredetileg orsós formájú volt. A korai Pápa központi részének kiterjedését egyrészt a tó és a Tapolca-patak, másrészt három település határozta meg, összeolvadásuk a XV. században kezdődött el. Elmondható tehát, hogy Pápa városiasodása hasonlított a vezető magyar, ún. nőtt városokéra, azonban bizonyos késéssel követte csak őket.

A városiasodó település szíve ezek szerint a Fő térenél lehetett. Korai vár megléte régészetileg igazolható, amely egyben valószínűleg királyi udvarház és birtokközpont, s persze az udvartartás ellátását szolgáló udvarnoktelepülések, az őket felügyelő, udvarnokispán központja volt. Itt állott a templom is, a plébánia Szent István korából származik, eredeti templomát a mai közelében építették fel. A Tapolca-patak mentén télen is működő vízimalmok alkottak sort, a patak mentén sűrűn követik egymást a települések. Ez a jellegzetes ún. preurbánus társadalomföldrajzi forma a korai magyar városokéval azért vethető egybe, mert egyrészt előrehaladott munkamegosztást tükröz, másrészt még hiányoznak belőle a polgárosodás jelei: mindenekelőtt a polgárság rendi jellegű társadalmi elkülönülése.

A különböző jogállású emberek, szervezetek, falvak közömbös egységben éltek itt egymás szomszédságában. Ha a kifejlett középkori magyar várost polgárvárosnak tekintjük, akkor a XIII-XIV. századi Pápa, miként több korai városunk ebben a tekintetben átmeneti állapotban volt, ami nem mondható rendkívüli jelenségnek. Pápa társadalomtörténetének első nagy korszaka, e korai szakasz fokozatosan, mondhatni látványos és hirtelen változástól mentesen zárult le, párhuzamosan haladt a polgári jellegű átalakulás kezdeteivel.

A középkori értelemben vett polgárosodás kezdeteit a községi szervezet első jeleihez lehet kötni: A XIV. században a pápai népek egy részének hospesszabadsága volt, ami ha városi jognak még ugyan nem is tekinthető, de alapot adott és elvezethetett hozzá. A XIV. század végén viszont már bíróból és 12 esküdtből álló tanácsot találni Pápán, a bírónak elsőfokú ítélkezési joga volt, például akár börtönbe is vethette a bűnöst. Ez városi jogrend.

Csak hogy a városiasodó településen a pápai polgárok birtokos nemesekkel éltek együtt, akik a térben elkülönültek tőlük, s akiknek jogállása és jogrendje is mind jobban távolodott a polgárságétól. Olykor konfliktusra is sor került. A XV. század a rendi elkülönülés százada nálunk, hiszen a nemesség eltávolodott a városlakótól. Városainkban is megfigyelhető azon-

ban a polgárság sajátos, rendi jellegű eltávolodása a nemességtől, igaz, nálunk túl kicsik voltak az erős polgárságú városok, amellet túl kevés ilyen város volt ahhoz, hogy végbemenjen a polgárság rendi szerveződése. Az irányzat mégis létezett.

Magyarországon tehát igazi város csak a szinte rendi elkülönülésben élő polgárvárosból lett. Erre gyakorlatilag egyedül a királyi uralom alatt lévő településeknek volt esélye, ők jutottak legmesszebb a városiasodásban. Pápa történetében ezért fontos fordulatnak tekinthető, hogy még 1389-ben a Garai család lett a birtokos, ezzel a város magánföldesúri hatalom alá került. Váruk, mely 1408 után épülhetett, módosította a Fő tér alakját. 1427-ben várnagy által vezetett vár vagy erődítmény volt a Garaiaké, a mai kastély területén, valószínűleg az Árpád-kori udvarház helyén, a tó mellett. A XIV-XV. század fordulója így kettős korszakhatárnak tekinthető. A polgárság községi szervezetének megerősödése társadalomtörténeti fordulatnak tekinthető csakúgy, mint a tény, hogy majdnem egyidejűleg Pápa magánföldesúri központ lett.

A vár épületként is, társadalmilag és jogrend szempontjából is jelentős korlátozást jelent a középkori, tisztán polgári hatalom kibontakozása előtt. Pápa fokozatosan nagyúri rezidencia-várossá nőtte ki magát, amivel elveszítette esélyét arra, hogy szabad királyi város legyen. A XV. század szétszórt nyugat-dunántúli földesúri birtokok uradalmi központjaként mutatja. Ami természetesen nem mond ellent annak, hogy a város lakói, élve a város központi helyzetéből adódó lehetőségekkel, életformájukat tekintve polgárosodtak, mind közelebb kerültek vezető városainkhoz: a XV. század elején bizonyítható szabók, szűcsök jelenléte, a posztókészítés, a fejlett malomipar, az ötvösség. A város immár viszonylag kiterjedt terület piaci központja volt, a távolsági kereskedelemben is több pápai iparos vett részt a harmincad-jegyzékek tanúsága szerint.

Az érett, fokozatosan kiépülő középkori Pápa külsejét jellemzi, hogy új utcák, új beépítési rendszer bukkan fel, amely a Szent László utcával kezdődik. Az utcák iránya, a házak, telkek mérete eltér a korábban megszokottaktól, hiszen a házsorok ebben a negyedben egyöntetűen, egyforma telekosztás szerint, szabályszerű rendben helyezkednek el, s többnyire iparosok laktak bennük. Az efféle parcellázás csak határozott politikai akarattal vihető végbe, amely a középkori és a kora újkori Európában községi formát tételez fel. Egyéb jelek alapján is arra lehet következtetni, hogy Pápán a polgári jellegű városiasodás a város urainak határozott támogatását élvezte. Nem látszik nyoma polgárság és városúr közti, a történelemből egyébként oly jól ismert ádáz küzdelemnek.

Ellenkezőleg, már-már tudatos, a királyihoz hasonló várospolitikára enged következtetni, hogy a város ura előbb harmincadmentességet, majd teljes vámmentességet szerzett a polgárainak (1439, 1500, 1518). A szabók szabad céhalapítás jogát kapták. Ezek a földesúri hatalomról való részleges lemondás, a hatalom átruházásának jellegzetes, feudáliskori esetei! Igaz, semmi sem tökéletes. A háramlási jog a földesúré maradt, nem került a polgárközösség kezébe, jóllehet az mindenkor a polgári autonómia alapvetően fontos részének számított. Ez a jel is mutatja, hogy a magyar viszonyok között kiteljesedettnek mondható polgári-városi autonómiát nem tételezhetünk fel Pápán még a középkor végén sem.

Mindamellet Pápának városias arculata volt, amely természetes módon tükrözhetette az imént jellemzett viszonyokat. A városi viszonyok, a központi szerep kifejezésének kell tekinteni a pálosok betelepítését 1450-ben, valamint az obszerváns ferencesek letelepedését 1461-ben. A városkép igazi, feudáliskori, nyugat-európai jellegű, magyar kisváros képe: Pápán több kőház található a középkor végén, az orsóból négyzetessé módosult Fő tér hangsúlyos centrum, amelynek közvetlen közelében négy szabályos méretű, telkekkel szegélyezett utca volt. A képzeletbeli utazó Pápán járva könnyűszerrel megtudhatta, hogy a koldulórendi kolostornál

ispotály van, hogy Pápán iskola működik, s bizonyítható jónéhány pápai diák egyetemre járása is. Pápa városa a Nyugat-Dunántúl öt legfontosabb városa közé számított a középkor végén.

* * *

Pápa történetében a mohácsi vész után kialakult új helyzet fordulatot jelentett. Az 1540-es évektől királyi zsoldosok állomásoztak itt, még hozzá viszonylag jelentős számban, hiszen a háborús években a létszám az 1000 főt is elérte, igaz a XVII. század békés éveiben a 400-at sem haladta meg. Pápa hirtelen a határövezetbe került, a végvári rendszer része lett, megerősítették, fennállása óta először. Az első, 1510 és 1543 között épült Martonfalvai-féle palánkfal emellett városrendező aktus is volt, amely a fal mögé tömörítette a lakosságot és elvágt a belső részt a jóval kiterjedtebb településhalmaz szétszóródott külső részeitől. Módosultak a város hatalmi viszonyai is, mert egyes földesúri haszonvételek a katonaság ellenőrzése alá kerültek, továbbá katonák, nemesek települtek a polgárok mellé, s a módosuló társadalmi megoszlást a térbeli tagozódás is kifejezte. A kérdés az, fordulatot jelentett-e a város társadalomtörténetében a törökkor elején hirtelen bekövetkezett változás.

Az adófizetők száma felére csökkent, Pápa katonavárossá kezdett válni. De a XVI. század második felében stratégiai szerepe már csökkent, a polgári lakosság elvándorlása nem folytatódott. Az utcahálózat a régi maradt. Az elővárosi rész értéke, beépítettsége hanyatlott, de kőből épült házak ott is előfordultak. A város belsejében a kastély ugyan belső várrá alakult át, mégis elsősorban lakások és raktárak, népes igazgatási apparátus volt benne, erődjellege kevésbé domborodott ki. Pápa nem lett frontváros. Az iménti kérdésre tehát az a válasz, hogy a változást nem kísérte lényegi átalakulás a város társadalmi szerkezetében. Sőt, a palánkfal létesítése felerősítette azt a polgárosodással együttjáró irányzatot, amely középkori viszonyok között a környezettől való elzárkózásban fejeződik ki: A fal és az általa védett területen sűrűsödő városi élet határozottan különbözött a palánkokon túl kezdődő vidéktől. Fokozódott a különbség külvárosi részek és a belváros között. Bizonyos késéssel tehát Pápán is lezajlott a nagyobb városainkban kimutatható átalakulás, amelyet több esetben a falak felépítése tovább erősített és szimbolikusan is, jogi értelemben is világosan kifejezett. Jellegzetes európai várostörténeti fejlemény következett be tehát itt is.

A polgári életforma uralkodó jellege a XVII. század végéig, sőt még tovább is kimutatható. Jellemző adalék ebből a szempontból, hogy az itt szolgáló katonák is szőlőjükben dolgoztak, kereskedtek, iparosmunkát végeztek, sőt napszámosnak is elmentek. Helyi piacra dolgozó iparosok, kereskedők, árusok éltek Pápán, mintegy húsz mesterség tömörült céhekbe. A kereskedők zömmel posztót importáltak.

Más kérdés, hogy a zavaros körülmények, a városúr távolléte, hatalmának gyengülése a jelekből ítélve ellentmondásos körülményeket teremthetett. Például a XVII. században a cenzust nem egyben szedték be a polgárok közösségétől, hanem telkenként, ugyanígy robotkötelezettséget is kellett telkenként teljesíteni, ami alól a telken lakó nemest sem mentették fel. Ez a polgári előjogok súlyos sérelmeként is értékelhető lenne, másfelől viszont a robot sorrendjét a magisztrátus határozta meg, ajándékot, tizedet, kilencedet pedig nem kellett adni. Azaz nem állítható, hogy a pápai lakosok jobbágysorba süllyedtek volna. Ellenkezőleg, inkább az önállóság és az engedetlenség feltűnő példáival lehet találkozni. Kiderül az is, hogy az úriszék tisztelte a helyi jogszolgáltatási fórumokat, a céhek első fokot jelentő bíraskodási joga működött, innen az úriszékhez vagy a városi székhez lehet fellebbezni.

Mégis, a feudáliskori város lassan társadalomtörténetének újabb szakaszához kezdett közeledni. A városok társadalma ebben a szakaszban fokozatosan ismét megnyílt, amit úgy kell érteni, hogy a polgári hatalmi berendezkedés elvesztette domináns szerepét, miközben a

polgári életforma a lakosságnak akár széles körében is még tovább élhetett. Egymástól különböző hatalmi csoportosulások és életmódok különültek el, az egyöntetűséget a falakon belüli társadalom töredezettsége követte. Pápán a változás a vallásos élet alakulásán ismerhető fel először.

Mindenekelőtt a magyarországi városokat tekintve, a reformáció itt korán, már az 1530-as években gyökeret eresztett, méghozzá a hagyomány szerint, akárcsak Sárospatakon és Debrecenben, a hitújítás az iskola megreformálásával kezdődött. Fontos körülménynek bizonyult, hogy a város földesurai is az új tanokat követték ekkoriban. A kezdeti, megreformált városi plébániai iskolából 1570-85 között sajátos főiskola, kollégium lett, amelynek messze sugárzó hatása lett. A polgári elzárkózás irányzata Pápán többek között azért nem bontakozott ki olyan mértékben, mint másutt, mert a reformáció sajátos új kulturális egységet teremtett a polgárság és a városba mind nagyobb számban beköltöző nemesek között. A helyzetet, a társadalom nyitottabbá válását markánsan fejezte ki a református presbitérium összetétele, pontosabban annak jellegzetes változása: 1618 elején még 6-6 katona és polgár tagja volt, 1660 novemberében azonban már a polgárok térvesztése figyelhető meg az előjárók testületében, hiszen a nemesek és a katonák kerültek többségbe, a polgárság képviselői pedig külvárosi lakosok voltak.

A város megnyílását, a társadalom megosztását, széttördelését fokozta az ellenreformáció. Kezdetei az 1630-as évek tehetők. Beköltöztek a pálosok, akik iskolát is nyitottak, kolostoruk 1638-ban már állott. 1660-ban visszatelepítették a ferenceseket. 1659/60-ban a város urának, Esterházy Pálnak az ellenreformációs akciói különösképpen erőteljesek, mondhatni durvák voltak, egyidejűleg megfigyelhető, hogy a lakosság zöme a katolikus hitet követte. A városban a vallási különbség kétségkívül kulturális különbséget is jelentett, meg is osztotta a társadalom különféle rétegeit, amelyben azonban hasonlóképpen hatottak a rendi jellegű különbségek. Ehhez járult az Esterházy-uradalom itt lévő központjának növekvő szerepe. Újfajta hatalmi-politikai, kulturális és rendi megosztottságok jöttek létre a városban.

Ebbe az irányban hatott a népesedés is. A középkorvégi Pápa lakosságára nincsen adat, de az 1531-re vonatkozó első becslés alapján aligha érte el az 1.200 főt. A továbbiakban a polgárság lélekszáma csökkent, a katonák és családtagjaik betelepülésével azonban az összlélekszám valószínűleg még emelkedett is, a XVI. században meghaladhatta a 2.000 főt, de 1660 körül már a 3.500 főt is elérhette. A növekedés mindenképpen az imént ecsetelt széttördelő irányzatú társadalmi folyamatot erősítette. Ezután jó száz év alatt a lélekszám megkétszereződött, 1782-ben ui. 8.000 fő körül járt a külvárosokéval együtt, s a folyamat nem állt meg, hiszen 1847-ben mintegy 12.000 lett. Pápa lélekszáma jóval nagyobb arányban nőtt tehát, mint az ország lélekszáma.

A gyors változás jelentős részben a betelepülésekkel magyarázható, amelyek egyrészt a rekatolizációval, másrészt az uradalom telepítési politikájával függtek össze. Egyedül az 1770 után elkezdődött nagymérvű zsidó betelepülés 3.000 fővel növelte Pápa lakosságát, jelentős volt továbbá a német és a szláv betelepülés is. A zárt, középkorias polgárvárost felnyitó hatások ilyen körülmények között lényegében már a XVII. század közepe óta felerősödtek.

Jóllehet az abszolutizmus, az állam beavatkozásának következményeiről a korszakot vizsgáló tanulmányok keveset mondanak, a várost birtokoló Esterházyak tevékenysége önmagában is jellemzi, hogyan változtak meg a városban a hatalmi viszonyok. Az Esterházyak birtokpolitikája a polgári autonómiát több vonatkozásban is korlátozta, ilyen volt például, hogy az ún. szabad (inszkripcionális) házakat és telkeket a város ura visszavette és ő adta újból bérbe. Esterházy Ferenc kihasználta a külvárosiak és a belvárosiak közti érdekellentétet és külön szerződést kötött a kül- és a belvárosiakkal, akik egyrészt elszakadtak egymástól, másrészt, a

belváros esetében mindenképpen erőteljesebb földesúri felügyelet alá kerültek (1730, 1732). A korlátozást, fokozott függést eredményező intézkedések az uradalmi adminisztrációt erősítették a város felett, ami éppen az ellenkezője az elzárkózási időszakra annyira jellemző hatalomátadó, delegáló irányzatnak. A XVIII. század utolsó harmadára azután megszületett a nyílt város tényleges hatalmi viszonyainak jobban megfelelő fejlettebb városigazgatás, amely a helyi, az állami és az uradalmi érdekek kielégítésére keletkezett, s fejlettebb, írásbeli adminisztráció jellemezte.

A város képe tükrözte a változást. A támaszpont, végvár szerep a XVIII. század elején megszűnt. A betegápolással foglalkozó irgalmasrendiek beköltözését követően az 1770-es években új, barokk plébániatemplom épült a Fő téren. A lakosság és az uradalom építkezései nyomán kialakult a város ma ismert barokk külseje, ideértve a külvárosok kiépülését is.

* * *

A Pápa város monográfiájában olvasható tanulmányok segítségével tehát a következő társadalomtörténeti folyamat rajzolható meg. Nagyjából a XIV. század második feléig még nem-városias tömörülést találunk, amelyben a lakosság különböző jogállású és helyzetű települési egységekben, eltérő jogi keretek között élt. A későbbiekhez képest a halmaz éppen vegyes hatalmi viszonyai és társadalmi jellege miatt mondható nyíltnak.

A magyar várostörténetből ismert zártabb társadalmi formáció, a középkori értelemben vett polgári társadalom keretei jól kirajzolódnak, annak ellenére, hogy Pápa magánföldesúri uralom alatt maradt. Az autonómia fejlettsége és az életforma kölcsönhatásában a polgáriasult város a török uralom első századában is képes volt fennmaradni. A zárt város fokozatos megnyílása a hatalmi viszonyok széttöredezésével kezdődött el, a harmadik időszak igazában a XVIII. század folyamán veszi kezdetét. A nagyrészt bevándorlás folytán bekövetkezett lélekszámemelkedés, az ellenreformáció és az újfajta földesúri-uradalmi hatalmi politika megnyitja a társadalmat, csökken, majd megszűnik a város rendi jellegű elkülönülése a környezetétől. Pápa a XIX. század közepén fontos második szintű piacközpont az alakuló országos hálózatban, s egyéb központi szerepei is ennek megfelelően alakulnak.

Jegyzet

Áttekintéseimben Haris Andrea, Kubinyi András, Szakály Ferenc, Bánkuti Imre és Hudi József tanulmányaira támaszkodtam elsősorban. (Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa, Pápa Város Önkormányzata 1994. Haris Andrea: A települések halmazától a városig 43-74., Kubinyi András: A középkori Pápa 75-124., Szakály Ferenc: Pápa a török korban 125-200., Bánkuti Imre: Pápa története a török uralom végétől a szatmári békéig (1683-1711). 201-224., Hudi József: Pápa város önkormányzata a 18. században (1730-1795) 287-322.)

Az összegzés koncepcionális részéhez illeszkedő szakirodalom felsorolását terjedelmi okokból itt mellőzöm, de megjegyzem, hogy annak egyes elemeit kifejtettem „A középkori magyar város” című könyvemben (Bp., Gondolat, 1980.), továbbá a dunai térség urbanizációjáról írott tanulmányomban. (Demográfia, 1989.)

Valter Ilona

Az észak-magyarországi mezővárosok és Pápa fejlődésének rokon vonásai és különbségei

Az észak-magyarországi mezővárosok közül Pásztó, Gyöngyöspata és Gyöngyös fejlődésével történt az összehasonlítás.

1. pont: az összehasonlítás kiindulópontját a *földrajzi helyzet* vizsgálata jelentette. Mindegyik szóbanforgó település két eltérő adottságú táj: a síkság és a hegyvidék találkozási pontján fekszik. Pápa a Bakony-hegység és a pápai síkság találkozásánál, Pásztó a Mátra-hegység és a Cserhát között, a Zagyva folyó völgyében, amelynek folytatása a Nagy-Alföld, Gyöngyöspata és Gyöngyös a Mátra-hegység aljában, az Alföld északi peremén található. Mindegyik település úgynevezett vásárvonalon fekszik, ott, ahol általában kialakulnak a városok, a két különböző táj termékcsereje következtében.

2. pont: vizsgáljuk meg a települések *Árpád-kori kialakulását*. Pápa igen korán, 1061-ben megjelenik a forrásokban.^{1*}

Főesperesi központ volt, egy viszonylag nagy terület központja, mint udvarnokispánság és esetleg királyi udvarház. A pápai udvarnokispánságnak feltehetően vára is volt, sőt - Kubinyi András véleménye szerint - egy királynői birtokközpont sem zárható ki.² Igen sajátos, de természetes, hogy Pápa környékén több mint tucatnyi helységről lehet kimutatni, hogy királyi (királynői) szolgálonépek laktak, amelyeknek feladata a pápai királyi udvarház ellátása volt. A város közigazgatási területén a középkorban számos kisebb település jött létre és állt fenn hosszabb-rövidebb ideig.³ Ez egy történeti és települési sajátosság.

Pásztó környéke a honfoglalás után fejedelmi, majd a királyi család birtokába került. A XII. század elején - feltehetően királyi alapításként - monostor létesült Pásztón, amelyről az első írásos adat II. Béla király 1138-as okleveléből származik.⁴ Egy másik XII. század eleji adat szerint egy Cerbanus nevű velencei klerikus, Dávid pannonthalmi apát (1131-1151) engedélyével a pásztói apátság könyvtárában görög egyházatyák műveit latinra fordította.⁵ Ennek az adatnak nyomán a történeti irodalom görög (bizánci) monostorként tartotta számon a pásztói monostort.⁶ Az 1965-1969 között végzett régészeti kutatás kimutatta, hogy nem bizánci monostor volt itt, hanem a bencések telepedtek meg. A monostort 1190-ben átvették a ciszterciek, akiket III. Béla király telepített itt le.⁷ Egy magaslaton állott a monostor, amelyet körbevett a Mátrából eredő Kővicses-patak egy ága, az ún. Malom-patak. Az apátság közelében állott a Szent Lőrinc tiszteletére szentelt plébániatemplom, körülötte pedig az Árpád-kori falu.

Gyöngyöspata. Anonymus szerint Árpád nagy földet adott Ednek és Edömennek a Mátra-erdőben, ahol unokájuk, Pata később várat építtetett. Valóban, az innen eredő Aba-nemzetségé volt a vidék.⁸ A gyöngyöspatai templom közelében emelkedik a Póc-tető nevű hegy, melynek tetején feltártak egy korai várat, egy ún. vörös sáncot. A főesperességek megszervezése után itt volt a főesperesi templom, amelynek alapjait 1973-ban Kovács Béla feltárta.⁹ A főesperes kb. egy megyényi területen képviselte püspökét, az ispáni vár fegyveres erejére támaszkodva. A vár alatt a falu területe, a vár körül elterülő várföldek a XIII. század elejéig királyi

* A kérdésre lásd még Kristó Gyula és Solymosi László tanulmányát! - A szerk.

tulajdonban voltak.¹⁰ A település a Hatvan-patak két partján, a vár alatt alakult ki és középen épült fel a falu első temploma. A szép gótikus templom műemléki helyreállítása kapcsán elvégzett régészeti kutatás során megtalálták a gótikus templom északi részén e korai templom alapjait. A falu földjeinek jelentős részét II. András király 1234-ben az Aba nemzetséghez tartozó Demeternek adta, aki királyi étékfogó mester volt. A birtokot Demeter leszármazottai, a Nekcseyek bírták a XV. század elejéig. A várban lévő főesperesi templomot a tatárok 1240-ben elpusztították, így a főesperes egy időre leköltözött a megnagyobbított plébániatemplomba. Ez a településnek is nagyobb jelentőséget biztosított.¹¹

Gyöngyös a Mátraaljával együtt az Aba-nemzetség birtokában volt. Neve 1261-ben fordul elő először. A település az Aba-nemzetség Csobánka-ágának birtoka volt a XIII. században, és az 1270-es években igen gyorsan fejlődött. Növekedését Csobánka két fiának: Jánosnak és Péternek 1274/75 tájára tehető osztozása még inkább elősegítette.¹² 1275-ben Jánost Gyöngyösinek nevezték, és ő minden bizonnyal Gyöngyöst tette meg birtokai központjává. Későbbi lakhelyét, birtokközpontját, a Gyöngyös melletti Bene-várat ekkor kezdték építeni.¹³ A település magja a mai Fő utca volt, amely orsó alakban kiszélesedve fogta közre a Szent Bertalan-templom román kori elődjét, a Gyöngyös-patak partján, annak folyásával párhuzamosan.

Összefoglalva: a vizsgált települések kialakulásánál és kezdeti formájánál éles különbségeket látunk. Pápa az Árpád-korban területileg szétagolt preurbánus település volt, ahol a királyi (királynői?) udvarház és az udvarnokispáni székhely mellett hetipiacot tartottak, az ipari szükségleteket pedig a környék szolgálonépei látták el. Fontos szerep jutott a Tapolca-patak malmainak.

Más volt a helyzet Pásztón, ahol a monostor és a plébániatemplom mellett alakult ki a település. Termékcseré már ekkor is lehetett. Komoly ipari termelés folyt az apátságban, ahol 1100 körülre keltezhető üveghutát és kovácműhelyt tártunk fel. Némileg hasonló Pápához Gyöngyöspata kialakulása. Ez is főesperesi székhely volt, de a szolgálonépek falvai nem olvadtak bele a területébe, mert jóval távolabb települtek eredetileg is (ld. a mai Szücsi, Szántó, Halász, Solymos, Fedémes falvakat). Gyöngyös a többiektől eltérően kezdettől fogva földesúri birtok volt, míg a többiek mind királyi birtokon alakultak ki.

3. pont: mi vezetett a mezővárosi fejlődéshez és mikor lettek a tárgyalt települések oppidumok?

Ahogy az oklevélből kitűnik, a pápai népek - vagy legalább is egy részük - hospesszabadsággal rendelkezett a XIV. század közepén. Elég széleskörű, szinte városias hospesjoguk lehetett, mert például a maguk nevében és nem egy királyi tisztartó által képviselve pereskedtek. 1383-ban a pápai tanács bíróból és 12 esküdtből állt, tehát jelentős változást hozott, hogy Zsigmond király a birtokot 1389-ben a Garaiaknak adta, néhány Pápához tartozó faluval együtt. Eddig Pápát possessio-nak, vagy villa-nak nevezték, Garai János viszont 1398-ban civitas-nak nevezte Pápát.¹⁴ A széleskörű önkormányzattal, városias tanáccsal rendelkező Pápát már nehéz lett volna villának nevezni, hiszen ennek csak királyi birtoklás esetén volt értelme. 1401-től az oppidum kifejezés vált általánossá. Magánföldesúri oppidum volt. 1408-ban még nem volt a Garaiaknak itt vára, ezután épült fel. Albert király halála (1439) után viszont állandóan szerepelt az oklevelekben.¹⁵ A mai barokk várkastély helyén állott.

Pásztón a ciszterci monostor kegyuraságát 1265-ben V. István ifjabb király a Rátót nembeli Istvánnak, az ifjabb királyné főlovászmesterének adta. 1270-ben elrendelte, hogy az apátság népeinek bírása is Rátót nembeli István legyen.¹⁶ A Rátót-nemzetségből származó Pásztói, Tari és Kazai Kakas-család Pásztó és környéke sorsát évszázadokra meghatározta. A

településre kedvezően hatott a földesúri kézbe kerülés. Fejlődése a XIII. század végén felgyorsult. Már III. Endre idején, 1298-ban vásártartási joga volt, piacát említik.¹⁷ Később a „Pokoljáró” Tari Lőrinc, királyi pohárnokmester, Zsigmond király egyik leghűségesebb híve 1407-ben oppidum rangot szerzett Pásztónak.¹⁸ Zsigmond e mezőváros polgárainak ugyanolyan jogot és kiváltságot biztosított, mint ami a budai polgárokat megillette.

Gyöngyöspatát a XV. század elejéig a Nékcsyék bírták. Nékcsy Demeter Károly Róbert tárnokmestere volt. A király festőjével, a bolognai Hertul mesterrel készíttetett Bibliáját most Washingtonban őrzik. A kódex első lapján ábrázolt templommodell megegyezik azzal a képpel, melyet a Nékcsy Demeter által kibővített patai templomról az ásatások alapján rajzolhatunk. 1403-ban Zsigmond király a nánai Kompolyaknak adta Patát, majd Guthi Ország Mihály szerezte meg. 1460-ban kapott a település oppidum rangot Mátyás királytól, miután csapatai nagy nehezen kifüstölték a huszitákat a patai várból.¹⁹ Erre az időre esik a plébániatemplom nagyarányú gótikus átépítése, kifestése.

Gyöngyös a XIV. század elején az Aba-nembeli Csobánka unokáinak birtoka volt, akik 1301-ben megosztottak rajta.²⁰ Ez a nagyon fontos oklevél plasztikusan kirajzolja elének a település akkori képét. A Csobánka-unokák Csák Máté oldalán harcoltak a rozgonyi csatában, 1312-ben, ezért Károly Róbert megfosztotta őket birtokaiktól. Gyöngyöst és környékét 1327-ben a Kacsics-nembeli Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adta, akinek további szolgálataiért a király Gyöngyöst Buda városával azonos kiváltságokkal ruházta fel és oppidum rangra emelte 1334-ben.²¹ Majdnem 100 évig volt Gyöngyös a Szécsiek kezében és ez a korszak nyugodt fejlődést jelentett a város életében.

4. pont: a mezővárosok élete.

Pápa úthálózati csomópont volt, jelentős kézművességgel, igen fejlett malomiparral. Szombati hetipiaccaal rendelkezett. Messze tájról vonzotta a kereskedőket. A városokra, mezővárosokra jellemzően volt ferences kolostora, ispotálya, plébániai iskolája.²²

Pásztó, Gyöngyöspata, Gyöngyös szintén fontos kereskedelmi útvonal mentén feküdt. Ez a Budáról Kassán át Lengyelországba vezető nemzetközi útvonal. Egy 1399-ben kelt adat szerint a kompolti vám elkerülése végett a kereskedők Budáról Pásztón és Gyöngyösön át mentek Egerbe és útközben vásárt csaptak a pásztói piacon.²³ Útközben érinteniük kellett Gyöngyöspatát is, mert arra vezet az út. Pásztó vásártartási jogáról már egy 1298-as oklevélben is szó volt. Gyöngyös évi vásárai a három templom búcsújához kapcsolódtak. Alapítási idejüket nem ismerjük, de mindenesetre e vásárok is utalnak a városnak az árucseréforgalomban betöltött szerepére. A hetipiacot szerdán tartották, de napi piac is volt.²⁴ A kézművesek aránya Pásztón megfelelt egy átlag mezővárosénak. Egy 1480-ban kelt oklevélben 38 lakos nevét sorolták fel, ebből 8 iparos: 2 kovács, 2 szabó, 1-1 képmíró - azaz festő -, 1 molnár, szűcs, varga. Eléggé differenciált iparosodást mutató kép.²⁵ Gyöngyösről 32-féle iparág ismert. Itt az iparon belüli munkamegosztás igen fejlett volt. Még olyan luxusszakmára is van adat, mint az ötvösség.²⁶ Ezt igen magas szinten művelhették. Bizonyíték rá az a páratlanul gazdag és magas művészi szintet képviselő ötvösanyag (gótikus kelyhek, keresztek stb.), amely a gyöngyösi Szent Bertalan-plébánia birtokában ránk maradt. Mindez Gyöngyös középkori kézművességét az átlagos mezővárosi szint fölé emeli.

Az Alföld-széli mezővárosok mindegyikében igen jelentős szerepet játszott a szőlőművelés. Pásztó, Gyöngyöspata, Gyöngyös a mátraaljai szőlőkultúrához tartozott a középkorban is. A szőlő termesztése visszanyúlik a középkorba, sőt az Árpád-korba. Ezt bizonyítja a közigazgatásilag most Pásztóhoz tartozó Mátraszőlős, amely ugyancsak a későközépkorban jelenik meg oklevelekben, de a régészeti kutatás tanúsága szerint a kora Árpád-kortól

létezett.²⁷ Gyöngyöspata is a szőlőtermesztésnek köszönhetette kiemelkedését. A falu feletti Előmal-dombon XVI. századi szőlőművelő eszközöket talált elrejtve Szabó János Győző.²⁸ Ezt a dombot szőlőművelő helyként már egy 1460-as oklevél is említi. A XIV-XV. században a magas termelési szintre fejlődött mezővárosi polgárság szőlőkultúráját, bortárolását a lakóházzal egybeépített tárolópince jellemezte. Ezek a pincék a lakóház alatt voltak, sokszor 2-3 szintesek, hogy a bort jól temperálják. Erre igen nagy szükség volt, mert ekkor a bort még nem tudták kezelni, csak temperálással tartósították.²⁹ Pásztón, a Fő utca házai alatti pincékből 46 gótikus eredetű, a legtöbbjük többszintes, és az utca felé nyílt eredetileg a rámpás lejárattal, ahol a hordót legurították.³⁰

A városiasság fokmérője például a koldulórendi kolostor megléte. Gyöngyösön a ferences kolostort a Szécsiek alapították, a XIV-XV. század fordulóján. Tőle mintegy 100 méterre állott a gótikus Szentlélek-kápolna, amely beginaházhoz tartozott. A lakott területen kívül, annak szélén állott a Szent Erzsébet-ispotály. Az elmúlt években restaurálták. Az elvégzett műemléki kutatás szerint a templomot a XV. század elején építették.

Pásztón a török időkig - 1552-ig - ott voltak a ciszterciek. Ide kolduló rendi szerzetesek nem települtek. Pásztó ispotálya földesúri alapítás, a Pásztói-család egyik tagja alapította. A Szentlélek-ispotály papjáról egy 1487-es oklevél beszél.³¹ A városszéli temetőben ma is a gótikus Szentlélek-kápolna található. A mezővárosi fejlődésből adódó lakossági lélekszám-növekedés vezetett a plébániatemplomok nagyobbítására Pásztón, Gyöngyöspatán, Gyöngyösön. Ez utóbbi az egyik legnagyobb gótikus csarnoktemploma volt a középkori Magyarországnak, tengelypilléres, különleges alaprajzzal. Az elmúlt években végzett tatározási munka közbeni kutatás óriási dupla - ikerablakszerű - gótikus ablakokat hozott napvilágra a tengelypilléres szentélyen. A gyöngyöspatai gótikus templom is nagyméretű és igényes kialakítású, hiszen Gyöngyöspata Heves megye második legnagyobb mezővárosa volt Gyöngyös után. Mindegyik mezővárosnak volt iskolája. A pásztói iskolamester háza a kutatás és helyreállítás nyomán szinte hiánytalanul előttünk áll. 1428-as oklevél említi a pásztói tanítót.³² Gyöngyöspata plébániai iskolájából fennmaradt egy graduálé, amelyből a gyerekek az éneket tanulták. A XVI. század közepén másolta az iskolamester, középkori minta alapján, XII. századi kottairásmóddal. Anyaga a nemzetközi gregorián zene magyar változata.³³ Gyöngyösön is volt iskola a középkorban. A településről külföldi egyetemeken járók száma itt volt a legnagyobb.³⁴

5. pont: a települések formája.

Ez különbözik leginkább Pápától, főleg azután, hogy ott a vár kiépült és átalakította, meghatározta a város képét.

Pásztó települési magja, mint láttuk, az a domb, amelyen az apátság állott a plébániatemplommal. Ennek keleti és déli oldalánál folyt a Malom-patak. Az Árpád-kori falu északnyugatról és keletről vette körül a dombot. Az árutermelés fejlődése létrehozta a piacot, és a Hatvanból vezető főútvonalon kiépült a XV. század elején a mezőváros. 1444-ből ismert a Hatvani utca (a mai Fő utca) és a Magyar utca neve. A középkori mezőváros fő útvonala az észak-déli irányú Hatvani utca volt, amely párhuzamosan haladt a mai Kossuth utca elődjével. Keskeny, sikátorszerű köz kötötte össze a két utcát és a Malom-patak folyása mentén egy másik utca vezetett át a kulturális központból (monostor, plébánia-templom, iskola) a gazdasági központba: a piacra, amely a két utca kereszteződésénél adódó kiöblösödésben lehetett.³⁵

Gyöngyöspatán a templom állt a középpontban. Itt kiszélesedett a Hatvani-patak mindkét partján elterülő, lényegében piac utcás település.

Gyöngyös is piachelyből fejlődött. Települési viszonyairól a Csobánka-unokák: László, Dávid és Sámuel 1301. évben történt osztozó oklevélből nyerünk határozottabb képet. Gyöngyöst három részre osztották. A topográfiai pontosításhoz a patak, a templom és a kápolna említése nyújt lehetőséget. A patakot - melynek Kis- és Nagy-patak ága volt - a Gyöngyös-patakkal azonosíthatjuk, az egyház azonos a Szent Bertalan-plébániatemplommal, a Corpus Christi-kápolna a mai Szent Orbán-templommal. A XIII. század végi településmagot tehát itt, a plébániatemplom és a kápolna között, a patak partján kereshetjük. Ez a hely fontos közlekedési csomópont: a patak völgyben délről északnak tartó utat itt keresztezte a pásztó-kompolti országút, itt átkelőhely is volt. Az oklevélből többutcsás falu képe bontakozik ki: az egyik útvonal a patak partján volt, a másik vele párhuzamosan futott. Ez utóbbi lehetett a helység első utcája, mely orsóalakban kiszélesedve fogta közre a templomot. Ezt az utat tekinthetjük ősinek, amikor még - a XIII. században - egyutcsás, piactérre szélesedő, ún. utcapiacos típusú település volt. Az 1301-es oklevél azt az állapotot tükrözi, amikor már kezdett kialakulni a keresztutcsás településszerkezet. A plébániatemplom körül szabad térség volt. A XIV. századtól, az oppidum rang elnyerése után ugrásszerűen fejlődött a település. A benei várhoz vezető és Eger felé elágazó út kereszteződésénél, a városon kívül felépült a Szentlélek-templom és ispóty, a délkeleti szélen a ferences templom és kolostor, nem messze tőle a beginaház a Szentlélek-kápolnával. Így a középkori Gyöngyöst keletről, délkeletről és délről három templom határolta, nyugaton pedig a Corpus Christi-kápolna.³⁶

Gyöngyös hasonlít legjobban Pápára. Különbség az, hogy itt a vár - Bene-vár - távol volt a várostól. Gyöngyös sohasem volt fallal körülvéve, bár az 1334-es kiváltságlevelében erre engedélyt kapott. A négy égtáj felé nyílóan megvolt viszont a négy városkapu, és a várost árok és sánc övezte.

Szerény munkámban talán sikerült rámutatnom a földrajzi és történeti helyzetből adódó hasonlóságokra és különbözőségekre, Magyarország két különböző vidékén kialakult mezővárosok esetében.

Jegyzetek

1. Kubinyi András: A középkori Pápa. Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 75. (Továbbiakban: Tanulmányok.)
2. Kubinyi - 1994. 78-80.
3. Haris Andrea: A települések halmazától a városig. (Tanulmányok 43-52.)
4. Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829. II. 103.
5. Ivánka E.: Görög hatások a XII. századbeli Nyugat szellemi életére. EPHK 64/1940/211-217. Terebessy B.: Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris (De caritate ad Elpidium I-IV.) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Andronicus B. Terebessy. Magyar-görög Tanulmányok 25, Bp. 1994.
6. Moravcsik Gyula: Bizánc és magyarság. Bp. 1953. 61. Gyula Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. 121.
7. Valter Ilona: A pásztói monostor feltárása. Com. Arch. Hung. 1982. 167-208.
8. Heves megye műemlékei III. Budapest, 1978. Szerkesztette: Dercsényi Dezső. 211.
9. Kovács Béla: A gyöngyöspatai vár ásatásai. Arch.Ért. 101. 1974. 235-243.
10. Heves megye műemlékei III. 1978. 211.

11. Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. I. 529. Levárdy Ferenc: Gyöngyöspata-plébániatemplom. TKM Kiskönyvtára, 156. 1984.
12. Draskóczy István: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. Tanulmányok Gyöngyös-ről. Gyöngyös 1984. 94-95.
13. Heves megye műemlékei III. 1978. 13. Draskóczy - 1984. 95.
14. Kubinyi - 1994. 81-85.
15. Kubinyi - 1994. 85.
16. Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár Budapest, 1873. XI. 548. Szentpétery - 1943. II. 1974.
17. Fejér-CD X/II. 717. Valter Ilona: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. Művészet Zsigmond korában. 1387-1437. Tanulmányok. Budapest, 1987. 271-274.
18. OL. DL. 98.261.
19. Heves megye műemlékei III. 1978. 211-212. Levárdy - 1984. 2-3.
20. Draskóczy - 1984. 95-101.
21. Heves megye műemlékei III. 1978. 13. Draskóczy - 1984. 103.
22. Haris - 1994. 49-50. Kubinyi - 1994. 89-100.
23. Valter Ilona: Mezővárosi kutatások újabb eredményei Észak-Magyarországon. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. Pécs, 1991. 196.
24. Draskóczy - 1984. 109.
25. Kubinyi András: A pásztói Szentlélek ispotály a középkorban. Magyar Zene 1982. I. 81-85.
26. Kubinyi András: A középkori Magyarország középkéleti része városfejlődésének kérdéséhez. Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 7-82.
27. Valter - 1991. 197. Égető M: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnográfia 1980. I. 53-78.
28. Szabó János Győző: Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. Agria XIX. Eger 1982/83. 135-186.
29. Bártfai Szabó László: Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig. Gyöngyösi Kalendárium VIII. 1937. 50-75.
30. Valter - 1986. 279-280.
31. Kubinyi - 1982. 82. - DL 97.648.
32. Valter - 1987. 279. - DL 43.771.
33. Szendrei J.: XV-XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről Gyöngyöspatáról. Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 179-195.
34. Kubinyi - 1971. 58-78.
35. Valter - 1987. 279-280.
36. Draskóczy - 1984. 95-96. Valter Ilona: Gyöngyös. Műemlékek TKM Kiskönyvtára 451. 1993. 1-5.

Gecsényi Lajos

Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben

Minden kutatónak megvan a maga története, természetesen nekem is. Nevezetesen az, miként kerültem kapcsolatba Pápa történetével. Van ennek egy objektív és egy szubjektív oldala. Az objektív oldal az, hogy egy Győr történetével foglalkozó kutató, ha kicsit is szélesebb körben próbálja vizsgálni a város történetét, nem kerülheti meg a tényt, miszerint ennek a városnak a vonzásterében egy másik város is fekszik, mégpedig Pápa. Nem kerülheti meg továbbá azt sem, hogy bizonyos gazdasági, társadalmi kérdéseket regionális keretben vizsgáljon. A másik oldal szubjektív oldal. Mikor Szakály Ferenc a Pápa-tanulmánykötetbe készítette munkáját, többször konzultáltunk a város történetéről, megismertem közvetlen alkotófolyamatában azt a munkát, amelyet ő végzett, számos adatot, információt cseréltünk. Ezekből állt össze egy szerény csokorra való.

Ami a címet illeti - Pápa szerepe a XVI. században a Rába-menti tájegységben - nem több pillanatnyi rögtönzésnél. Azt próbálom áttekinteni, hogy a Dunántúlnak ebben a térségében, a Mohács utáni évtizedekben, a XVI. században milyen szerepet töltött be Pápa, milyen kapcsolatban állt a térség másik meghatározó városával, Győrrel.

A két város közötti kapcsolat messze a Mohács előtti időkbe nyúlik vissza. Nemcsak azért, mert a pápai uradalom majdhogynem Győr kapujáig, sőt lényegében a mai Győr területéig terjedt - hiszen Ménfő, amely a pápai uradalomhoz tartozott, ma Győr város közigazgatási része -, hanem azért is, mert a térség gazdasági, később mindinkább katonai központjaiként fejlődésük sok párhuzamos vonást mutatott fel, és a vidék kereskedelmi ellátásában a két város sokban hasonló szerepet töltött be. Ellátási, vonzási körzetük számos ponton átfedte, számos ponton metszette egymást. Nagyságrendben időnként nem csekély eltérések voltak, kétségtelenül Győr javára. Ahogy a katonai központok kiépültek és Győr egy végvári főkapitányság központja, meghatározó bázisa lett, természetesen ez a különbség nőtt, Pápa azonban sohasem szakadt el a győri fejlődéstől, számos kölcsönhatás mutatkozott a két város között.

A Mohács utáni évtizedekben, főleg 1543 után hosszú ideig még nem volt világos, melyik város lesz a végvári vonal meghatározó központja. Nagyon érdekes - és erre Szakály Ferenc is utalt tanulmányában - azoknak a fogalmazványoknak a vizsgálata, amelyek az Udvari Haditanács különböző döntéseinek előkészítése során keletkeztek, és amelyek valóban csak a fogalmazványokban érhetők tetten. A két, sőt három város - Győr, Komárom, Pápa - sorrendje csak egy későbbi időszakban alakult ki. Voltak olyan évek, évtizedek - 1540-1550-ben -, amikor Pápa állt az első helyen és Pápa kiépítése a vidék meghatározó végvárává az Udvari Haditanács elsőrendű fontosságú tervei között szerepelt. Abban, hogy ez a sorrend végül másképp alakult és a győri végvár épült ki - anélkül, hogy erre jelen pillanatban konkrét forrást ismernénk -, meghatározó szempontot játszott az a tény, hogy Pápa magánföldesúri tulajdonban, az enyingi Török-család tulajdonában volt. A győri vár, mint a püspök tulajdonában lévő belső vár és Győr városa, az uralkodó számára könnyebben birtokba vehető volt.¹

A másik összekötő elem a kereskedelem. A pápai kereskedők, és ezt az 1542-es, illetve a még fel nem dolgozott 1545-ös és 1546-os harmincad-jegyzékek egyértelműen mutatják, jelen vannak a Béccsel folytatott kereskedelemben. Ez a kereskedelem részben közvetlenül, tehát Pápa és Bécs között folyt, részben pedig a közvetítéssel a soproni vásárokon és a soproni

piacokon, illetve a győri vásárokon és a győri piacokon bonyolódott. Egy 1546-os harmincad-jegyzék szerint Zúrányban és Sopronban az év folyamán 8 alkalommal fordultak elő pápai kereskedők, négy kereskedő 2-2 alkalommal. Behozatali áruik között - mindig árubehozatalról van szó - a textília és fűszer a meghatározó árucikkek.² Mégpedig olyan mennyiségben amelyek nyilvánvalóan nem csupán Pápa város lakosainak ellátására szolgáltak, hanem egy annál szélesebb terület számára.

Nagyon érdekes, hogy Pápával kapcsolatban az ismert iratpusztulások miatt az adatok száma alig haladja túl a középkori adatokét. Ezekben az adatokban két környékbeli kisebb mezőváros, nevezetesen Szil és Szany - mind a kettő a Rába túlsó oldalán Sopron megyében - bukkan fel következetesen. Azaz, úgy tűnik, hogy pápai kereskedők vonzáskörzete és érdeklődési köre a közvetlen környéken nyugat felé, a Rábán túlra irányult. A magyarázat egyébként elég kézenfekvő. Sopron megyének ezen a keleti részén ez a két hely az, amely meghatározó alsóbbrendű áruelosztó központ. Vásárait rendszeresen jártak nemcsak a pápai, hanem a győri kereskedők is. Sőt, találkozásaiuk éppen ezeken a vásárokon zajlanak. Magam is éppen a győri kutatások során találkoztam ezekkel az adatokkal. 1578-ban a szili vásáron pápai és győri kereskedők között támadt összetűzés az árusítóhelyek kijelölése felett. 1588-ban Szanyban győri kereskedőlegények megverték egy pápai polgárt. 1592-ben a Győrből Szanyba érkező kereskedők pápai kereskedőkkel üzleteltek. 1592-ben a pápai szabók ugyancsak Szilban kötöttek üzletet a győriekkel.³ Természetesen szép számmal fordulnak elő győri vásárokon is a pápai kereskedők.

Itt lép be egy harmadik szempont, nevezetesen a házassági és családi kapcsolatok. A győri káptalan felvallási jegyzőkönyveiben az 1540-es évektől adatok sora van arra, a különböző felvallási ügyekben, amikor a családtagok, rokonok között vő, feleség - pápai lakosok - sora bukkan fel.⁴

Ezzel függ össze az is, hogy a Győr környéki, sokorói szőlővidéken Szerecsenytól egészen föl Écsig, Pannonhalma tövéig mint extráneos birtokosok, pápai polgárok sora bírt szőlőt. A XVI. században mindvégig, a XVII. században a török ellenőrzés erősödésével és a szőlő pusztulásával természetesen mind kevésbé. 1614. január 11-én Pápa lakosai nevében Vásárhelyi András azonban még azért tiltakozott Győr vármegye nemesi közgyűlésén, mert (sokoró)kajári szőlőik művelésében élvezett szabadságuk ellenére dézsmát és a törököknek szőlő adót szedtek tőlük.⁵ A pápai kereskedők tevékenységében - bár erre csak néhány adat utal - a kialakuló végvár, a végvári katonaság ellátása nagyon fontos szerepet játszott. Különösen probléma, megvizsgálandó feladat a további kutatás során, hogy azok a jelenségek, amelyeket a magyar várostörténeti irodalomban az erődváros kialakulásának fogalmához kötünk, mennyire érvényesültek Pápán, érvényesültek-e egyáltalán. Az azonban bizonyos, hogy az a nagyszámú céh, amely a városban működött, jelentős részben a katonaság ellátásához kapcsolódott.⁶

Közismert a magyar történeti irodalomban a végvári katonaság posztóval való fizetése. Ezt a posztót nem a végvári katonaság ruházkodására adták, hanem valóban pénzhelyettesítő eszközként. A katonaság továbbadta ezt a posztót, és itt Pápán is, más végvárakban is a helybeli szabók - akik a legnagyobb számban voltak - feldolgozták és maguk árusították az adott terület kisebb vásárain, piacain.

Másik ilyen vonzata a fegyverkovács-kardcsiszár iparágban van, illetve a fegyverkereskedelemben. Most kezd egyre inkább előtérbe kerülni annak vizsgálata, hogyan alakult a fegyverkereskedelem a királyi Magyarországon és a hódoltság határán a XVI. század második felében. Milyen fegyverszállítások történtek Bécsből, illetve a közép-európai városokból erre a területre, mennyi fegyver jutott tovább a török kezére?

Egy pápai adatot hadd említsek, amelyre nemrégiben Dominkovits Péter Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára főlevéltárosa hívta föl a figyelmem egy más összefüggésben. Egy általam kereskedelem-történeti ügyekben jól ismert bécsi polgár, Caspar Huethofer, aki rendszeresen és évtizedeken át kapcsolatban állt a magyarokkal, 1566-ban a soproni tanács előtt Szili János és Szili Márton - talán nem véletlenül ismét a nevek - pápai lakosokat, pápai polgárokat idézte perbe, mégpedig fegyverszállítás kapcsán támadt adóssági ügyben. Kiderült, hogy Huethofer fegyvereket szállított, vagy legalább is üzletet kötött a két pápai polgárral, és azt ígérte, hogy a fegyverszállításhoz királyi menlevelet is szerez. Miután a két pápai polgár nem fizetett, mégpedig azért, mert Huethofer nem szerezte meg a királyi menlevelet, tehát nyilván az üzlet is meghiúsult, perre került sor. Kiderült az is, hogy a két pápai polgárnak Sopronban háza volt, ami valahol a Bécs-Pápa közötti útvonal elméleti felezőpontjában, bizonyára egy fontos „támaszpontot” jelentett. Mindenesetre a lényeg a fegyveren van. Nyilván a pápai őrség fegyverszükségeinek, igényének kielégítésébe, vagy - akár megkockáztatom egyéb más várakból ismert adatok alapján - a török területre történő továbbadásában a pápai kereskedők is minden bizonnyal beszálltak. Annak jelzésére, hogy ez országosan milyen méreteket öltött, egy 1575-ös bécsi feljegyzést idéznék. Bécs város, illetve a központi kormányzatok vizsgálatot folytattak a fegyvercsempészség kapcsán és egy a bécsi pénzügyi hatósághoz benyújtott „titkosszolgálati” jelentés azt írta, oly mértékben szállítanak a törököknek fegyvert, hogy azok már nem tudják kifizetni. Tehát lényeges dolog, hogy a pápai kereskedők is benne vannak a fegyverkereskedelemben, ami jelzi potenciális tőkeerejüket egész kapcsolatrendszerüket és tájékozódási pontjaikat.⁷

Óhatatlanul vetődik fel a kérdés, és fel is vetődött ez már a történeti irodalomban, Othmar Pickl professzor kutatásaiban, hogy Pápa milyen szerepet játszott a marhakereskedelemben, amely a fegyver mellett a korszak egyik legnagyobb üzlete volt. Pickl professzor egyik tanulmányában úgy vélte, hogy Győr mellett Pápa volt az, amelyik meghatározó átrakóhelye a keletről nyugat felé irányuló állatkereskedelemnek. Az eddigi adatok és az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy ez a feltételezés nem felel meg a tényeknek. Kétségtelen azonban, hogy a pápaiak is részt vettek abban a hatalmas felhajtó, beszállító tevékenységben, amelynek központja a Győr alatti hat marhavásár és a heti marhapiacok. Azaz rendre-sorra szerepelnek különböző üzleti ügyekben a XVI. század második felében, a XVII. század folyamán, amikor marhákat hajtanak fel dél felől. Nem tudjuk pontosan honnan, hiszen ez egy óriási területről történt lemenően Zaláig, vagy akár a közvetlen környékről az uradalom falvaiból is. Ott adták át a győrieknek, akik aztán továbbhajtották, továbbadták magyaróváriaknak vagy közvetlenül szállították a bécsi vásárookra.⁸ A XVI-XVII. század fordulóján fölmerült egy adat, amely azt sejteti, hogy a marhakereskedelem során a város polgárai, kereskedői közvetlenül is kapcsolatba kerülhettek elsősorban német távolsági kereskedőkkel, akik iparcikket szállítottak kelet felé és ellentételezésként marhát vásároltak fel és vittek Németországba, Nürnbergbe és máshová. Egy nürnbergi kereskedelmi megbízott, aki Bécsben tevékenykedett ezekben az években - az 1590-es évek elejéről a háború előtti közvetlen időszakról van szó -, egyik felvallásában említést tett arról, hogy egy pápai kereskedő házát zálogoltatta tartozásai miatt.⁹ Tehát egészen bizonyos, hogy létezett valamilyen közvetlen kapcsolat. Valahol, ha nem is meghatározóan, de marginálisan Pápa is ott volt abban a nagy körforgásban, amely Közép-Európa és a királyi Magyarország, illetve a hódoltság területei között fennállt.

Ez a mozaikszerű kép, amelyet Szakály Ferencnek a pápai tanulmánykötetben megjelent írásához hozzá tudnék tenni. Úgy érzem, hogy azokat a pontokat jelzik, amelyekre érdemes lenne továbbhaladni, annak szem előtt tartásával és tudatában, hogy itt valóban adat-töredékekről van szó, amelyeket hosszú, szívós munkával kell majd összerakni.

Jegyzetek:

Rövid közleményünk azokon az évtizedes kutatásokon alapszik, amelyeket Győr város XVI-XVII. századi történetével kapcsolatosan végeztünk. Ezért is kérjük a Tisztelt Olvasó szíves megértését, amikor az alábbi jegyzetekben döntően saját tanulmányainkra való hivatkozást talál.

1. Gecsényi Lajos: Győr városa 1526 után. In: Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve 18. köt. (Győr, 1976.) 200-204.
2. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Belgien, Manuscripts divers No. 37-39.
3. Gecsényi Lajos: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században In: Arrabona 26-30. köt. (Győr, 1991.) 23-43.
4. Gecsényi - 1976. 214.
5. Gecsényi Lajos: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII-XVIII. században In: Győri Tanulmányok 9. köt. (Győr, 1988.) 27. és Gecsényi Lajos: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. köt. 1580-1616. Győr, 1990. 941. reg.
6. Gecsényi Lajos: A XVI-XVII. századi magyar városfejlődés kérdéséhez (az erődváros megjelenése) In: Unger Mátyás emlékkönyv (Bp. 1991.) 145-158. A pápai ötvösök 1614-ben, a szabók 1619-ben kérték el átírásra győri kézművestársaik céhleveleit.
7. A Huethofer-Szili perre lásd. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára Sopron város tanácsülési és ítélkezési jegyzőkönyveit 3. köt. 248-249. illetve Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században In: Századok 129. évf. (1995) 4. szám 771-772.
8. Gecsényi - 1991. 33-37.
9. Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Herrschaftsakten W 68/c RN 288/3.

Pálffy Géza

Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben

Buda 1541. évi elestét, majd az 1543-1544. évi török hadjáratot követően Pápa közvetlenül a magyarországi oszmán hódítás frontvonalába került. Miután a Mohács előtti déli végvárvonal legmeghatározóbb része 1526 után végleg összeomlott, az ellenség előrenyomulásának feltartóztatása érdekében új védelmi rendszer kialakítására volt szükség. Ennek kiépítése a XVI. század második felére az 1556-ban alakult bécsi Udvari Haditanács (Wiener Hofkriegsrat) vezetésével ment végbe. A magyar király méltóságát is viselő Habsburg-uralkodók a bécsi császárváros, az osztrák örökös tartományok és a német birodalom védelmére ezek határai előtt, a három részre bomlott Magyarországon szervezték meg azt az új végvárrendszert, mely utóbb másfél évszázadon át védelmezte Európát. Bécs és az osztrák tartományok biztonsága szempontjából legfontosabb észak-dunántúli területeken az új védelmi övezet a Balaton és a Dunántúli-középhegység kínálta természeti akadályokra, valamint az itt található középkori eredetű várakra és erődítményekké alakítható városokra épülhetett. A végvárrendszer megszervezésén munkálkodó katonai vezetés koncepciójában ezért a Buda elestét követő esztendőktől a középkori eredetű várral és megerősíthető mezővárossal egyaránt rendelkező Pápa különösen fontos szerephez jutott. Ugyanekkor a magyar rendek és az ország védelmének irányításában őket képviselő helytartó, illetve az országos főkapitányok szintén meghatározó feladatot szántak a Konstantinápolyba hurcolt Török Bálint utódai birtokában levő városnak.

„Sőt - miként azt a Pápa város történetéről legutóbb megjelent tanulmánykötetből megtudhatjuk - egy ideig úgy tűnt, hogy nagy jövő vár rá a kiépülőben levő magyar katonai igazgatásban is. Miután az addigi egy országos főkapitány nem volt elegendő a hatalmas területen szétszórt véderő összefogására és irányítására, az 1547. évi országgyűlés egy másik - a dunántúli - főkapitány kinevezéséről határozott (20. tc.), s székhelyül Kanizsát, Pápát vagy Szigetvárt ajánlotta. S az első főkapitány, Nádasdy Tamás valóban gyakorta megfordult Pápán. Végül is azonban nem Pápa, hanem Győr lett a hosszabb fejlődés eredményeként kialakult észak-dunántúli főkapitányság „székhelye”. Pápa azonban egészen a török kiűzéséig megmaradt a dunántúli hódoltsággal szembeni második védővonal fontos központjának; kapitánya a XVI. században a „kerületi főkapitány” („supremus capitaneus”, „Kreishauptmann”) címet viselte.”¹

Szakály Ferenc, Pápa török kori történetének összefoglalója, munkájában külön hangsúlyozta, hogy a pápai kerületi főkapitány hatáskörének és a győri főkapitányhoz való viszonyának vizsgálata további kutatásokat igényel.² Jelen tanulmányban erre vonatkozó legújabb kutatási eredményeim közreadásával szeretném kiegészíteni az általa összefoglaltakat. Mindez annál is inkább érdekesnek tűnik, mert a pápai végvárnak a XVI. századi védelmi rendszerben betöltött szerepét vizsgálva, számos olyan fontos, általános kérdés merül fel, mely hozzájárulhat a török ellen újonnan kiépült védelmi övezetek szervezetének alaposabb megismeréséhez, illetve néhány korábbi, a vártörténeti irodalomban teljességgel elterjedt hibás elképzelés korrigálásához. Sőt, Pápa példája egyúttal modellként állítható annak a küzdelemnek a bemutatására is, melyet a török hódoltság korában a védelmi rendszer központi irányításából fokozatosan kiszoruló magyar rendek a bécsi katonai vezetéssel vívtak korábbi pozícióik megvédelmezése, illetve később, a XVII. században, azok visszaszerzése érdekében.

Miután I. Ferdinánd felismerte, hogy a középkori magyar királyság fővárosának, majd Esztergomnak az elestével Bécs és Alsó-Ausztria közvetlen török veszélybe került, 1546-ban saját, pontosabban az alsó-ausztriai rendek fizetése alatt 250 főnyi könnyűlovas őrséget rendelt a Török Ferenc birtokában levő és korábban pusztán az ő magánföldesúri katonasága által védelt papai várba.³ Ugyanekkor a magyar rendek is megkísérelték, hogy az országot fenyegető veszély elhárítására valóban hatékony intézkedéseket hozzanak. 1547. január 19-én előbb a Dunántúl védelmének megvitatására összehívott rábahídvégi kerületi gyűlésen, majd az említett 1547. évi diétán rendelkeztek Pápa védelméről. Rábahídvégen a dunántúli vármegyék követői az ország fennmaradása érdekében az általuk megszavazott adóból 400 lovas felfogadását határozták el, melyből Szarka Pál vezetése alatt 100 lovast kívántak a királyi őrség mellé Pápára rendelni. Ugyanekkor a maradék 300 lovast három egyenlő részben a Balatontól déli területeken, Pacódra és Csurgóra, illetve attól északra Devecserbe osztották szét.⁴ Ezt követően, az esztendő végén tartott nagyszombati országgyűlésen pedig a nevezetes 20. törvénycikkben előírták, hogy Báthory András országos főkapitány feladatainak segítésére a Dunántúlra kinevezendő - azaz a második országos - „főkapitány vagy Szigetváron, vagy Pápán, vagy Kanizsán lakjék, amint a szükség kívánni fogja”.⁵

A magyar vártörténeti kutatások ez ideig erre a törvénycikkre hivatkozva az 1547-es esztendőhöz kötötték az ország második - dunántúli - főkapitányságának felállítását. Példaként elegendő a legújabb végvár-monográfiát, Szántó Imre 1980-ban megjelent munkáját idéznünk, mely az alábbi szavakkal összegezte a korábbi kutatások eredményeit: „1547-ig még csak egy főkapitánya volt az országnak, a Dunán innen, illetve a Felvidéken. Az 1547. évi országgyűlés rendjei arra kérték a királyt, hogy az ország védelmének könnyítése végett egy helyett két főkapitányságra ossza fel az országot; legyen külön főkapitánya Felső-Magyarországnak, s a tiszai részeknek és külön a Dunántúlnak. A dunántúli főkapitány székhelyéül Szigetvárt, Pápát vagy Kanizsát jelölik ki.”⁶

Az 1547. évi 20. törvénycikk megalkotásával az ország rendjei jelentősen félrevezették a végvárak szervezetéről írott első monográfia szerzőjét, Szegő Pált éppúgy,⁷ mint elméleteiket szintén a nevezetes cikkelyre alapozó utódait, Szekfü Gyulától az eddigi kutatási eredményeket újabban összefoglaló Szabó János Győzőig egyaránt.⁸ Noha a nagyszombati országgyűlés 1547-ben valóban arról rendelkezett, hogy a dunántúli területek védelmének biztosítása érdekében szükség van egy második országos főkapitány kinevezésére, mindebből még nem következik, hogy a tisztség korábban ne létezett volna. Már csak azért sem, mert az 1547 előtti diéták határozatai 1542-től kezdődően több alkalommal nem egy, hanem két országos főkapitányról (*capitanei supremi avagy capitanei regni vel alter eorum, alter ex dominis capitaneis* alakban) tesznek említést.⁹

A kérdés megválaszolását az öt esztendővel korábban tartott, 1542. évi besztercebányai országgyűlés iratanyaga adja meg számunkra.¹⁰ A rendek egyik memoriáléjából ugyanis megtudhatjuk, hogy miután Báthory András, a későbbi országbíró, testvéreivel I. Ferdinánd pártjára állt, a rendek akaratából - az országos főkapitányi tisztséget 1540-től egyedül viselő - Perényi Péterrel együtt magára vállalta az „ország kapitányságának terhét, mind a végek védelmére és a hadiadó beszédésére, mind a lázadók megfékezésére vonatkozóan”.¹¹ Ugyanerről tájékoztat Besztercebánya jegyzőkönyve is, miszerint 1542-ben az alsó-magyarországi bányavárosban tartott diéta „két országos főkapitányt (Oberste Hauptleute des Landes) választott, nevezetesen Perényi Péter és Báthory András urakat”.¹² Míg az ország felső részeinek egyik legjelentősebb birtokosaként Perényi hatásköre a Dunától északra fekvő területekre és Felső-Magyarországra terjedt ki, addig Báthory a Dunántúlon parancsnokolt.¹³ A magyar rendek Buda elestét követően tehát - a bécsi katonai vezetéshez hasonlóan - azonnal felismerték a török fenyegetés közvetlen voltát és már 1542-ben - vagyis nem öt évvel később,

miként ezt napjainkig a kutatás vélte - a második országos főkapitány kinevezésével tettek kísérletet a hódítók elleni védekezés hatékonyabb megszervezésére.

A két főkapitány csak rövid ideig látta el együttesen a rendek által rájuk bízott katonai és nem utolsósorban rendfenntartó feladatokat. Perényi Péter 1542 őszén történt elfogatását követően, az esztendő végétől feladatait Nádasdy Tamás vette át.¹⁴ Ezután Báthory fennhatósága Perényi egykori, a Dunától északra és keletre fekvő területeire terjedt ki, míg Nádasdy a Dunántúl egyik legjelentősebb birtokosaként ennek az országrésznek a védelmét vállalta magára. 1546 májusát megelőzően azonban - eddig ismeretlen okokból - lemondott tisztéről, ekkor ugyanis Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok és Várday Pál helytartó Pozsonyban ideiglenes megbízatással Késás Pált nevezte ki helyére.¹⁵ Késás hamarosan szintén távozott tisztéből, ezért 1547-ben újra sürgető feladattá vált a dunántúli főkapitány kinevezése. A rendeknek az uralkodóhoz intézett, erre vonatkozó kérelme kapcsán született a nevezetes 1547. évi 20. artikulus, noha az valóban nem tett említést a tisztség korábbi betöltéséről. A törvénycikk értelmében, valamint I. Ferdinánd különleges rendeletére végül 1548 májusában Salm és Várday szerződést kötött a dunántúli főkapitányi tisztséget ezúttal már másodízben elvállaló Nádasdy Tamással.¹⁶

Nádasdy négy esztendővel későbbi újabb lemondását követően 1552 utolsó napjáig látta el a tisztséget, melyet javaslatára az uralkodó 1553 elején Tahy Ferencnek adományozott.¹⁷ Az új dunántúli főkapitány Győr és Pápa végvárai felett azonban nem rendelkezett kapitányi jogkörrel¹⁸ - miként gyakorlatilag már 1546-ban elődje, Késás Pál sem -, ezeket ugyanis a bécsi katonai vezetés az 1552 novemberében magyarországi hadimarsallá (Obrister Feldmarschall in Ungarn) kinevezett és Győrről székelő Sforza Pallavicini, majd 1556 után Adam Gall győri főkapitány parancsnoksága alá rendelte.¹⁹ A dunántúli főkapitány hatáskörének ezen csökkentésével indult meg a győri végvidéki főkapitányság (Raaberische Grenze/Grenzgebiet) kialakulása, mely azután Adam Gall és Eck Graf zu Salm főkapitányok 1556 és 1574 közötti parancsnoksága idején teljeseedett be. Ezt követően a XVII. század végéig a győri főkapitány irányította a neki alárendelt végvidék több mint tíz királyi őrséggel ellátott végvárát, miközben az ezekben szolgáló katonaság fizetését - pusztán Pápa jelent bizonyos mértékben különös kivételt, miként azt alább megismerhetjük - Alsó-Ausztria rendjei vállalták magukra.²⁰ Ugyanekkor a győri végvidék generálisa nem rendelkezett parancsnoki jogkörrel Győr, Veszprém és Komárom vármegyék hadügyi kérdéseiben, ez ugyanis a Dunántúlon fekvő többi vármegyéhez hasonlóan a dunántúli országos vagy ettől az időtől már inkább dunántúli kerületi főkapitánynak (supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum/ Kreisobrist in Transdanubium) nevezett katonai tisztségviselő feladata maradt.²¹

Tahy Ferenc főkapitányságát, majd az igen befolyásos Nádasdy Tamás nádorságát (1554-1562) követően 1563-tól - az 1547. évi 20. törvénycikk előírásának megfelelően - Szigetvár székhellyel Zrínyi Miklós töltötte be a dunántúli kerületi főkapitány tisztségét.²² A szigetvári hős kapitányi jogköre kettős jellegű volt. A neki, mint dunántúli kerületi főkapitánynak alárendelt országrész ekkor 11 vármegyéje (Moson, Sopron, Vas, Zala, Győr, Komárom, Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna és Baranya) mellett ugyanis a királyi Sziget várának főkapitányaként parancsnokolt a Szigetvár-környéki védelmi övezet végváraiban szolgáló királyi katonaság felett is. Azaz a dunántúli megyék alkotta országrészt mint kerületi, a Szigetvár-környéki várakat pedig mint végvidéki főkapitány tartozott egységes rendszerbe szervezni. A győri végvidék várai felett ellenben semmiféle hatáskörrel nem bírt, annak az alsó-ausztriai rendek által fizetett királyi katonaságát ugyanis az említett Salm főkapitány Győrből irányította. Ily módon a győri végvidéki főkapitány haderejét gyarapította az osztrák rendek zsoldján Pápán szolgáló néhány száz lovas és gyalogos katona is,²³ jóllehet maga a vár és a város továbbra is az Enyingi Török-család birtokában maradt.

1566-ban Szigetvár elestével gyökeres változás következett be a dunántúli védelmi rendszer szervezetében. A szigetvári végek török fennhatóság alá kerültek, így a Zrínyi Miklós halálával megüresedett dunántúli kerületi főkapitányi tisztségnek erre az időre már csak végleg a vármegyék hadügyére kiterjedő funkciója maradt meg. A magyar rendeknek azonban sikerült elérniük, hogy I. Miksa király hosszú tárgyalásokat követően a Dunántúl új kerületi főkapitányává Pápa - azaz ismét egy jelentős végvár - székhellyel 1567-ben végül a vár kapitányát és birtokosát, Török Ferencet nevezte ki.²⁴ Török Bálint fia 1571. január közepén bekövetkezett haláláig töltötte be tisztségét.²⁵ Ezzel magyarázható tehát, hogy 1567-től 1571-ig, azaz - miként alább megismerhetjük - pusztán ebben a néhány esztendőben és nem az egész XVI. században, Pápán (dunántúli) kerületi főkapitányról hallunk, azaz korabeli latin forrásainkban *supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum*-ról, a német nyelvűekben pedig Kreishauptmann-ról olvashatunk.

A magyar rendek a Pápán székelő Török Ferenc kerületi főkapitányi kinevezése útján kívánták korlátozni a győri végvidéki főkapitány hatáskörét, azaz így próbálták megakadályozni, hogy teljességgel kiszoruljanak az észak-dunántúli védelmi övezet tényleges katonai vezetéséből. Az Udvari Haditanács 1566 után az újonnan kinevezett kanizsai - és nem a pápai - kapitányt szerette volna megbízni az egyre jelentéktelenebb hatáskörrel bíró dunántúli kerületi főkapitány tisztségének ellátásával, ezáltal ugyanis teljességgel saját igazgatása alá vonhatta volna a Győrnek alárendelt és az alsó-ausztriai rendek fizette végvárak katonaságát. A bécsi katonai vezetés tehát Szigetvár eleste után olyan kompromisszumos megoldást keresett, mely lehetővé tette volna, hogy a Balatontól északra fekvő és a császárváros biztonsága szempontjából legmeghatározóbb terület határvédelmének tényleges irányítása, azaz a végvári katonaság vezetése, kizárólagosan kerüljön a kezébe, miközben a magyar rendeket - látványosan ugyan nem, ténylegesen azonban - csaknem teljességgel kiszorítja ennek katonai kormányzásából. Török Ferenc pápai kapitány dunántúli kerületi generálissá való kinevezése azonban fél évtizedre megüresítette ezeket a törekvéseket. Ez ugyanis azt a különös helyzetet eredményezte, hogy a Győrnek alárendelt pápai várban székelő a dunántúli kerület főkapitánya, aki egyúttal pápai várkapitányi tisztségét is megtartotta, hiszen magának Pápának volt a birtokosa. Török tehát mint a pápai végvár kapitánya - az osztrák segélyből ott állomásozó őrséggel együtt - Eck Graf zu Salm győri végvidéki főkapitány beosztottja lett, ugyanakkor ő rendelkezett a családi székhelyén állomásozó és a győri generális parancsnokságától független kerületi főkapitányi haderő (150 könnyűlovas és 100 gyalogos) felett, továbbá a Dunántúl kilencre fogyó vármegyéjének hadügyi kérdéseiben is.

Török főkapitányi jogköre - a Szigetváron székelő Zrínyi Miklóssal ellentétben - a jelentős távolság miatt nem terjedhetett ki a Dunántúl délnyugati részén fekvő végvárakra. Az ezekből 1566 után fokozatosan kialakuló Kanizsa-központú végvidék irányítója - a fővárnak Kanizsai Orsolyától az uralkodó kezébe kerüléséig - a Balaton és a Dráva-Mura közötti végek főkapitányának (*supremus capitaneus inter lacum Balaton et fluvios Muram et Dravum regni Hungariae finium*),²⁶ majd ezt követően egyszerűen kanizsai (végvidéki) főkapitánynak (*Obrist in Kanischa und zugehöriger Grenzfestungen*) címezte magát. A vár 1568. évi királyi igazgatásba kerülésével és a szomszédos kisebb várak Kanizsának, mint fővárnak való alárendelésével jött létre a dunántúli országrész területén a győri mellett a második végvidéki főkapitányság, míg közben megmaradt a Török Ferenc által betöltött dunántúli kerületi főkapitány tiszte is. Ennek következtében az a szakirodalomban teljességgel elterjedt vélemény és - valljuk meg elsőre valóban - logikusnak tűnő elképzelés, miszerint „1566-ban kettéválasztották a dunántúli főkapitányságot: a Duna-Balaton közti főkapitányság székhelye Győr, a Balaton-Dráva-közi főkapitányságé pedig Kanizsa lett”,²⁷ nem állja meg a helyét. A Szigetvár eleste utáni fél évtizedben ugyanis három főkapitányt találunk a dunántúli

országreszen: két végvidékit, a győrit és a Balaton-Dráva közit, azaz a kanizsait, illetve a Pápán székelő kerületit. Összefoglalva tehát: nem a dunántúli főkapitányság oszlott két részre, pusztán a Győrnek alárendelt végvárak mellett kialakult a Kanizsához tartozó végházak alkotta végvidék is, miközben a Pápán székelő dunántúli kerületi főkapitány hadügyi kérdésekben továbbra is parancsolt a Dunántúl összes vármegyéjének, miként ezt az 1540-es évektől kezdődően elődei is tették.

Török Ferenc halála után 1574-től a dunántúli kerületi főkapitány tisztét az újonnan kinevezett kanizsai végvidéki főkapitány, Zrínyi György töltötte be. Két tisztségének önálló voltára kiválóan utal, hogy kinevezését követően mindkettőre külön utasítást kapott,²⁸ továbbá midőn az 1580-as években már másodszor töltötte be a két főkapitányságot, mindkettőben külön főkapitány-helyettes: egy végvidéki, illetve egy kerületi (Grenzobristleutnant, illetve Kreisobristleutnant) segítette.²⁹ A kerületi főkapitány székhelyének Pápáról Kanizsára való áthelyezésével a bécsi katonai vezetés keresztülvitte azon célkitűzését, melynek megvalósítása 1566-ot követően még nem sikerült. Ezzel végleg útját állta a magyar rendek azon törekvéseinek, mellyel azok a Pápáról irányítandó dunántúli kerületi főkapitányság révén kívántak beleszólni a hadügyi igazgatásukból teljességgel kivont és kizárólag Bécsből kormányzott győri végvidék vezetésébe.

A rendeknek ugyan Török Ferenc halálát követően nem sikerült megakadályozniuk, hogy a kerületi főkapitány szolgálati helyét Pápáról Kanizsára helyezték át, a XVI. században mégsem mondtak le arról, hogy alkalomadtán ismét Pápán szolgáló „katonai képviselőjük” segítségével próbálják csorbítani a győri végvidéki főkapitány jogkörét. Erre való igényüket jól jelzi, hogy noha 1571 után sohasem lakott kerületi főkapitány Pápán, a végvárban annak 1594. évi elestéig - az alsó-ausztriai rendek zsoldján szolgáló katonaság mellett - a „kerületi főkapitányság gyanánt” („anstatt der CraißHauptmanschaft”)³⁰ viszonylag jelentős létszámú különleges hadinép szolgált, melynek a pápai őrségen belüli létszámadatairól az alábbi táblázat tájékoztat:³¹

A pápai végvár őrség létszámai (1550-1558)					
Év	Huszár	Hajdú	Német gyalogos	Kerületi főkapitányi katonaság	Összesen
1550	300 ³²	300	—	—	600
1552	600	400	—	—	1000
1553	500	250	—	—	750 ³³
1554	200+100 ³⁴	200	—	—	500
1555	200	200	—	—	400 ³⁵
1556	200+100	200	—	—	500
1556-1557	300	300	—	—	600
1567	270	300	—	—	570
1576	200	250	100	100 lovas és 100 gyalogos	750
1577	200	250	—	100 lovas és 100 gyalogos	650
1582	200	150	3 tüzér	100 lovas és 100 gyalogos	553
1588	200	250	1 hadszertárnok és 4 tüzér	100 lovas és 100 gyalogos	655

A 100 lovasból és 100 gyalogosból álló kerületi főkapitányi haderő élén mindig külön kapitány állt, aki azonban nem a Kanizsán szolgáló dunántúli kerületi főkapitánynak, hanem a mindenkori pápai (fő)kapitánynak,³⁶ illetve felettesének, a győri végvidék generálisának tartozott engedelmességgel. Majthényi László főkapitánysága (1571-1588) idején az 1570-es évek közepén előbb a híres Thury György testvére, Benedek, majd az 1580-as években Huszár Péter, későbbi pápai főkapitány vezette mind a lovas, mind a gyalogos egységet. A két századnyi katonaság összetétele, fegyverzete és harcmódora azonban semmiben sem különbözött a Pápán szolgáló többi huszárétól, illetve hajdúétól. Hogy mégis élesen elkülönítették őket az utóbbiaktól, annak nagyon logikus magyarázata volt. Míg ugyanis a rendes királyi őrséget az 1540-es évek közepétől az alsó-ausztriai rendek segélyéből fizették, addig a kerületi főkapitányi katonaság zsoldját a magyar rendek által megszavazott és behajtott hadiadóból a pozsonyi Magyar Kamara utalványozta. Ennek köszönhetően a rendek katonai vezetői - elvileg legalább is - igényt formálhattak irányításukra, hiszen zsoldjukat Magyarország saját jövedelmeiből és nem idegen segélyekből fedezte. S noha a gyakorlatban ennek megvalósulásáról nem rendelkezünk adatokkal, a pápai kerületi főkapitányi haderő kiválóan példázza azt - a vártörténeti kutatások által ez ideig nem kellőképpen hangsúlyozott - alapelvet, miszerint a XVI-XVII. században az egyes magyarországi vég-vidékek irányítását finanszírozójuk vonta saját ellenőrzése alá. Elegendő itt utalnunk arra, hogy a XVI. század második felére Karintia és Krajna rendjeinek képviselői a horvát és tengeremelléki végek, a stájerok a vend végvidék, míg ugyanekkor Alsó-Ausztria katonai vezetői a győri főkapitányság irányításában jutottak meghatározó szerephez.

A magyar rendek 1576-1577-ben, majd egy évtizeddel később újabb és újabb kérelmeikkel sürgették a Török Ferenc idejében fennálló helyzet visszaállítását.³⁷ A szűk értelemben vett, a Drávától az erdélyi határig terjedő királyi Magyarország határvédelmét irányító Ernő főherceg számára benyújtott javaslataikban azt szorgalmazták, hogy a győri végvidéki generálisnak alárendelt néhány végvár felett a jövőben a székhelyét Pápára visszahelyezendő dunántúli kerületi főkapitány rendelkezessen. Ezek a törekvések azonban - melyek segítségével a rendek és a bécsi katonai vezetés kapcsolatait majd egy következő tanulmányban kívánjuk bemutatni - az Udvari Haditanács ellenállásán mindannyiszor megbuktak. Pápán a XVI. század végén ekként már csak a száz lovas és az ugyanennyi gyalogos idézte Török Ferenc egykori pápai kerületi főkapitányságát, miként ugyanerre az időre pusztán maga a - ténylegesen igen csekély hatáskörrel bíró - kerületi főkapitányok tisztsége emlékeztethette a rendeket a középkori magyar királyság határvédelmében egykor betöltött kizárólagos vezető szerepükre.

Függelék

A pápai végvár főkapitányai (1546-1594)

1546-1571. jan. 16.: Török Ferenc (Enyingi)

1546 (királyi őrség kerül Pápára, melynek az 1550-es évek elejétől végleg Török a főkapitánya: ÖStA HKA HFÖ RN 46. 1566. Jan.)

1562. márc. 12. (végérvényesen a győri végvidéki főkapitány alá rendelik: ÖStA KA Best. No. 106.)

1571. jan. 16. = (Payr, - 1924. 169.)

1571. jan. 16. után - 1571. dec. 2.: Bornemissza János (Thengöldi) ideiglenesen megbízott főkapitány

1571. jan. 16. után (Török halálát követően ellátja a pápai főkapitányi tisztséget: Takáts, Bornemissza.³⁸ 366.)

1571. szept. 9. (Pápáról kéri Kanizsára való áthelyezését: ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 153. fol. 90. és Uo. Reg. Bd. 154. fol. 77.)

1571. okt. 12. (Kanizsára való elbocsátásáról tárgyalnak vele: Uo. fol. 96.)

1571. dec. 19. (már Kanizsán szolgál, midőn onnan tesz panaszt a katonaság fizetlenségéről: Uo. Exp. Bd. 153. fol. 172.)

1571. dec. 2. - 1588 eleje: Majthényi László (Kesellőkői)

1571. febr. 23. - okt. 7. (Majthényi többször kéri a kapitányságot: ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 153. fol. 11., fol. 41., fol. 61-62., fol. 77., fol. 117. és Uo. Reg. Bd. 154. fol. 10.)

1571. okt. 6. és okt. 27. (Majthényival tárgyalnak a kapitányság elvállalásáról: Uo. fol. 93. és fol. 107.)

1571. okt. 30. (kinevezés: MOL P 485³⁹ 8. csop. 1. fol. 14.)

1571. nov. 2. (utasítás: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 154. fol. 113.)

1571. nov. 5. (revezális: Uo. fol. 142.)

1571. dec. 1. (dec. 1-jén Erasm Braun jelenti, hogy Majthényit beiktatta Pápán: Uo. fol. 162.; dec. 2-án Majthényi jelenti, hogy beiktatták tisztebe: Uo. Vö. még MOL P 485 8. csop. 1. fol. 27-28.)

1588. eleje (megkapja a zólyomi kapitányságot: Takáts - é. n.⁴⁰ 316.)

1588 eleje - 1588. ápr. 23.: Huszár Péter (Berenhidai) ideiglenesen megbízott főkapitány

1588. eleje, ápr. előtt „Rendelte őfelsége Huszár Péter uramat, az őfelsége itt való vicekapitányát főgondviselőjévé az kapitányságnak, addig míg őfelsége főkapitányt rendel ide.”(ideiglenesen megbízzák a főkapitányi tiszttel ellátásával, miként arról Majthényi Lászlónak Ferdinand Graf zu Nogaroll győri főkapitányhoz április 15-én intézett leveléből értesülünk: Takáts - é. n. 316.)

1588. ápr. 23. - 1594. júl. 31. után: Huszár Péter (Berenhidai)

1588. ápr. 23. (Huszárnak megadják azt a főkapitányi fizetést, melyben korábban Majthényi részesült - azaz gyakorlatilag ideiglenesen megbízott tiszteből rendes főkapitánnyá lép elő: Takáts - é. n. 317.: 491. jegyz.)

1594. júl. 26. (megbízák a Pápát fenyegető török ostrom elleni védelem vezetésével: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol. 328.)

1594. júl. 31. (parancs a pápai [illetve az oda érkező - P. G.] német katonasághoz, hogy Huszárnak engedelmeskedjenek: Uo. fol. 330.)

1594. júl. 31. után (Huszárt Pápáról Mátyás főherceg Győr felmentésére induló seregéhez rendelik: Takáts - é. n. 330.)

1594. júl. 31. után - 1594. okt. 2-3.: Christoph Priam ideiglenesen megbízott főkapitány

1594. júl. 10. (két zászlóaljnyi német gyalogossal Pápára rendelik: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol. 323.)

1594. júl. 13. (kéri, hogy három zászlóaljnyi gyalogosával mehessen Pápára: ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 192. fol. 441.)

1594. okt. 2. (értesítik Rudolf császárt, hogy „daz feindt Pappa berennt vnd belegert habe”: Uo. fol. 30.)

1594. okt. 2. - 3. (Győr elestének hírére az éjszaka leple alatt elhagyja a várat: Ivanics - 1994. 80.: 59.⁴¹ jegyz. Vö. Szakály - 1994. 130.)

1594. okt. 5. (értesítik Rudolf császárt és Mátyás főherceget Pápa elestéről: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 193. fol. 30. és fol. 52.)

Jegyzetek

1. Szakály Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (Különnyomat)* Pápa, 1994. 128-129.
2. »A „kerületi főkapitányság” ... hatásköre és a győri „generalis capitaneus”-hoz való viszonya további kutatásokat igényel.« Uo. 173.: 20. jegyzet.
3. Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (a továbbiakban: ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (a továbbiakban: HKA) Hoffinanz Österreich (a továbbiakban: HFÖ) RN 46. 1566. Jan. (fol. nélkül)
4. Magyar Országos Levéltár, Budapest. (a továbbiakban: MOL) E 142 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma (a továbbiakban: MKA) Acta publica (a továbbiakban: E 142) Fasc. 23. No. 47. Kiadása: *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. (szerk.: Fraknói Vilmos. III. köt. (1546-1556.) Bp., 1876. 73-77.: No. I. és 65-66. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae III. köt.)
5. „Supremus capitaneus resideat vel in Szigeth, vel in Pápa, vel in Kanisa, prout necessitas postulaverit.” *Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526-1608. évi törvényczikkek*. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Bp., 1899. 200-201. (a továbbiakban: CJH)
6. Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541-1593*. Bp., 1980. 40.
7. Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepедéstől a tizenöt éves háború kezdetéig, (1541-1593)*. Bp., 1911. 77.

8. A teljesség igénye nélkül: Szekfü Gyula: *Magyar történet*. III. köt. Bp., 1935. 87.; Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Bp., 1946. 253. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) és Szabó János Győző: *Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza*. In: *Az Egeri Vár Híradója* 17. (1982) 6. Vö. még legújabbban Vízi László Tamás: *A végvári rendszer kiépülése a győri főkapitányság területén*. In: *Veszprémi Történelmi Tár* 2. (1989) 60.
9. Lásd például 1542 (Besztercebánya): 7., 10. és 21. tc., 1542 (Pozsony): 2. tc. és 1543: 1-2. tc. CJH, 62-65., 68-71., 82-83. és 108-109.
10. Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. II. köt. A mohácsi véstől Egervára elestéig 1526-1596. Eger, 1890. 50.
11. „Deinde, cum Dominus Andreas Bathory cum suis fratribus ad obedientiam Regie Majestatis et fidelitatem accessit, onusque Capitaneatus huius Regni, tum pro defensione confinium et administratione subsidiorum, tum pro domandis rebellibus, de voluntate Dominorum utriusque ordinis et aliorum Statuum, una cum Domino Petro Pereny in se assumpsit ...” *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. Szerk.: Fraknói Vilmos. II. köt. (1537-1545.) Bp., 1875. 375.: No. XIII. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae II. köt.)
12. „In diesem Jahre haben die Herrn Prelathen und andere Landt[-] und Schlossherrn mit gemeinem Adell aus allen Stuhlen[,] auch den gemeinen Frey[-] und Bergstethen Versammlung aus befiehlt kais. kön. Majest-t[,] unsers allergnedigsten Herrn[,] alhier im Neusohl ein Lanntag gehalten. Der Angang ist 26 Februar und gewehrt bis auf den 7 Tag Martii ... und zwehn Oberste Hauptleute des Landes erwölt[,] nemlich Herrn Perinus Peter und Herrn Andreas de Bathor.” Föglein Antal: *XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből*. In: *Századok* 57-58. (1923-1924) 474.: 1. jegyzet.
13. Lásd erre vonatkozóan Somogy vármegye 1542. május 29-én Somogyvárott kiadott oklevelét, mely Báthory András országos főkapitányt - a központi tájsemlélet elvének megfelelően - „capitaneus generalis citra Danubium” tisztség-elnevezéssel említi. *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közlésezi Bessenyei József. Bp., 1994. 208.: No. 285.
14. Kinevezése (1542. december 23.): MOL E 144 MKA Történelmi Emlékek (a továbbiakban: E 144) Belügy. (1. d.) fol. 79-80. és MOL E 21 Magyar kincstári levéltárak, A Magyar Kamara regisztrátúrája, Benignae resolutiones 534. köt. fol. 47. Nádasdy címszó. (1542. december 23.) Perényi elfogatására lásd: Sugár István: *Miként jutott az egri püspöki vár Habsburg Ferdinánd kezébe?* In: *Különlenyomat az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve Agria XXVII-XXVIII. kötetéből*. Eger, 1992. 189-202.
15. „Thomas de Nadasd Judex curie Regie Maiestatis, etc., qui antea officium summi Capitaneatus trans danubium gessit, certis de causis, magistratu illo et officio sese abdicarit” (1546. június 7., Pozsony) ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN 2. 1546. fol. 18-21. és MOL E 185 MKA Archivum familiae Nádasdy, Missiles (a továbbiakban: E 185) Niklas Graf zu Salm és Várday Pál levele Nádasdy Tamáshoz. 1546. május 26., Pozsony.
16. „tum ex speciali mandato Sacrae Regiae Maiestatis, domini nostri clementissimi, tum vero iuxta constitutionem publicam proxime praeteriti conventus generalis Thirnaviensis” (1548. május 4., Pozsony) MOL E 142 Fasc. 1. No. 27.
17. Nádasdy lemondása 1552. július 6. előtt: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Ungarische Akten (Hungarica) (a továbbiakban: UA) Fasc. 66. Konv. 1. 1552. Juli fol. 4-6. Tisztét 1552. december 31-éig látja el: MOL E 142 Fasc. 9. No. 3. Tahy utasítása (1553. február 21., Graz): MOL E 136 MKA Diversae instructiones No. 173. fol. 317-320. Vö. Ember - 1946. 253-254.
18. „demptis Jaurino et Papa, quae loca cum eorum praesidiis Maiestas sua sub praefectura praefati Sfortiae antea constituit”
19. Sforza kinevezése és utasítása (1552. november 16., Ebersdorf): ÖStA HHStA UA Fasc. 49. Konv. A. 1542. Okt. fol. 39-40. (Rossz levéltári elhelyezés alatt.) és Fasc. 68. 1552. Nov. fol. 108-112. Vö. még ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Memoiren 28/1334/11. pp. 268-269. Gall kinevezésére lásd: ÖStA KA Sonderreihe des Hofkriegsrates, Bestallungen (a továbbiakban: Best.) No. 41. Vö. még Uo. No. 106. és Geccsényi Lajos: *A 16-17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése)* In: *Unger Máttyás Emlékkönyv. Különnyomat*. Bp., 1991. 149.

20. 1556-ban a pápai végvár őrségének 21 744 rénes forintnyi zsoldjából az osztrák rendek 18 444 forintot (84,8%), míg 1577-ben a 30 267 rénes forintra rúgó zsoldszükségletből 21 877 forintot (72,3%) biztosítottak. Pertl, Franz: *Die Grenzabwehr gegen die Türken im westlichen Ungarn und die nieder-österreichischen Stände 1564-1601*. Wien, 1939. (Univ. Diss.)
21. A végvidéki és a kerületi főkapitányságok problémájára lásd Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 108/1. (1995) 117-119.
22. Zrínyi dunántúli főkapitányi utasítására (1563. április 28.): ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR Prot.) Exp. Bd. 142. fol. 166. Bestallungja (1563. május 28.): ÖStA KA Best. No. 122. és ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR Akten) Exp. 1564. Juni No. 24. Főkapitányi haderejének mustrája (1564. január 19. után): ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 143. fol. 9.
23. Lásd részletesen az alább ismertetendő táblázat adatait.
24. „Instruction Auf Franciscn Tereckh vber die Craißhauptmanschafft herdißhalb der Thonaw” (1567. október 10.) ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 148. fol. 67. A közel egy esztendeig tartó egyeztető tárgyalásokra: Uo. Exp. Bd. 145. fol. 153., Reg. Bd. 146. fol. 188. és Exp. Bd. 147. passim.
25. Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. köt. Sopron, 1924. 169.
26. Lásd például: ÖStA KA Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1566/11/1. és ÖStA HKA Familienakten D-T. 5. fol. 1. és fol. 4.
27. Szántó - 1980. 40. Vö. még Szegő - 1911. 77. és Szabó - 1982. 6.
28. 1574. augusztus 14. „Instruction vber die Craißhauptmanschafft herdißhalb der Thonaw”: ÖStA KA Hofkriegsr-tliches Kanzleiarchiv IX. c. 1. és ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 159. fol. 14., ill. 1574. szeptember 4. „Instruction vber die oberst Hauptmanschafft Zu Kanischa”: ibid. fol. 15. Vö. még „Elegeth ijth [ti. Bécsben] wezödöm Az orzag hadnagsagban. Abban weegh wagijon, kanijsanakijs Ma wagij holnap, wgij welem, weghe lezen.” MOL P 1314 Családi levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles No. 53 613. Zrínyi György levele Batthyány Boldizsárhoz. 1574. augusztus 15., Bécs.
29. Archiv des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg (a továbbiakban: Archiv GNM Nürnberg), Weltliche Fürsten (a továbbiakban: WF), Siebenbürgen ZR 7657. fol. 75. és fol. 80.
30. Uo. fol. 60.
31. 1550: Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Bp., 1908. 264.
1552: Uo. 265.
1553: Uo. 267.
1554: MOL E 211 MKA Lymbus [a továbbiakban: E 211] Series II. 26. t. fol. 47. 1554. augusztus 12., Bécs. Vö. még MOL E 142 Fasc. 12. No. 19. és Acsády Ignác: *Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888) 72.
1555: MOL E 185 Sforza Pallavicini levele Nádasdy Tamáshoz. 1555. július 6., Győr.
1556: ÖStA HHStA UA Fasc. 76. Konv. 1. 1556. Jan. - Juli fol. 28-37.
1556-1557: Uo. Fasc. 78. Konv. 2. 1556-1557. sine dato. fol. 33-40.
1567: Pertl - 1939. 16-17.
1576: ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichskanzlei (a továbbiakban: RTA) Fasc. 53. fol. 361. Kiadása: Pálffy - 1995. 150. A várjegyzékben pusztán összesítve közölt lovas- és gyalogoslétszámot („Teutsch vnd Hungerisch khriegsuolckh 450 Fueßknecht, 300 Pfardt”) egy másik kimutatás segítségével tudtam az egyes katonaelemekre bontani: ÖStA KA AFA 1576/11/2.
1577: *Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit*. Herausgegeben vom Königlich Böhmischen Landesarchive. V. Bd. 1577-1580. Prag, 1887. 207.: No. 115. és Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Kézirattár Fol. Germ. 232. fol. 26. Vö. még Szekfü - 1935. 164.

1582: ÖStA HHStA RTA Fasc. 58. a. fol. 355-356. Kiadása: Pálffy - 1995. 167.

1588: Archiv GNM Nürnberg WF Siebenbürgen ZR 7657. fol. 59-60.

32. Takáts Sándor elírását a huszárok 30 fős létszámáról Szakály Ferenc helyesen korigálta 300 főre. Szakály - 1994. 145. és 182.: 154. jegyzet.
33. Török Ferenc 1553. szeptember 8-án Nádasdy Tamáshoz írott levele szerint a magyar katonaság mellett spanyol zsoldosok is szolgáltak ebben az időben Pápán, jöllehet ezeket az 1553. évi jegyzék nem vette számba. MOL E 185 Török Ferenc levele Nádasdy Tamáshoz. 1553. szeptember 8., Pápa.
34. A Pápán állomásozó összesen 300 huszárból 100 lovas 1556-ig Nádasdy Kristóf parancsnoksága alatt állt. Ezeket a lovasokat Nádasdy Tamás nádor saját fizetéséből tartozott fizetni, míg a maradék 200 könnyűlovas és 200 magyar gyalogos fizetését Alsó-Ausztria rendjei biztosították.
35. Az 1555. évi jegyzék csak az alsó-ausztriai rendek által fizetett katonaságot vette száma. Pedig ebben az esztendőben - Nádasdy Kristóf említett 100 lovasa mellett - Török Ferenc 1555. október 1-jén kelt levelei szerint Pápán állomásozott Győr vármegye 40 és Veszprém vármegye 10 gyalogosa, sőt még közel félszáz cseh gyalogos is, akik a vár építkezési munkálataiban vettek részt. Így az őrség összlétszáma ténylegesen mintegy 600 fő volt. MOL E 185 Török Ferenc latin és magyar nyelvű levele Nádasdy Tamáshoz. 1555. október 1., Pápa. A csehekre lásd: „1555. Regestum Bohemorum. Az chehek Regestoma.” MOL E 211 Series II. 24. t. fol. 79-86.
36. A pápai végvár legfőbb katonai vezetőit a források néha főkapitánynak, néha viszont csak egyszerűen kapitánynak hívják.
37. 1576-1577-re lásd a HKA HFU, a KA HKR Akten és a MOL E 144 anyagában őrzött iratokat. 1587: *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. Szerk.: Fraknói Vilmos. VII. köt. 1582-1587. Bp., 1881. 281.: No. XVII. és 196. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae VII. köt.)
38. Takáts Sándor: Thengöldi Bornemissza János. *Milyen volt az élete egy végbeli kapitánynak?* In: Takáts Sándor: *A török hódoltság korából*. Bp., é. n. 343-489. (Rajzok a török világból IV., befejező kötet.)
39. MOL P 485 Családi levéltárak, Majthényi család (a továbbiakban: P 485)
40. Takáts Sándor: *Berenhidai Huszár Péter*. In: Takáts Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. 2. bőv. kiad. Bp., é. n. 293-336. (a továbbiakban: Takáts - é. n.)
41. Ivanics Mária: *A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban*. Bp., 1994. (Körösi Csoma Kiskönyvtár 22.)

Heckenast Gusztáv

Adalékok Pápa történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idejéből

A Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig című gyűjteményes kötetben Bánkuti Imre írta meg a város történetét a török uralom végétől a szatmári békéig, 1683-tól 1711-ig.¹ Nagyon hasonló helyzetben vagyunk, ő mint szerző és én mint recenzens. Egyikünk sincs otthon Pápa történetében az 1700 körüli évtizedekben, de kérdés, lehet-e itt egyáltalában otthon lenni. Otthon - azaz Pápán - ugyanis még erre az időszakra sincs szervesen összefüggő forrásanyag, máshonnan, sokfelé elszórt adatokból kell összeszedni mindazt, ami Pápara vonatkozik. Bánkuti összeszedett mindent, ami összeszedhető volt. Csak a korszak kutatója érzi, milyen széles körű forrásismeret biztos alapjára épült fel ez a rövid tanulmány. Hogy a benne megrajzolt kép Pápa viszontagságairól, katonai történetéről, vallási viszonyairól, mindennapi életéről mennyire kiegyensúlyozott, világos és meggyőző, minden olvasója tapasztalhatja.

Kitűnő ötlet volt leközelíteni a pápai vár 1694. évi leírását,² ez világos képet ad arról, mi volt Pápa katonai jelentősége - vagyis hogy nem volt. Ez a vár egy főleg raktárnak használt, elhanyagolt szálláshely, nem védelemre alkalmas objektum, amint az a Rákóczi-szabadságharc alatti sorsából is kitűnik. A mintaszerű szövegközléshez - Bánkuti nemcsak megmagyarázza a jegyzetekben, amit a mai olvasó számára már magyarázni kell, de arra is felhívja a figyelmet, mit nem tud megmagyarázni - szóval a szövegközlés jegyzeteihez két kiegészítésem van: a secessus = félreeső hely, azaz illemhely;³ a palástos kamra = olyan szoba, amelynek a plafonja és a falai is vakolva vannak, így kap értelmet az az információ, hogy „az palástja meg vagyon föstve”, illetve „meg vagyon írva”.⁴

Érzékelhető a tanulmány szövegéből, hogy a kuruc Dunántúlnak nem volt egyértelmű közigazgatási-katonai központja. Amikor Rákóczi 1706-ban öt főkapitányságra osztotta fel az országot, nem is jelölte ki a dunántúli főkapitány székhelyét. De nem volt a Dunántúlnak még központi hadszertára sem, a dunántúli kuruc hadakat Érsekújvárról látták el hadianyaggal.⁵ A török időkben a Dunántúl katonai központja Győr, illetve Kanizsa volt, a két dunántúli főkapitányság székhelye. 1600 után, amikor Kanizsa a törököké lett, a Kanizsával szembeni végvárak állandó székhely nélküli főkapitánysága lépett a helyébe. A Rákóczi-szabadságharc idején Győr soha nem került a kurucok kezére, Kanizsa pedig, miután 1690-ben visszafoglalták a törököktől, jelentőségét veszítette. Kellott tehát Győr helyett egy kuruc katonai és közigazgatási központ. Ez 1704-től 1707-ig többnyire Pápa volt, időnként Szombathely, 1708-ban és 1709-ben Sümeg.⁶

Pápa kitüntetett szerepének egyik oka véleményem szerint fekvésének földrajzi energiája volt. A kuruc hatalom a Dunántúlon meglehetősen ingatag volt, de ennek a képlékeny, állandóan változó határu területnek Pápa a középpontjában feküdt, a Kisalföld szélén, nem nagyon messze a dunántúli császári hatalmi központtól, Győrtől, de nem is túl közel hozzá. Fő versenytársa a Kisalföld másik szélén a sűrűn lakott Nyugat-Dunántúl központja, Szombathely, amely azonban ritkábban és mindig rövidebb ideig volt a kurucoké, mint Pápa. A hatalmi központ áthelyeződése Sümegre már önmagát értelmezi: a hanyatlás idején a nyílt fekvésű Pápa, gyenge várával, védhetetlen volt.

Pápa kitüntetett szerepének másik tényezője nyilván összefügg az 1703 végi dunántúli kuruc szervezkedéssel. Pápaiak voltak ugyanis azok a leendő kurucok, akik 1704 január elején felkeresték a csallóközi Somorján Bercsényit és azt kérték tőle, hogy küldjön át a Dunántúlra kuruc sereget.⁷ A küldöttség vezetői Bezerédj János veszprémi alispán⁸ és ságfai Sándor László pápai várkapitány⁹ voltak, néhány nap múlva már mindketten kuruc ezereskapitányok.¹⁰ Bezerédj idővel visszavonult a megyei közéletbe, 1707-ben Zala megye követeként vett részt az ónodi országgyűlésen,¹¹ 1708-ban Tolna és Baranya alispánja volt.¹² Sándor László katona maradt, még az utolsó, 1710. évi dunántúli kuruc hadjáratban is részt vett.¹³

Tudjuk, a pápai küldöttség kérésére Károlyi Sándor 1704. január 11-én hajnalban kelt át seregével a Dunán és ugyanaznap este megérkezett Pápára.¹⁴ Így lett Pápa a dunántúli kuruc berendezkedés kiindulópontja és első központja. A kurucok első dunántúli hadjárata idején csatlakozott a szabadságharcba a török idők utolsó veszprémi főkapitányának, Babocsay Ferencnek úgy látszik Pápán, vagy ott is otthonos két fia, Ferenc és Pál, maguk is tapasztalt katonák. Változatos életpályájuk jól mutatja egy egész társadalmi csoport, az egykori dunántúli végvári tisztek lehetőségeit és az események által kiváltott pályamódosításait. Babocsay Ferenc Zungenberg Lipót, a legendás Csonka bég huszárezredében volt alezredes,¹⁵ onnan szökött haza a kuruc támadás hírére, s lett kuruc ezereskapitány. 1704 tavaszán öccse, Pál is kuruc tisztt, az első dunántúli kuruc hadjárat összeomlása után mindkettő hadifogoly,¹⁶ vissza is tér mindkettő a császár hűségére. A fiatalabb, Babocsay Pál katonai szolgálatot vállalt. A birodalomban harcolt a franciák ellen, öreg korára császári tábornok és báró lesz.¹⁷ Az idősebb, Babocsay Ferenc visszatért Pápára és itt esik változatosság kedvéért kuruc hadifogságba 1705 decemberében.¹⁸ A császáriak hadifogolycserével akarják kiszabadítani, de ő fél év gondolkodás után ismét Rákóczi mellé áll,¹⁹ elviseli a kuruc katonai vezetés nem is leplezett bizalmatlanságát, brigadéros lesz,²⁰ a Dunántúl végleges kiűritésekor vállalja a hontalanságot, 1710. január 22-én esik el a romhányi csatában.²¹ Ő az egyetlen kuruc brigadéros, aki harcmezőn vesztette életét.

A dunántúli kuruc uralom 1704 március végi összeomlása után alig néhány héttel, május elején új kuruc hadak járnak a Dunántúlra, s az új kuruc főparancsnok, gróf Forgách Simon rábeszéli gróf Esterházy Antalt, az akkor 28 éves császári ezredest, Pápának 8 éves kora óta (!) főkapitányát, hogy csatlakozzék Rákóczihoz.²² Antal úr pályafutása jól ismert. Előbb kuruc tábornok, majd marsall, 1706. június 28-tól az 1709. évi összeomlásig a Dunántúl főkapitánya. Természetes, hogy - ha tehetné - Pápáról igazgatta a rábízott országrészt, hiszen Pápának nem csak főkapitánya, de földesura is volt. Nyilván az ő Pápához kötődésével függ össze, hogy a dunántúli kuruc uralom tetőpontján, 1707 nyarán a kuruc államvezetés Pápára kívánta telepíteni a Gazdasági Tanács dunántúli adminisztrációját.²³ Esterházy Antal a Dunántúl elvesztése után is hű maradt Rákóczihoz, követte őt az emigrációba is. 1717-ben tatár hadak élén tört be az országba, hogy így támassza fel a szabadságharcot, de kudarcot vallott. Rodostóban fejezte be hányatott életét.²⁴

Történeti tudatunkban a kuruc Dunántúlhoz Rákóczi tábornokai közül Bottyán János személye kapcsolódik a legszorosabban. Az egyik legsikeresebb kuruc hadjáratban, a Dunántúl 1705. november-decemberi felszabadítása során Bottyán ostrommal vette be Pápát; Bánkuti rámutatott, hogy ez volt Pápa utolsó ostroma,²⁵ hozzátehetjük, inkább elszánt roham volt ez, mint szabályos ostrom.²⁶ 1707 februárjában pedig, amikor Bottyán a kelet felől támadó Rabutin és a nyugat felől támadó Starhemberg hadaival szemben védte meg a Dunántúlt, Pápán tartotta főhadiszállását.²⁷ E sikeres téli hadjárat után, 1707 márciusában - Bánkutit idézem - „...Az országrészben általában nyugalom volt. Jellemző, hogy még Bottyán János ifjú menyasszonya, gróf Forgách Julianna is ellátogatott Pápára” és jegyzetben hozzáfűzi: Bottyán „A möringlevelet is Pápán állította ki”.²⁸ Az adatokból kitűnik, hogy a

menyasszony ekkor egy hétig időzött Pápán. Megkockáztatom a kérdést, felelni nem tudok rá: vajon nem Pápán volt-e az esküvő? A lakodalom, tudjuk, Bottyán birtokán, Bátorkesziben volt.²⁹ De - forrásadottságaink mellett - nincs reménytelenebb feladat, mint egy házasságkötés dátumának megállapítása a kora újkorban. Általában felbonthatatlannak tekintették már az eljegyzést is, esketési anyakönyv többnyire nem maradt ránk ha volt is, további dátum-lehetőség a házassági szerződés (vagy mint jelen esetben: a móringlevél) kelte, a napokig, néha hetekig tartó lakodalom, és hogy a variációsor teljes legyen, a kortárs erdélyi Daniel István önéletírásában még a házasság elhalásának napját is megörökítette.^{30*}

Ennyivel tudtam kiegészíteni - már amennyire ezek az adalékok kiegészítésnek számítanak - Bánkuti Imre tanulmányát. Felvetődik a kérdés, hogy juthat tovább ezek után a kutatás. Csak azon az úton, amelyet a tanulmánykötet 1711 előtti fejezeteinek írói, sőt még Fülöp Éva Mária is a XVIII. századról értekezvén, követtek: kifejezetten pápai eredetű forrásanyag nemléte miatt, idegen fondokban kell pápai vonatkozásokat keresni. Én sem tettem mást, mint igyekeztem összegyűjteni mindazoknak a személyeknek az életrajzi adatait, akik - így vagy úgy, rövidebb vagy hosszabb időre - feltűntek Pápa Rákóczi-szabadságharc kori történetében. Ami kevés újat hozzá tudtam tenni Bánkuti tanulmányához, az ilyen életrajzi és archontológiai adatgyűjtés hozadéka.

Jegyzetek

1. Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa, 1994. 201-224. (Továbbiakban: Tanulmányok.)
2. Uo. 203-207.
3. Uo. 203., 218.
4. Uo. 203., 206., 218., 219.
5. Heckenast Gusztáv: Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 13.) 88-90.
6. Bánkuti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január-április). Budapest 1975. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 78.) - Thaly Kálmán: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Századok 1879-1880. - Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706-1709. Közli Thaly Kálmán. Budapest 1901.
7. Bánkuti - 1975. 46-47.
8. Bánkuti Imre: Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez (1704. január-április). I. rész. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 7. Kaposvár 1976. 83.
9. Uo. 72.
10. Bezerédj János Bercsényitől kapta kinevezését (Magyar Országos Levéltár, G. 16. I.2.c. Nomina... Méltóságos Generális úr a melly fő kapitányokat tett), először 1704. január 27-én említik mint ezereskapitányt (Archivum Rákóczián, I. oszt. I. 288); Sándor Lászlót pedig február 1-én, kinevezése Rákóczitól február 27-én kelt. Bánkuti - 1976. 72, 96.
11. Áldásy Antal: Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. Századok 1895. 631.
12. Thaly - 1901. 217, 626, 841.

* Bottyán János pápai életszakaszával kapcsolatban két további adalékra hívjuk fel a figyelmet: Daróczy Zoltán: Családtörténeti apróságok. III. Ismeretlen adatok Bottyán János életéhez. = Turul, 47 (1933): 37. old. - Tóth Endre: Pápa a kuruc-világban. Pápa, 1936: 12-13. old. - A szerk.

13. Archivum Rákócianum, I. oszt. III. 482.
14. Bánkuti - 1975. 48.
15. Archivum Rákócianum, I. oszt. V. 176; Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1972. 144. sk.
16. Bánkuti Imre: Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez (1704. január-április). II. rész. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 8. Kaposvár 1977. 93; Géresi Kálmán: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. Budapest 1897. 100.
17. Tóth István György: Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. század második felében. Történelmi Szemle 1990. 230.
18. Archivum Rákócianum, I. oszt. V. 185.
19. Archivum Rákócianum, I. oszt. I. 571.
20. Archivum Rákócianum, I. oszt. V. 322.
21. Rákóczi Tár. Szerk. Thaly Kálmán. Pest 1866-1868. I. 230.
22. Archivum Rákócianum, II. oszt. I. 269; III. oszt. I. 335.
23. Magyar Országos Levéltár G. 21. II.4.i. 1707 július.
24. Életrajzát Szabó István írta meg: Galanthai és fraknói gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez gróf Nigrelli Mária Annához 1701-1706. Budapest 1940. 6-20.
25. Tanulmányok 210.
26. Uo. 210.
27. Thaly - 1879-1880.
28. Tanulmányok 210., 221.
29. R. Várkonyi Ágnes: Így élt Vak Bottyán. Budapest 1975. 163.
30. Vargyasi id. Daniel Gábor: A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza. Budapest 1896. 362.

Dominkovits Péter

**Mezővárosi önkormányzat Pápán
a XVIII-XIX. században**

Heckenast Gusztáv professzor úrhoz hasonlóan nekem is egy tiszteletteljes kötelességem van: egy kiváló tanulmány bemutatása. E munkát Hudi József, a Veszprém Megyei Levéltár főlevéltárosa végezte el; széleskörű szakirodalmi megalapozottsággal primér, levéltári források alapján dolgozta fel Pápa város XVIII-XIX. századi közigazgatástörténetét.¹ A tanulmánykötetben is többször megfogalmazódik és az előadók, ismertetők is hangsúlyozzák: más északnyugat-dunántúli mezővárosokkal szemben Pápa város kutatóinak helyzete több szempontból is nehéz. A nehézségek alapját a város késő feudális, kora újkori, újkori forrásanyagának nagymérvű pusztulása adja. E mezőváros esetében a XVIII. századi közigazgatástörténet hagyományos forrásai is nagyrészt megsemmisültek. A belváros jegyzőkönyvei csak 1794-től állnak a kutatók rendelkezésére. Pápa igazgatástörténeti kutatásánál azt a módszertani kísérletet sem lehet megtenni, ami sok más oppidum esetében többé-kevésbé pótolta a mezővárosi iratanyagok hiányát. Azaz itt nem lehetett a földesúri levéltár folyamatos úriszéki, tisztiszéki iratsorozataiból „kigyűjteni” a mezőváros igazgatástörténetére vonatkozó legfontosabb iratokat és így mind a pénztárfelülvizsgálatok, mind a bíróválasztások kapcsán a hivatalsszerkezetet „felülnézetből” rekonstruálni, a forrásadottságoknak megfelelően a feladatköröket bemutatni. Ugyanis a pápa-ugodi Esterházy-uradalom iratanyagából döntően csak a lajstromozott gazdasági iratok maradtak fenn. Mindezen levéltári forrásanyagban keletkezett és az így előállt hiányok ellenére is állítható, Hudi József mindenre kiterjedő, nagyon alapos forráskutatással sikeresen mutatta be Pápa mezőváros önkormányzatait, azok működését és társadalmi hátterét.

Engedtessek meg, hogy az elkövetkező percekben elsősorban ne csak erről a kiváló tanulmányról szóljak, hanem a figyelmet egy másikra hívjam fel, amely ennek alapjául szolgált. Ez a szerző közel 400 oldal terjedelmű, tiszteletet parancsoló forrásbázison alapuló, archontológiai táblákat tartalmazó kandidátusi disszertációja. E munkát túlzás nélkül az 1711-1848 közötti mezővárosi igazgatástörténet példa- és modellértékű feldolgozásának nevezhetjük.² Az alábbiakban a fenti munka nyomán, annak eredményeit ismertetve, a település igazgatástörténetének csak egy-két fontosabb momentumát emelném ki és ahhoz pár óvatos analógiát szeretnék mondani, melyek olykor esetlegesen időeltérésekkel, más társadalmi, gazdasági beágyazódásokkal, de általános tendenciákat hangsúlyoznak, másrészt a specifikum kiemelését is segítik.

A XVII-XVIII. század fordulóján Pápa város önkormányzatisága szempontjából is döntő fontosságú események következtek be. A település a katonai végvár vonal egyik védelmi pontjából polgárvárossá vált. Ezt az átmenetet a régióban, illetve országosan a pápaival egyező politikai, felekezeti, társadalmi, gazdasági változások kísérték, melyek a kor lakosai számára a földesúri beavatkozás formáiként nyilvánultak meg.

A földesúri beavatkozás síkjai, eszközei, miként céljai is a különböző oppidumok esetében is nagyon sok hasonlóságot mutattak. Felekezeti viszonyoktól független általános alaptendenciaként érvényesült a földesúr gazdasági, politikai hatalmának kiterjesztése és ezzel párhuzamosan az oppidumok kiváltságainak, illetve a korábbi gyakorlatoknak a csorbítása, sokkal nagyobb mérvű beleszólás a települések belső igazgatási, gazdasági ügyeibe. Engedtessek

meg, hogy elkalandozzak a régió egy más jellegű, más fejlődésű oppidumához, a sok mezővárossal bíró Moson megyei Magyaróvárhoz. Ott a kamarai kezelésbe vétel után, 1672-től a földesúr és a kiváltságolt mezőváros közötti viszonyrendszer más minőségűvé vált. Fokozottabb mértékű lett a mezőváros életébe történő földesúri beavatkozás. E folyamat két, egymással érintkező síkon zajlott. A felekezeti beavatkozás a rekatolizáció jegyében történt, az önkormányzati életbe - azon keresztül a polgárság életébe - történő beavatkozással az uradalom a város privilégiumait csorbította, szabadságjogait szorította vissza. Mindezek mögött a gazdasági hatalom nagyobb arányú kiterjesztése is meghúzódott: ez a városi földek, elhagyott házingatlanok megszerzésében nyilvánult meg, hosszú távú „csúcspontja” az urbárium mezővárosra kényszerítése volt (1716). A folyamat végigvitele során a földesúr nagyon jól kihasználta azokat az alkalmakat - így a tűzvészek, katonai beszállásolások okozta aktuális többletterheket -, amikor a mezőváros lakosságának teherbíró képessége, gazdasági ereje átmenetileg meggyengült.³ 1695-ben Fenessy püspök Eger városát privilegiumaitól fosztotta meg. A hódoltságban fekvő Kecskemét esetében a Koháryak az 1670-es évektől kezdték el hasonló, a mezőváros gazdasági, közigazgatási életébe történő beavatkozásukat. 1712-ben Koháry István úriszéket állított a korábban helyzete miatt a dunántúliaknál sokkal nagyobb mozgásteret élvező kecskeméti magisztrátus fölé.⁴ A távolabbi példák mellett itt a megyebeli analógia, a magát „civitas”-nak is nevező Veszprém esete. Bár e mezőváros 1702-1726 között keményen ellenállt a földesúri „restaurációs” kísérleteknek, azokat megakadályozni nem tudta.⁵

Pápán ez a folyamat viszonylag későn kezdődött el, és a települési önkormányzat oldaláról vizsgálva, egy több lépcsős szegregációt eredményezett. 1730-ban a földesúr, gróf Esterházy Ferenc a városrészek lakosságának ellentétét kihasználva, a külvárosokkal örökös szerződést kötött. Az úrbéres terhek évi megváltását 1200 rajnai forintban rögzítették. E szerződések révén a két külvárosnak az új önkormányzati testületei gyakorlatilag „felülről” jöttek létre. E kevésbé differenciált szervezetek inkább a falusi önkormányzatokkal mutattak hasonlóságot, miként a településrészek is a várost kutató történeti etnográfia oldaláról az építkezést és a lokális társadalmat tekintve inkább a falvakhoz hasonultak.⁶ A földesúr két év múlva, 1732-ben kötötte a másik megállapodást a belső várossal. Így gyakorlatilag a XVIII. század első harmadának végén, második harmada során Pápa városának három, földrajzilag, település-szerkezetileg elkülönült, eltérő differenciáltsági szintű önkormányzata volt.

Először a belvároséról szeretnék szólni. A külvárosok leszakadása utáni belvárosi önkormányzat szerkezete egyszerű, előképét már a Mohács előtti városigazgatásban is megtaláljuk.⁷ A 12 tagú tanács élén a főbíró állt, ő a földesúr 3-4 jelöltje közül került megválasztásra. A XVIII. századi tisztújításokon malombíró, a közbiztonságra ügyelő hadnagyot is választottak, miképpen a fenti szerződésben borbírákkal is találkozhatunk és kvártélymesterről is szólnak adatok. Itt szeretném megjegyezni: nagy fontosságú minden olyan információ összegyűjtése, ami az egyes hivatalok kronológiai rendű kialakulásáról, ezzel kapcsolatosan a tevékenységi körök differenciálódásáról, a városi adminisztráció minőségi változásairól szól. Regionális és országos összehasonlításban a tisztségek megjelenése, kialakulása - a település gazdasági, településszerkezeti viszonyai, természetföldrajzi adottságai függvényében - jelentős eltéréseket mutat. Így az említett Kecskeméten csak 1833-ban jelzik a kvártélymesteri hivatalt.⁸ Midőn a szerző a földesúr, az uradalom beavatkozását bemutatja, e folyamatnak a városi adminisztráció szempontjából egy pozitív oldalára is rámutat: ugyanis a bírói számadások rendszeres úriszéki felülvizsgálataiból kiderül, hogy a dominium adminisztrációja a korabeli vármegyei gyakorlatnál precízebb volt, és az uradalom részletesebb vizsgálatai erősen hatottak városi írásbeliség, adminisztráció fejlődésére.

Csizmadia Andor kutatásai fokozott mértékben felhívták a figyelmet a városigazgatás alsó szintjének partikuláris közigazgatási szerveire. Pápa esetében a külvárosok igazgatásának vizsgálatakor Hudi József nagyon alapos forrásanalízissel ennek adott, helyi megjelenését, fejlődését kísérte végig. A számadáskönyvek alapján rekonstruálta az utcabírói intézményeket, azok utcákhoz kötött területi hatókörét, funkciórendszerét, szervezeti felépítését. Így e munkából megtudható: a gazdagabb utcák az adminisztrációs tevékenységekre önálló jegyzőt használtak, míg a kisebb lélekszámú, vagy szegényebb utcák közösen fogadtak notáriust. Az 1750-es évekből az utcabírói pecsétek is fennmaradtak. Az alsóváros és felsőváros önkormányzata ezen az utcabírói rendszeren alapult és ebből fejlődött ki.

A vármegyei közgyűléseknek is többször otthont adó, törvényhatósági székhelyként is működő Pápa város nemességének nagy számát már Bél Mátyás kiemelte megyeleíró munkájában.⁹ Ez a városban lakó nemesség döntő részben a belső városból kiszorulva a külvárosokban lakott. A XVIII. században még nem rendelkeztek elkülönült önkormányzattal, a paraszti-polgári utcabírák „pálcája alá tartoztak”. A szerző e jelenség ismertetésénél külön is hangsúlyozza: Pápán a nemesség csak csekély számban szerzett polgárjogot. Ez azért is érdekes jelenség, mert az ország számos mezővárosában a helyben lakó nemesség szervebben betagozódott a település társadalmába, amit elősegített és elmélyített a polgárcsaládokkal kiépült házassági-rokonsági kapcsolatrendszer. Részben ez utóbbitól is meghatározva, részben a közösség érdekérvényesítését, tekintélynövelését is segítve jelentős számú nemes család vett részt a városigazgatásban. A XVII-XVIII. századi Moson megyei Magyaróvár mezőváros nemeseit, nemességet szerzett kereskedőit - már gyakran származásuk révén is - szoros házassági, rokonsági kapcsolatok fűzték a település és a szomszédos Moson oppidum vagyonosabb polgárcsaládaihoz. A törvényhatóság nemességének speciális helyzete révén többükkel mind a mezővárosi, mind a vármegyei igazgatásban találkozhatunk. (Ilyen az iskolai alapítványt tevő Zsidanics István (1671-1736) esete.)¹⁰ 1750-ig az Abaúj megyei Szikszón elkülönült nemesi önkormányzat létezett. Azidőtől egy kézben összpontosult a nemesi hadnagy és a mezővárosi bírósági tiszte. Az egyesülés azon alapult, hogy a börtömmel mezőváros vezető tisztségviselőinek többsége a nemesség sorából került ki.¹¹ Kecskemét mezőváros főbírái gyakran a nemesség soraiból kerültek ki és őket bensőséges viszony fűzte a legnagyobb földesúr, a Koháry-család tagjaihoz.¹²

Pápa város önkormányzatát tekintve a következő nagy lépés 1794. Ekkor a város újabb örökösödési szerződést kötött földesurával. Ez a belső várossal létrejött contractus az igazgatási apparátust új szervezeti alapon rendezte. Megmaradt a 12 tagú belső tanács, de megszűnt a megelőző évtizedekben létrejött 24 tagú külső tanács. Ehelyett a földesúr, az uradalom felülről egy 40 tagú - a források más helyeken 60 főről, hatvanasokról szólnak - „electa communitas”-t hozott létre.

A közigazgatástörténeti feldolgozás nem elégedhet meg csak a szervtörténet részletes bemutatásával, hanem az intézmények hatóköreire és tisztségviselőire is ki kell hogy terjedjen. Ez a városigazgatási kérdésekkel összefüggésben részben a városgazdálkodás és az alsófokú jogszolgáltatás helyi vizsgálatát is megköveteli, miként alapvető fontosságú a társadalomtörténeti beágyazottság.¹³ Így a helyi gazdasági-politikai elitről, családi kapcsolatairól is képet kapunk. Hudi József e szempontokat figyelemmel tartva készítette el munkáját és a forrásadottságoknak megfelelően, a terjedelmi arányokat betartva a mezőváros társadalmi-gazdasági viszonyrendszerébe, az uradalommal kapcsolatos küzdelmek, megegyezések folyamatába ágyazva mutatta be az önkormányzatok szervezetét, hatókörét és a tisztségviselőket.¹⁴ Így pl. a szerző munkájából megtudhatjuk, hogy a fent jelzett időben a belváros igazgatását döntően mesteremberek látták el. E belvárost vezető elit 25 %-a német etnikumú volt. Az erősen differenciált hivatali szervezet a szabad királyi városokéra emlékeztetett. Ezen cseppet

sem szabad meglepődni, hisz ez a mezővárosi fejlődés bizonyos fokán álló települések általános jellemzője. A XVII. századi Győr és Szombathely privilegizált egyházi mezővárosok hivatalszervezete is a szabad királyi városokhoz hasonló. Az Abaúj, Gömör megyei oppidumok jelentős része Kassa város hivatalszervezetét tekintette mintának. Kecskemét önkormányzata is az 1790-es évek második felétől a szabad királyi városok igazgatási szervezetéhez hasonult.¹⁵ Az ekkor már erősen differenciálódott hivatalszervezetben a választott közösség - az „electa communitas” - élén a szabad királyi városokhoz hasonlóan a szószóltó állt, aki nagyon gyakran Pápa város gazdasági érdekei mellett szállt síkra. Az adószedés az önkormányzatok kiemelt fontosságú feladata volt. Így a perceptorok - miként a szerző írja: adóvevők - személyében az egyik legfontosabb beosztott hivatalviselőt tudhatjuk be. A hivatali szervezet differenciálódásánál a korábbi gyakorlatok rögzülését, intézményesülését példázza a városi ügyész esete is. Pápa a pusztagyimóti bérlet kapcsán már korábban is felfogadott ügyvédeket (pl. Cseh-Csuzi Pált is), de a szükség és a praktikum 1795-től az állás rendszeresítését eredményezte.

A belváros igazgatási szerkezete modellként szolgált a külvárosok számára. A XVIII. század végére - az 1794-es szerződés időszakára - már mindkét külváros az utcabírói rendszerből a kisebb mezővárosok, nagyobb falvak önkormányzatához hasonló a korábbinál differenciáltabb igazgatási szervezetet hozott létre. Így az alsóváros élén a bíró, a jegyző és egy 14 tagú tanács állott. A felsőváros hasonló képet mutatott: élén bíró, a jegyző - aki ilyen esetekben nem csak a szűken vett adminisztrációs feladatokat látta el - és egy 12 tagú tanács volt. (Ez esetben a forrásadottságok miatt csak következtetni lehet a tanács létszámára.) Mindkét partikuláris önkormányzat külön adószedővel, illetve adóvevővel rendelkezett.¹⁶

Ebben az időszakban földesúri utasítások szabták meg a tisztségviselők feladatkörét. Ez önmagában cseppet sem egyedi jelenség, hisz pl. Kecskeméten 1787-ben az úriszék szabályozta a hivatalviselői kötelezettségeket. E nagy határú, roppant fontos közvetítő kereskedelmi funkciót betöltő mezőváros példája bizonyos egy időre eső, a konkrét település elemzésén túlmutató igazgatásszervezeti sajátosságokra is rámutat: ott is ezekben az években hozták létre az „electa communitas”-t.¹⁷ E tény ugyanakkor ismételten hangsúlyozza a szabad királyi városi mintaadást. Az eddigi kutatási eredmények egyike egyrészt ez utóbbi megállapítást is súlypontozza, másrészt egy specialításra is rámutat: ez pedig egy szubjektív tényező szerepe. Ez önmagában az a tény, hogy a Veszprém után Pápán is városi jegyző hivatalát viselt Bizvássy Pál az önkormányzati adminisztráció további szakszerűsítéseként Győr szabad királyi várostól - a Pápával amúgy is évszázadok során szorosabb kapcsolatban lévő kisalföldi centrumtól - több igazgatási újítást vett át. Közülük a mezővárosok tekintetében speciális a polgárkönyv vezetésének alkalmazása (1790-es évektől). A jelenlegi forrásfeltárások, feldolgozások tükrében a XVIII. század végétől Eger püspöki mezőváros vezetett polgárkönyvet, a Dunántúlon pedig Nagykanizsa hasonló időszakbeli gyakorlatából ismert.¹⁸

1794 után a következő fontos csomópont: 1842. Ekkor egy 1839-től megindult előkészítés folyamán következett be a három városrész egyesítése. A külvárosok részérdekei eltérőek voltak; míg az alsóváros hivatalviselői megtartásával a részleges egyesítés híve volt. A felsővárosiak a „korábbi” rossz tapasztalatokra, így a katonasággal kapcsolatos terhek aránytalan áthárítására hivatkozva, a legeltetési jogok csorbításától tartva továbbra is önállóak kívántak maradni. Kompromisszumok során, de a belváros dominanciájának érvényesülésével 1842. június 13-án történt meg az egyesítés. Természetesen ez a közigazgatási lépés nem teremtette meg az egységes önkormányzatú oppidumot - de erre még röviden kitérnék. Ha visszatekintünk, akkor az elmúlt közel egy évszázad során szétválás, majd egységesedés folyamatát láthatjuk. A mezővároson belüli, többnyire területileg is elhatárolódó lokális társadalmak érdekérvényesítései és az ennek következtében létrejött szétválások, későbbi egye-

sítések más mezővárosok esetében is megfigyelhetők. A szegregációs folyamat előidéző okai is hasonlóak: döntően adóztatási sérelmeken, közös legelők, erdők használatán alapulnak. Kirobbanásukhoz nemegyszer az etnográfia vizsgálatába tartozó, szomszédos települések házasodási szokásaival, a folklórban a falucsúfolókkal is megragadható mentalitásbeli szokások is fontos vonatkozásokkal hozzájárulnak. Mindezt igazolja egy más típusú, a nagyobb falvakkal rokonítható Győr megyei oppidum, a bencés rendi uradalmi központ, Szentmárton (a mai Pannonhalma) példája. A kamarai kezelésből a szerzetesrend tulajdonába visszajuttatott településen már a visszakerülést követő években egy több lépcsős elkülönülési folyamat kezdődött el. 1805-ben a váralja lakói a városi jobbágyság őket súlyosan sértő gazdasági intézkedései miatt (pl. katonatartás, a marhatartás limitálása a közlegelőkön) nem csekély perpatvar árán elszakadtak. A rákövetkező esztendőben a nyugat-északkeleti irányú szőlőhegyek külön önkormányzattá szerveződése következett be. A város egyik zsellérek lakta „kerülete”, a Tobán, 1830-as évekbeli leszakadási kísérletének már gátat vetett az uradalmi és a vármegyei adminisztráció. A településrészek egyesülésére majd csak 1848 után kerül sor.¹⁹ Amíg a kis Szentmárton esetében a szétválási folyamat a településcentrum perifériáinak spontán törekvése volt, Pápa esetében maga a földesúr használta ki a meglévő partikularizmust segítő törekvéseket.

Végezetül két felekezeti, jogi alapon létrejött önkormányzatról szólnék. Az egyik a zsidó község, a másik a különvált nemesség önkormányzata.

A jelentős létszámú, fontos kereskedelmi, urbanizációs szerepet betöltő, társadalmában vagyoniilag, később felekezeti szempontból is differenciált pápai zsidó közösség 1800-ig az úriszék alá tartozott. (A közösség megszervezésének alapjai az 1748-as földesúri oltalomlevélre mennek vissza.) 1800-ban a földesúr a város irányítása alá helyezte őket. Az egymással szorosan egybefonódott közigazgatási, egyházi funkciókat ellátó zsidó község szervezeti kiépülése, működése a XVIII-XIX. század fordulóján kezdődhetett. Hivatali szervezete, és annak betöltési módja is a két funkció szoros összefonódását mutatja (a bíró és az esküdtek mellett a két templomatya, ill. a perceptor).

Veszprém megyében Pápán és Veszprémben élt a legtöbb városlakó nemes. A pápain kívül önálló, városi funkciókat ellátó önkormányzatot az említett Veszprémben, továbbá Palota, Devecser mezővárosokban hoztak létre.²⁰ Míg a XVIII. század kezdetén a pápai nemesség az alsóvárosban a mezőváros nemesi kiváltságokkal nem rendelkező lakosságával közösen tartott fenn utca-bíróságokat, a polgárjogot csak kivételes esetben szerző kiváltságoltak a század végén - minden bizonnyal 1794 után! - már önálló önkormányzatot hoztak létre. Autonóm önkormányzatuk 1806-ban már mindenképpen létezett. A nemesi község élén nem a szokásos hadnagy, hanem a bíró állt. A nemesek tanácsa jegyzőt alkalmazott, 1820-tól megjelent az adóvevői (perceptor) hivatal is, miként a malombíró, gyámatya tevékenységéről is maradtak fenn dokumentumok.²¹

E két felekezeti, jogi alapon elkülönült önkormányzat az 1842. évi egyesülésben nem vett részt, 1848-ig mindkettő saját hatásköreiben önállóan tevékenykedett.

Hosszúra nyúlt ismertetőm végén ismételten alá szeretném húzni: magam csak a pápai önkormányzatok egy-két vonásáról szóltam, de Hudi József munkája a város korabeli több dimenziójú viszonyrendszerébe, a lokális társadalmakba ágyazva mutatja be ezeket az önkormányzatokat, kitér a gremiális és az egyéni vezetés problémakörére, és egy-egy szerényebb részprobléma esetén a további kutatások útját is jelzi (pl. a nemességre és kapcsolatrendszerére nézve). A munka pozitív hatása a történeti kutatások terén már e rövid idő alatt is bebizonyosodott. Az érdeklődők örömmel értesültek arról, hogy hasonló feldolgozás készül Veszprém szabadalmas püspöki mezőváros igazgatástörténetéről is. (A már meglévő

kutatások is több különbségre hívják fel a figyelmet, így pl. a megyei nemesség és az 1726 előtti mezővárosi önkormányzat személyi „átfedéseire”.) Valójában mindezen kutatások nyomán készülhetnek el majd a XVIII. századi „középváros” országos modelljei és jutunk közelebb olyan kérdésekhez, hogy a XVI-XVII. századi társadalom- és gazdaságfejlődés nagy tartalékának jelzett mezőváros milyen helye(ke)t foglalt el a rákövetkező század gazdasági életében.²²

Jegyzetek

1. Hudi József: Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730-1795). In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András, Pápa, 1994. 287-322. (A továbbiakban: Tanulmányok.)
2. Hudi József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730-1847). Bp. 1993. Szerencsére az eltelt időben a disszertáció átdolgozott változata ugyanezen a címen nyomtatásban is megjelent. (Hudi József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730-1847). Fejezetek Pápa város történetéből 2. Pápa, 1995. 197. [Pápára vonatkozó adatokat e kiváló munkából merítettem, a továbbiakban ismertetésemben csak az egyéb szakirodalmakra utalnék.]
3. Mihály Ferenc: Magyaróvár kiváltságos mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII-XVIII. század fordulóján. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk.: Gecsényi Lajos, Győr, 1979. 71-89., különösen 75-76., 78-79., 81., 83. (A felekezeti, önkormányzati beavatkozás területeinek összekapcsolódására: a földesúr tiltotta a nem katolikus vallásúak hivatalviselését.)
4. Bálintné Mikes Katalin: Kecskemét város tanácsa a XV-XIX. században In: Bács-Kiskun megye múltjából. II., Kecskemét, 1979. 5-57. A szerző 1677-től jelzi a földesúri beavatkozás kezdetét és az 1712-1786 közötti időszakot a földesúri beavatkozás növekedése, a testületi irányítás háttérbe szorulásaként írta le. (uo. 6.p.) A példákat még hosszan lehetne sorolni. A földesúri szervezet és a mezővárosi igazgatás viszonyaira, az utóbbi függésrendszerére ld.: Lénárt Andor: Gyöngyös város XVIII. századi igazgatásáról = Archivum 7. 1978. 5-26.
5. Lichtneckert András: Veszprém önkormányzata és az 1726. évi statútumok = Veszprémi Szemle II. 1994. 2. sz. 3-14.
6. A történeti tanulmányok közül a településszerkezetet tekintve erre Haris Andrea munkája is rámutatott, aki az etnográfia által „kétfeltekesség-ként” elemzett szerkezetet írt le. Haris Andrea: Települések halmazától a városig. In: Tanulmányok: 43-74.
7. Bándi Zsuzsa: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. 50-56. (Körmendi Füzetek), Bácskai Vera: Mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk.: Bónis György - Degré Alajos, Bp. 1971. 9-34.p.
8. Bálintné: - 1979. 50.
9. Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Ford.: Takáts Endre, Veszprém, 1989. 48-53., különösen: 52.
10. Mihály - 1979. i.m. passim, uő.: A magyaróvári gimnázium első évtizedeinek történetéhez 1739-1767. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerk.: Gecsényi Lajos, Győr, 1978. 39-41., 46-47.p. (8. sz. jegyzet.) A város lakó nemesek önkormányzatainak elkülönüléséről, a kiváltságos rend helyi önkormányzatba történő betagozódásáról, a mezővárosokban élő nemesek önkormányzatairól alapvető kézikönyv: Rácz István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között. Bp. 1988.
11. Németh Gábor: Szikszó mezőváros autonómiája a 17-18. században = Történelmi Szemle XXV. 1982. 537-549., különösen: 542.
12. Kisfaludy Katalin: Kecskemét mezőváros főbírái és tanácsa a 18. században = Honismereti Közlemények: Különszám, Kecskemét, 1991. 26-37., különösen: 28., 30.

13. Az országos és helyi forrásanyag feltárásának fontosságára, a társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti aspektusú közigazgatástörténet fontosságára: Vissi Zsuzsa: Közigazgatástörténet - társadalomtörténet. (Megjegyzések a késő-feudalizmuskori várostörténet legújabb irodalmához.) = Történelmi Szemle XVIII. 1975. 4. sz. 742-747.
14. A forrásadottságok függvényében, a fenti disszertációhoz - illetve azon alapuló önálló kötethez - kapcsolódva az eddigi eredmények egyes területeken történő továbbfejlesztését és más szempontú összegzést mutat: Hudi József: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a XVIII-XIX. században. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: Á. Varga László, Budapest, Salgótarján, 1995. (Rendi társadalom - polgári társadalom, Supplementum.) 95-106.
15. A példaként jelzett településekre: Szombathely: Abai Imre: Szombathely város igazgatóságátalása a XVII. század elején = Dunántúli Szemle VII. 1940. 249-266., X. 1943. 5-6. sz. 222-234., Feiszt György: Szombathely mezőváros pénzügyigazgatása a XVII-XVIII. században. In: Vas megye múltjából III. Levéltári évkönyv. Szombathely, 1986. 124-139., Horváth Tibor Antal: Szombathely a XV-XVIII. században. Szombathely, 1993. (Acta Savariensia 8.) passim, Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII-XIX. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk.: Bónis György - Degré Alajos, Bp. 1971. 117-143. Győr: Gecsényi Lajos: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. In: Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve. 22/23. 1980/1981., Győr, 1986. 99-127., a XVIII. században szabad királyi városi rangot nyert oppidum későbbi igazgatására: Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása 1743-1778. (Tisztviselők, alkalmazottak.) Bp. 1980., Kassa példájára: Németh - 1982. 537-538., Kecskemétre: Bálintné - 1979. 50.
16. Jelezném, hogy a forrásadottságok miatt, a forráskutatás meglévő nagyon magas fokú stádiumában a felsővárosban a külön adóevői hivatal megléte csak valószínűsíthető.
17. A feldolgozás 1786-ban még a választott közösség (község) hiányáról számol be, az 1790-es években meglétét jelzi. Bálintné - 1979. 45., 50.
18. A kiváló tehetségű, zaklatott életű jegyző életútjára: Hudi József: Veszprém első történetírója, Bizvássy Pál = Veszprémi Szemle II. 1994. 1. sz. 30-39., Degré Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. In: A Thury György Múzeum jubileumi évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 103-118.
19. Dominkovits Péter: Szentmárton mezőváros (Győr vm.) társadalma, önkormányzata 1802-1848. In: A Dunántúl településtörténete IX. Város - mezőváros - városiasodás. Szerk.: Solymosi László, Somfai Balázs, Veszprém, 1992. 151-160.
20. A veszprémi nemességről, önkormányzati szerepvállalásáról: Lichtneckert - 1994. A nemesi községről: Hudi József: A veszprémi nemesi község önkormányzata a 18-19. században = Comitatus. Önkormányzati Szemle 3. 1993. 10. sz. 61-65.p.
21. Lichtneckert - 1994. 13. 1. sz. lábjegyzet, ill. különösen 6-8. A szerző e témából készült korábbi elemzése: Lichtneckert András: Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk.: Kredics László, Veszprém, 1984. 313-334.
22. A XVI-XVII. századi mezővárosi szerepkörre: Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció.)

Ress Imre

A birodalmi centralizáció és a mezővárosi igazgatás

**(Megjegyzések Somfai Balázs Pápa mezővárosi igazgatása
1848-49 után című tanulmányához)**

Pápa 1849-1867 közötti történetének feldolgozásához - a hasonló jogállású dunántúli településektől eltérően - rendkívül kedvezőtlenek a helyi levéltári forrásadottságok. A korszakra vonatkozóan a városi levéltár töredékesen fennmaradt anyaga az egyetlen helyi forrás. A helytörténeti kutató munkáját ebben a korszakban az is megnehezítette, hogy a neoabszolútizmus-kori járási és megyei hatóságok iratai is szinte teljesen hiányoznak a megyei levéltárból. A városi hatósági illetve képviselőtestületi jegyzőkönyvek korántsem teljes sorozatának felhasználásával Pápa neoabszolútizmus-kori történetének valóban csak az alapvetését, a mezővárosi igazgatási szervezet vázlatos rekonstruálását lehetett elvégezni.

Somfai Balázs tanulmányához készített korreferátumomban ezért előbb a konkrét kutatási eredményeket helyezném szélesebb birodalmi összefüggésbe, majd a jövőbeli kutatások elősegítésére - röviden és a teljesség igénye nélkül - ismertetném az Országos Levéltárban őrzött neoabszolútizmus-kori központi hatóságok pápai vonatkozású forráscsoportjait.

Az 1848-as polgári forradalmak leverése után, azok társadalmi célkitűzéseit részben kisajátító neoabszolútizmus polgárosítást ígért s a birodalmi központból irányított, szigorú hierarchia szerint tagolt állami bürokrácia kiépítésével törekedett céljai elérésére. A felülről vezényelt neoabszolútista modernizáció Magyarországon a megyei önkormányzat felszámolásával, illetve a városok, mezővárosok és községek korábbi, azaz feudális eredetű autonómiájának erőteljes korlátozásával és a kommunális tisztségviselők választásának megszüntetésével járt együtt. A járási szintig kiépülő állami omnipotencia különösen érzékenyen érintette a Pápához hasonlóan a szabad királyi városi jogállás elérésére törekvő, polgárosultabb, nagyobb lélekszámmal és gazdasági erővel rendelkező mezővárosokat, amelyek kialakult igazgatási szervezettel, jelentős rendészeti és szolgáltatási jogosítványokkal rendelkeztek. Az abszolutisztikus centralista irányzat érvényesülésének birodalmi hátterét és a magyarországi közép- és alsófokú igazgatás szervezeti felépítésének szempont-rendszerét egy eddig nem használt forrás, az 1851. évi Szilveszteri Pátens végrehajtására hivatott testület, a bécsi központi szervező bizottmány (die k. k. Organisationskommission) magyar tagozatának jegyzőkönyvei alapján mutatom be.

Az 1848-as forradalom örökségét, a felfüggesztett olmützi alkotmányt 1851 végén Ferenc József a Szilveszteri Pátenssel végérvényesen hatályon kívül helyezte. A császári egyeduralkodó szándékának nyílt megvallása a Habsburg-birodalom teljes központosításának és közigazgatási homogenizálásának meghirdetésével járt együtt. A neoabszolútista centralizáció az uralkodói akarat maximális érvényesítésére képes hatalmi apparátus kiépítésére irányult. A racionalitást nem nélkülöző háromszintű közigazgatási szervezetnek és az egységes jogi normarendszernek a birodalom egészére való kiterjesztése szolgált arra, hogy a Habsburg-uralkodó jogára alá tartozó - sajátos különállással, belkormányzati autonóm hagyományokkal bíró - királyságok és tartományok sokaságát a birodalmi központtól teljes mértékben függő uniformizált koronatarományokká alakítsák.¹

A nagyszabású átalakítás előkészítését azzal az országgal, Magyarországgal kezdték, amely területi kiterjedését tekintve a birodalom legnagyobb államjogi alakulatának számított, s amelynek jogrendszere, közigazgatási hagyománya és a szervezete a leginkább különbözött a többi tartományokétól. Bach belügyminiszter a Szilveszteri Pátens kiadását követően az egész birodalomban a „kormányzati alapelvekből” eredő szervezési munkálatok azonnali megindítását tartotta a legfontosabb feladatnak.² Ez a kérdés másutt egy időre mégis háttérbe szorult, s 1852 januárjában csupán a magyarországi közigazgatás és igazságszolgáltatás véglegesnek szánt átalakításának előkészítésére hívtak életre Bécsben egy magyar különbizottmányt. A legfelső uralkodói elhatározással létrehozott bizottmányba egyfelől bekerült az ideiglenesen kiépült magyarországi császári közigazgatás két olyan meghatározó személyisége mint Karl Geringer báró ideiglenes helytartó és Hauer István báró, a soproni kormánykerület főispánja, akik a centralizáció eltökélt híveinek számítottak. Másfelől a tanácskozó testületben való közreműködésre az uralkodóház iránti feltétlen lojalitásukról ismert magyar arisztokratákat kérték fel. A volt udvari kancellár, gróf Apponyi György, a bécsi főtörvényszék magyar osztályának elnöke, gróf Cziráky János, a kereskedelmi és váltóügyi kérdések jogi szaktekintélye, a bécsi főtörvényszék tanácsosa, Vághy István lettek a magyar különbizottmány további tagjai. Az elnöki teendőket pedig a magyarországi designált katonai és polgári kormányzóra, Albrecht főhercegre ruházták.

A bizottmány 1852 januárjában tartott első érdemi ülésén kiderült, hogy a centralista hivatalnokok és a magyar ókonzervatív arisztokraták teljesen eltérő módon értelmezték a forradalmi időszak „fattyúgyermekének” kimúlását, az oktrojált centralista alkotmány hatályon kívül helyezését. Albrecht főherceg alig leplezett helyeslésétől kísérve Hauer és Geringer az abszolutista fordulatot az 1850-től kialakított magyarországi rendszer alapjainak megszilárdítására, az ország területi széttagolódását elősegítő közigazgatási dekoncentráció fokozott kiépítésére, az igazgatási-bírószági szervezet személyzeti egységesítésére használta fel.³ A magyar ókonzervatívok viszont az 1848 előtti magyar igazgatási rendszer visszaállításáért, a monarchikus államrend eredendő támaszának tekintett birtokos nemesség társadalmi vezetőszeropének jogi körülbástyázásáért, továbbá hivatali-igazgatási befolyásának restaurálásáért szálltak síkra, elvetve 1848-49 forradalmi időszakának nemzeti és demokratikus vívmányait. Az arisztokratikus nemzeti jellegű közigazgatás, a nemesi dominanciájú, önkormányzati jellegétől megfosztott megyerendszer újjáélesztése, a magyar ügykezelési nyelv belkormányzati alkalmazása, a nemzetiségi nyelvek törvényhatósági és községi szintű használatának lehetővé tétele, továbbá a kötött nemesi birtokok mobilizálását elősegítő osztrák polgári törvénykönyv bevezetésének elnapolása voltak a főbb ókonzervatív követelések.

A magyar ókonzervatívok a hivatalviselés feltételének nem a szakszerűséget, hanem a társadalmi elismertséget és elfogadottságot tartották fontosnak. Abban persze egyetértettek a bécsi centralistákkal, hogy a magyar megyék, városok, mezővárosok és községek vezetőit nem választással, hanem a megfelelő állami szerveknek, a helytartósági osztályoknak, a megyei hatóságoknak és a járási vegyes szolgabíróságoknak kell kinevezniük. A hivatalviselés lehetőségét azonban korántsem akarták a birodalmi központtól teljes mértékben függő főfoglalkozású hivatalnokoknak átengedni, hanem a helyi társadalmaknak a közéleti szerepvállaláshoz megfelelően aulikus s a körülményekhez képest vagyonos tagjait kívánták előnyben részesíteni.⁴

Ezzel szemben a centralisták az állami hivatalok minden területére szakképzett, a helyi társadalomhoz kevésbé kötődő hivatalnokokat akartak állítani. Különösen a megyei és a járási igazgatást tekintették kulcsfontosságúnak, hiszen a lakossággal való szakszerű bánásmódtól remélték a neoabszolutizmussal szembeni - elsősorban a nemesi befolyásnak tulajdonított - fenntartások, averziók fokozatos megszűnését. Bár a magyar bizottmányban még Bach két

bizalmasa, Hauer és Geringer is szükségét érezték a hivatalviselésből kiszorított méltatlankodó nemesség kiengesztelésének, 1852 áprilisa után azonban az ilyen megoldásnak már nem volt semmi esélye. A birodalmi szervező bizottmány irányítására ugyanis nem a közigazgatást felügyelő Bach belügyminiszter, hanem a birodalmi tanács elnöke, Kübeck báró kapott a császártól megbízást. Kübeck a nemességgellenes jozefinista hagyományokat híven őrző, nagyrészt élemedett korú tanácsosokkal töltötte fel a központi szervező bizottmányt.⁵ A magyar közigazgatás átszervezésének kérdését ezután mindvégig a magyar történelemben és közjogban egyébként nagyon is járatos, de már a hetvenedik évét jócskán betöltött Norbert Purkhardt referálta.⁶ Az ójozefinizmus dogmáihoz ragaszkodó Purkhardt az 1849 utáni magyarországi osztrák berendezkedés eredménytelenségét főként abban látta, hogy a közigazgatás alsó szintjén a nemesség a kormány és a nép közé ékelődött. A jozefinista illúziók foglyaként úgy vélte, hogy a jó uralkodó és a szakszerű államapparátus elegendő a birodalom felvirágoztatására és a nép boldogítására. Ennek szellemében a helyi önkormányzatok rováására tovább növelte az alsófokú állami hatóság, a járási hivatalok hatáskörét. Az árva- és gondnoksági, illetve a polgári igazságszolgáltatási ügyek után olyan további mezővárosi és községi jogosítványokat is a járási szolgabíróságok hatáskörébe utaltak, mint pl. a békebíráskodást, a helyi iparosok, vendéglősök, közlekedési vállalkozók elleni panaszok kivizsgálását. A járási szolgabíróságok alkalmazotti létszámát megnövelték, az alkalmazást szigorúan előírt iskolai végzettséghez kötötték, s az egész birodalomban egységes hivatali nomenklatúrát vezettek be, amely lehetővé tette a nem magyarországi illetőségű szakhivatalnokok áthelyezését.⁷ Ennek révén kerültek 1854 után Pápára a császári-királyi adóhivatal élére és alkalmazásába csehországi illetőségű pénzügyi szaktisztviselők.⁸ Az 1853. évi közigazgatási definitívum bevezetésével kétségtelenül szakszerűbbé vált az alsó- és középfokú igazgatás, viszont aránytalanul nagyobbak lettek a ráfordított személyi költségek. A rendszer megalkotói is tisztában voltak azzal, hogy a neoabszolutizmus megyei és járási igazgatásának költségigényei négyszer magasabbak, mint az 1848 előtti magyar megyeservezet igazgatási kiadásai.⁹

A véglegesnek szánt közigazgatási rendszer azonban csak három évig működött változatlan formában. A mezővárosok neoabszolutizmus kori igazgatástörténetével foglalkozó kutatók,¹⁰ miként Somfai Balázs is, azt tapasztalták, hogy 1857-től változott a városi vezetőtestület összetétele s jelentős mértékben kiterjesztették a mezővárosok hatáskörét. A kormányzati politika változásának okára viszont a helyi anyagban nem találtak magyarázatot. A rendszer abszolutista jellegét ugyan nem érintő, de a mezővárosok fejlődése szempontjából nem jelentéktelen hatásköri változásokra véleményem szerint azért kerülhetett sor, mert a birodalmi tanács elnöke, az ójozefinista elképzelések legfőbb támasza, Kübeck báró 1856-ban meghalt. A közigazgatás operatív irányításán túlmenően csak ezután érvényesülhetett a szervezeti és szervezési alapelvek terén Bach belügyminiszter akarata. A mezővárosi jogosítványok bővítése - az egyre nyomasztóbb pénzügyi gondok mellett - azzal függött össze, hogy Bach hozzálátott a régóta ígért községi törvény előkészítéséhez. Egyidejűleg a járási szolgabíróságok élén is nagyarányú személycserékre került sor, s olyan személyek kerültek irányítási pozícióba, akik nagyobb megértést mutattak a városok és községek törekvései iránt. Ezzel a változással függött össze Radó Dániel kinevezése a pápai vegyes cs. kir. szolgabíróság vezetőjének, aki - mint Somfai Balázs bemutatta - komolyan érdeklődött a város infrastrukturális fejlesztése iránt.

Most pedig röviden áttérnék az Országos Levéltárban őrzött pápai vonatkozású források ismertetésére. Elsőként egy olyan helyi eredetű forráscsoportra, a pápai cs. kir. szolgabírói hivatal 1854-1860 közötti elnöki titkos irataira hívnám fel a figyelmet, amely a sors különös kegye folytán, talán éppen a Pápát ebben az időszakban ért nagy iratpusztulást kárpótolva,

maradt fenn. Az Októberi Diploma kiadása után a visszaállított helytartótanács elrendelte a megyei hatóságoknál és a járási szolgabírói hivataloknál található rezervált és titkos minősítésű iratok összegyűjtését. 1861 tavaszán aztán ezt a 20-25 mázsányi irathalmazt „a később netán felmerülhető személyeskedés elkerülése végett” megsemmisítették. Négy megye, köztük Veszprém, megyehatóságának és szolgabíró hivatalainak elnöki titkos iratai azonban nem kerültek papírgyári újrafeldolgozásra.¹¹ Ebből az anyagból forrásértéket tekintve talán a legjelentősebb Voyta Adolfnak, a neves pápai mérnökcsalád tagjának 1858-59-ben tett angliai tanulmányútja után felvett kihallgatási jegyzőkönyv, amelyben az emigrációval, főként Rónay Jácinttal való kapcsolatát firtatták.¹² Számos ügyirat található az 1859. évi hadjárat idején tapasztalt tiltakozó megnyilvánulásokra. Az iratok jól jelzik az egész rendszer válságát. Az itáliai hadszíntéren elszenvedett osztrák vereség után a pápai szolgabírói hivatal egyre kevésbé tett eleget a megyehatóság érélyes fellépést sürgető felszólításainak.

Pápa történetére a szabadságharc leverése után Dőry Gábor fehérvári kerületi főbiztos anyagában az 1849-50 közötti időszakra található számos adat, például Pápa tisztkarának a forradalom alatti magatartásáról folytatott vizsgálatra,¹³ a pápai tanítók forradalom alatti magatartására¹⁴ és a város hadikáiraira vonatkozó iratok.¹⁵ A soproni kerületi tanhatóság anyagában megtalálhatók a bencés gimnázium és a református kollégium tanári értekezleteinek, az érettségi vizsgáknak a jegyzőkönyvei, továbbá a népiskolákra és a zsidó felekezeti iskolákra vonatkozó iratok.¹⁶ A neoabszolutizmus korára megkerülhetetlen a soproni kerületi kormányzat, illetve a helytartósági osztály havi megyei hangulatjelentéseinek a feldolgozása. Ezek az összefoglaló jelentések a járási szolgabíróságok és a csendőrség adatai alapján az egészségügyi helyzetről, az adózás állásáról, a közbiztonságról, a pénzforgalomról, a gabonaárak alakulásáról, a rendőri intézkedésekről és elemi csapásokról szolgáltatnak részletes információkat. Úgy hiszem, hogy az említett példák is mutatják, hogy a neoabszolutizmus korával foglalkozó helytörténeti kutatóra még számos elvégzendő munka vár.

Jegyzetek

1. Reidlich, Josef: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Leipzig 1920. 390-418.
2. Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848-1867. Das Ministerium Buol-Schauenstein 15 M-rz 1853 - 9 Oktober 1853. Band 2. III. Abteilung. Bearbeitet von Waltraud Heindl. Wien 1979. XXVII-XXVIII.
3. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Reichsrat, Organisationskommission (a továbbiakban HHStA RR Org.) 49/1853, Beilage 12. Protokolle der ungarischen Spezialkommission, 17 J-nner - 17 Februar 1852.
4. Az ókonzervatív nézetek rekonstruálására a magyar bizottmány jegyzőkönyvei mellett Apponyi György Schwarzenberg miniszterelnökhöz intézett 1852. február 8-i, az uralkodó elé terjesztett február 18-i (HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten Kart. 16.) valamint az 1852. március 12-i (HHStA RR Org. 49/1853, Beilage 12/3) emlékiratait használtam. Az utóbbiban a magyar bizottmány határozataival foglalkozott, s így tárgyunk szempontjából különösen érdekes megállapításokat tartalmaz. Megjegyzem, hogy Szőgyény-Marich László memoárjában csupán Schawarzenberghez és az uralkodóhoz intézett két Apponyi-emlékiratról tett említést. V.ö. Idősb Szőgyény-Marich László emlékiratai. II. Budapest 1917. 57. Berzeviczy Albert csak az 1852. február 8-i emlékiratot ismertette könyvében: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1867. I. Budapest 1922, 316.
5. V.ö. 2. sz. jegyzet XXIX-XXXII.
6. Wurzbach, Constant: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Wien 1872. Bd. XXIV. 93.

7. Purkhardt nézeteire: „Bemerkungen über das Operat des Grafen Apponyi”, továbbá az Organisationskommission 1852. november 22, 24 és 27-i jegyzőkönyvei. HHStA RR Org. 49/1853, Beilage 12/4 és Beilage 7.
8. Magyar Országos Levéltár, D 160, K.K. Stuhlrichteramt Pápa, Elnöki titkos iratok 1/1856.
9. A közigazgatás költségeire vonatkozó megállapítást Apponyi tette 1852. március 12-i emlékirataiban. Az összeg nagyságát Purkhardt sem vitatta, de a növekedést elsősorban a földesúri igazságszolgáltatás megszűnésével indokolta.
10. Simonffy Emil: Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben (1848-1872). In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk: Bónis György - Degré Alajos. Bp. 1971, 242. Szili Ferenc: Kaposvár jogi státusa 1848-1867. In: A Dunántúl településtörténete. III. Szerk: Farkas Gábor. Veszprém 1978, 175-178. Halász Imre: Zalaegerszeg írásbelisége a Bach-korszakban. In: Magyar Herold Nr. 1. Budapest 1984, 418.
11. Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest 1965, 351.
12. MOL D 160, K.k. Stuhlrichteramt Pápa, Elnöki titkos iratok 21/1859.
13. MOL D 67, Döry Gábor fehérvári ker. főbiztos, 479/1849.
14. MOL D 67, 722/1850, 1123/1850.
15. MOL D 67, 6716/1850.
16. MOL D 93, K.K. Disriets-Schulbenhörde Oedenburg, 13

Fatuska János

Az Esterházy család ifjabb fraknói ágának telepítéspolitikája a XVIII. században

Tatáról, a Német Nemzetiségi Múzeumból jöttem. Szeretnék köszönetet mondani a meghívásért, különösen Fülöp Éva Máriának, aki megkért arra, hogy a kötetben megjelent tanulmányához néhány adattal a német telepítések vonatkozásában szójak.

A kissé nagyvonalú címből adódnak rövid előadásom pontjai. Nevezetesen az, hogy szerettem volna megvizsgálni, hogy volt-e olyan intézkedési rendszere a Dunántúlon elterülő és az ifjabb fraknói ág kezében lévő birtokoknak a telepítések vonatkozásában, amely jellemezhető átgondolt telepítéspolitikaként. A második kérdés pedig, hogy a három fontos dunántúli uradalom esetében voltak-e a telepítéspolitikában olyan közös jellemzők, melyek szerint összevonható ebben az értelemben a három uradalom ezirányú tevékenysége. A két kérdéskör természetesen számos ponton kapcsolódik egymáshoz. Először a valószínűleg egyszerűbben megválaszolható kérdésre, a második kérdésre szeretnék néhány reflexiót tenni.

Az Esterházy család ifjabb fraknói ága kezére a XVII. és a XVIII. században szállt a pápa-ugod-devecseri, csákvári-gesztesi és a tata-tóvárosi uradalom. Az első két uradalmat még maga Esterházy Miklós nádor szerezte meg. Később családi birtokosztály révén, már Pál nádor idejében öccsére Ferenc semptei és pápai kapitányra szállt, majd 1727-ben Esterházy József országbíró vásárolta meg a tatái uradalmat. Anélkül, hogy a család geneológiai ügyeibe különösebben belebonyolódna, megállapítható, hogy jellemző a XVII. század második felére és az egész XVIII. századra, hogy egyes uradalmakat különböző időszakokban a család tagjai közösen birtokoltak és közösen igazgattak. Az egyes ágak kihalásával - ez főleg a tatái uradalmat érinti - rendszeresen a család más ágai, elsősorban a pápai ág örökölte ezeket a birtokokat. Az így örökölt birtokokat viszonylag hosszú ideig, birtokosztály nélkül, esetenként több évtizedig közösen igazgatták. Ez eleve feltételezi, hogy valamiféle közös birtokigazgatási elveknek kellett ezen uradalmakban érvényesülni. Zálogbirtokként is gyakran vették birtokba a család tagjai az egyes uradalmi részeket. A kötetben megjelent tanulmányokban ezek a részletek jól érzékelhetők.

Legalább ennyire fontosnak tartom a birtokos személyen kívül, hogy az uradalom tisztségviselőinek személye is esetenként közös volt, illetőleg szoros kapcsolatban álltak egymással. Hiszen a tényleges intézkedések nem az uradalom gyakorta igen távol tartózkodó, egyéb közjogi, katonai funkciókat betöltő személyétől eredtek, hanem az uradalmi jószágigazgatótól. Elsősorban Balogh Ferenc tatái régens szerepére utalok, aki nemcsak a tata-gesztesi uradalmat igazgatta régensként, hanem később a pápa-ugod-devecseri birtok igazgatását is átvette rövid időre. Ezenkívül pedig a tatái uradalmi régensi hivatalban számos olyan gazdasági pályára készülő ifjút képzett ki „iskolájában”, akik később a család más uradalmaiban nyertek alkalmazást és így egy egységes uradalmi igazgatás körvonalai rajzolódnak ki az ő tevékenysége alapján.

A fraknói ág sajátos birtokpolitikájára egy másik jellemző adatot is szeretnék fölhozni. Ide vonható már a telepítések ügye is, hiszen a telepes falvak döntő többsége a birodalomból szerezte új lakosait, de nem elhanyagolható az országon belüli vidékekről származó telepítés sem. Gyakorlatilag három esettel találkozunk az egyes falvak vonatkozásában. Az egyik, hogy az uradalmak saját birtokaikról telepítenek át pusztá telkekre lakosokat. Másrészt pedig az

ifjabb faknói ág birtokai között zajlik bizonyos telepítési tevékenység. A birtokukban lévő, de más uradalomhoz tartozó falvakból telepítenek lakosokat, illetőleg néhány esetben arra is találunk adatot, hogy az Esterházy-család más tagjainak birtokáról, elsősorban az Esterházyak idősebb fraknói ágának hercegi uradalmából telepítenek át német lakosokat. Mindezt abban szeretném összefoglalni, hogy ezen birtokok, mind a későbbi pápa-ugod-devecseri birtok területe, de különösen a Komárom, illetőleg a Fejér megyében elhelyezkedő birtokok az ország erősen elnéptelenedett helyein helyezkedtek el. A korabeli birtokszervezésnek legfontosabb feladata - miután döntően extenzív gazdasági fejlesztésről beszélhetünk ebben az időben - a megvásárolt, vagy valamilyen más módon hozzájutott földek a benépesítése és az adózó jobbágyság számának növelése volt. Még hatványozottabban jelentkezik ez a több dunántúli, tehát Veszprém, Fejér, Komárom, Győr és Zala, illetve egy falu erejéig Vas megyére kiterjedő Esterházy-uradalom esetében, hiszen jelentős kölcsönterhek keletkeztek az uradalmakban. Az Esterházy Antaltól elkobzott birtokok miatt felmerült kölcsönök kifizetése terhelte Józsefet és Ferencet, Antal testvéreit. Továbbá Józsefnek, a jelentős összegért megvásárolt tatai uradalom esetében felvett kölcsönök visszafizetése. Az uradalomnak elsőrendű gazdaságszervezési elve volt, hogy lehetőség szerint minél nagyobb pénzjövedelemre tegyen szert a kölcsönök visszafizetésére.

Nagy vonalakban a telepítésnek három fázisát különböztethetjük meg, ezek etnikailag is eltérnek egymástól. A XVII. században történt meg a - többé-kevésbé szervezetlen - telepítés Magyarország különböző részeiből. A XVII. század végén, XVIII. század elején települtek a szlovák helységek, ebből utolsóként 1731-ben Esterházy József telepítette Vértesszőlőst. Legjellemzőbb a német telepítés, mind a három uradalom tekintetében, mely az Esterházy-birtokok jelentős anyagi ráfordításával és szervező erejével végrehajtott telepítési akció volt. Amely az 1763 februárjában Esterházy József által kibocsátott és a német birodalomban közzé tett telepítési szerződésével veszi kezdetét. A szervezettségre jellemző, hogy igen gyorsan, gyakorlatilag 15 év alatt települtek be a német lakosok mindazon helységekre, amelyek az uradalom területén feküdtek. A pápa-ugod-devecseri uradalom területén a XVII. század fordulójára 23 lakott helység volt. Telepítettek 13 helységet, ebből két magyar, 2 vegyes lakosságút és 9 németet. A csákvár-gesztesi uradalom területén 13 helység volt lakott és négyet telepítettek, 3 németet és 1 szlovák lakosságút. A tata-tóvárosi uradalom területén, amely a leginkább a pusztulásnak kitett vidéken feküdt, összesen 4 lakott helység volt és 14 helységet telepítettek, ebből 13-at németekkel egyet pedig szlovákokkal.

Telepítéskor mindig telepítési szerződést kötöttek a községgel. Ezen telepítési szerződéseket összehasonlítva más megyék birtokosainak hasonló jellegű szerződéseivel megállapítható, hogy nagyon sok ponton megegyeznek egymással. Összességében ezek a szerződések a telepített lakosság számára valamivel kedvezőbb helyzetet biztosítottak, nemcsak a már megtelepített és örökös jobbágy magyar illetve szlovák falvak tekintetében, hanem a más uradalmak német telepítéseinek vonatkozásában is. Az uradalmi szervezettséget mutatja, hogy ellentétben más telepítési szerződések többségével, az Esterházy-birtokra települők szerződéseik minden esetben olyan feltételeket, előírásokat is tartalmaznak, melyek már kezdettől három nyomásra osztják fel a jobbágy-telkeket és előírják, hogy ilyenben műveljék a falu határát a lakosok. Pedig a XVIII. század közepén ezeken a vidékeken általában a kétnyomásos gazdálkodás volt az jellemző. Összességében megállapítható, hogy az uradalom a három járadékforma közül a pénzjáradékot helyezte előtérbe a szerződések megkötésekor. A jobbágyságok terményjáradékot általában nem termésarány szerint, hanem kötött mennyiségben fizettek. A fuvaron kívül igen kevés volt, de sok esetben egyáltalán nem írtak elő robotkötelezettséget a német telepes falvak jobbágyságai számára. (Amennyiben robotkötelezettség jelentkezett, akkor azt napszámbér fejében kellett a jobbágyságnak teljesíteni.) A pénzjáradékot nem

minden esetben pénzben, hanem egyéb módon szolgálták le. A pénzáradék általában ötszöröse volt a többi falu, különösen a szlovák és a magyar falvak pénzáradékának.

Igen nagy jelentősége volt az örökös jobbágysággal kapcsolatban a szabad költözésnek. Ez ugyanis minden esetben gátat szabott az uradalom egyre megújuló újabb és újabb szerződések kötni kívánó irányzatának. Sajnálatos módon mindössze néhány faluban sikerült családrekonstrukciós vizsgálatot végezni. Mindegyiket a tatai uradalom területén, 3 német és két magyar község esetében tudtuk elvégezni. A telepítés előtti, illetve az 1700-as évek elejét fix állapotnak véve a jobbágyszabadságig a lakosság, a magyar falvak esetében közel 80 %-ban ugyanazokból a családokból állt, míg a német falvak esetében ez az arány a 20 %-ot sem érte el. Sok olyan községünk van, ahol a telepítés korának lakossága teljes egészében kicserélődött, ez nem elhalálozással, hanem elköltözéssel magyarázható.

1769-ben összeírtak 40 családot, akik elhelyezésre vártak a temesi bánságban. Ebből a 40 családból 14 jött Magyarországról, a többi a birodalom legkülönbözőbb területeiről és a 14 magyarországi illetőségűből 12 család a tatai és a gesztési uradalom német falvaiból származott. Tehát egyszerűen továbbvándoroltak a bánságban. Sőt pl. Vérteskorona esetében - amely egy rossz körülmények közt gazdálkodó faluja volt a gesztési uradalomnak - ez végigkövethető. A lakosság jelentős részének elvándorlása nemcsak a bánságba, hanem az 1770-es, 80-as években a lakosok jelentős része tovább vándorolt II. Katalin cárnő hívására a Volgához, Oroszországba. Az úrbéri rendezés során kiderült, hogy a telekosztály szempontjából lényegesen rosszabb földön gazdálkodnak a német telepesek. Ugyanakkor lényegesen nagyobb lakosságot tartott el egy-egy német falu. Pl. a gesztési uradalomban, ahol a telekátlag a magyar és a szlovák lakosok esetében 0,73 úrbéres telek, a német lakosok esetében 0,4 volt. Még szembetűnőbb talán a tatai uradalom esetében, ahol a magyar és a szlovák helységekben 0,64, a német községekben 0,25 a telekátlag. Tehát a szolgáltatási rendből és az intenzívebb gazdálkodásból kifolyólag adott földterületen nagyobb lakosság tudott megélni.

Hogy mennyivel kedvezőbb volt ez a fajta rend, két adattal szeretném megerősíteni. Az egyik a pápai uradalomból való. Amikor az úrbérrendezést végezték, akkor Kiss Ferenc pápai prefektus azt írta Esterházy Károlynak, hogy a német falvak kézzel-lábbal ragaszkodni fognak az első kontraktushoz, tehát nem engedik az úrbéres viszonyokat bevezetni.

Végezetül álljon itt egy rövid, de jellemző kivonat az Esterházy-uradalom és a tatai uradalom hét német örökszerződéses községe közti perből, melyben a felperes Esterházy-uradalom ügyésze azt írta: „az alperesek - a német falvak - elődei az uradalom tulajdonosa által eredeti hazájukból, Németthonból ezen pusztának benépesítésére behívattatván, amidőn más magyarhoni jobbágyság akkoron földhöz kötve a földesurak hatalmának legkiterjedtebb mértékben alá vetve voltak, ugyanakkor az alperesek elődei az akkori időkhöz képest hallatlan kedvezéseket magába foglaló örökös szerződés erejénél fogva nem, mint földhöz kötött haszonélvezői a nekik átadott telkeknek, hanem majd nem, mint ezeknek teljes tulajdonosai gyarmatosítottak, s már megtelepedésük alkalmával jogot kaptak a nekik átadott telkeket nemcsak használni, hanem eladni, elcserélni, mely jogokban a magyarországi ún. úrbéri jobbágyság még az egy század múlva életbe jött 1836-os úrbéri törvények által sem részesítettek.”

S. Lackovits Emőke

Pápa város népélete

(Gondolatok a „Tanulmányok Pápa város történetéből...”
című tanulmánykötetet olvasva)

A néprajzkutatás az 1970-es évekig amolyan Alföldhöz kötődő tudományterületnek számított. A Dunántúlon magányos kutató volt még Vajkai Aurél is. Nemzedékünk cáfolt rá erre, munkaközösségeket hozva létre egy-egy kis táj, majd település néprajzi jellegzetességeinek történeti szempontú, monografikus feltárására.

Miközben az Alföldön monográfiák sora született, egy-egy várostörténeti feldolgozásból sem hagyva ki a népéletet bemutató fejezetet, addig a Dunántúlon ilyen példákat aligha sorakoztathatunk fel.

Egy város mezőgazdasági termelést is folytató lakosságának életét Bálint Sándor dolgozta fel, „A szögedi nemzet” című három kötetes monográfiájában, amely 1976-77-ben, ill. 1980-ban látott napvilágot. A szegedi nagytáj, Szeged-Alsóváros népéletét feltáró kutatása példa lett a mezővárosi eredetű városok őslakossága életmódjának; termelő tevékenységének, köznapjainak, ünnepeinek, kapcsolatrendszerének és tárgyi világának történeti szempontú feldolgozásához. Ilyen munka azóta sem született. Reménytelenül azonban, hogy az utóbbi időben a Dunántúlról is ismert a város történetéből a népélet feltárását nem számúzó kutatás - pl.: Sárbogárd és Székesfehérvár-Palotaváros esetében - de különösen figyelemreméltó ez a törekvés a „Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig” című 1994-ben megjelent, mintegy 679 oldal terjedelmű, 96 oldalnyi fényképmellékletet tartalmazó kötetben.

Végigolvasva e tekintélyes munkát, feltűnik, hogy a népélet jellemzői nemcsak az e címet viselő, a múlt század végétől századunk közepéig terjedő időszakot felölelő fejezetben lelhetők fel, hanem helyet kaptak a város XV-XVIII. századi történetét elemző tanulmányokban is. Ugyanakkor a „Fejezetek Pápa város népéletéből” címet viselő tanulmány nem a népélet teljességének bemutatására törekedett, a néprajz minden részterületét felölelve, hanem a legjellemzőbb, legjelentősebb területeket ragadta meg úgy, hogy mégis közel teljes képet adhasson.

A népélet, a hagyományos életmód, azaz a kultúrának a falusi lakosság által napjainkig megőrzött elemei a város őslakóinak, földműves-iparos lakosságának életét egy-egy területen századunk elején még jellemezték. Ezt az időszakot ragadta meg a szerző, s korabeli feljegyzések, szakirodalmi adatok és néhány visszaemlékezés segítségével olyan egységes képpé formálta, amely a teljesség látszatát kelti. Ennek ellenére sajnálatosnak tartom, hogy a néprajz klasszikus részterületei közül több nincs jelen a kötetben.

Elsőnek a szájhagyományban megőrzött emlékeket, közülük is az eredet- és történeti mondákat vette sorra, egy-egy nagyobb történelmi sorsfordulóhoz kapcsolódva. Ez az anyag rendkívül szegényes volt már a századfordulón is, az azóta eltelt időszakban még tovább gyérült. Ugyanúgy kevés adatot sikerült feltárnia a térséget jellemző gazdag szokásvilágból, vagy a bencés kutató, Réthey Prikkel Marián által még leírt tánc kultúrából.

Tőlük különböző, a folklórhagyományokkal szemben változatos, színes, gazdag volt még századunk közepén is az árucseré néprajza, a vásárok, piacok világa, amelynek gyökerei a település középkori történetébe nyúlnak vissza.

A település környezetében szolgáló falvakra utaló helynevek találhatók (Takácsi, Kovácsi). Szombati hetipiacára a XIV. század óta ismertek adatok. A város két különböző földrajzi táj, a hegyvidék és a síkság, a Bakonyalja és a Kisalföld földrajzi és kulturális találkozásánál, kilenc út csomópontjában épült. Területén olyan fogyasztók éltek (birtokközpont, vár), akik állandó vásárlói voltak a kézművesek termékeinek, a kereskedők portékáinak. Kézművesipar és kereskedelem nemcsak a középkori, hanem a XX. századi Pápán is összefonódott.

Az állandó piaci forgalmat ma is jelentős hetipiac bonyolította le, míg a távolabbi tájak kézművesei, kereskedői országos vásárait, azaz sokadalmaid keresték fel. Ugyanígy tudjuk, hogy pápai mesterek (mézeskalácsosok, gyertyamártók, kékfestők) eljártak a nagyobb közepdunántúli vásárokra, így Veszprémbe, Somlővásárhelyre, Devecserbe, Gyulakeszibe, Balatonfüredre, de Jánosházára vagy Enyingre is. A külvárosi részekben kertgazdálkodással, szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak, amely terményeknek ugyancsak a piac volt állandó felvevőhelye. Távolabbi településekről, pl. a Somló-környéki falvakból is rendszeresen felke-resték a pápai piacokat, gyümölcsöt, zöldséget hozva, gyakran gyalogosan. Mezőgazdasági termelést, kézművesipart, kereskedelmet maguk a végvári katonák is űzték, fő jövedelemkiegészítő forrás volt ez számukra.

A mezőgazdasági termelés még a XVIII-XX. században is jellemezte a kézműveseket. Az e tevékenységet is folytató kézművesekre a környező falvakból, de távolabbról is példák sora hozható: pl.: általános volt ez a takácsok, fazekasok stb. esetében. A város lakóinak életében rendkívül nagy szerepet játszott a szőlőművelés, olyannyira, hogy a XVI. századtól igyekeztek a helyi szőlőskertekből kiszorultak extraneusokként szőlőbirtokot szerezni, elsősorban a Somlón, de eljutottak ilyen céllal Zalába és a Győr megyei téti, nyúli, ravazdi szőlőhegyekbe is. Jelentős haszonra tettek szert egyes pápai kereskedők az Erdélyből érkezett sóból. A város kereskedelme sem a török hódoltság éveiben, sem a Rákóczi szabadságharc esztendeiben nem szűnt meg. 1860-1880 között mintegy 500, ill. 600 kereskedőt és iparost tartottak itt számon.

Az Ács Anna által megírt tanulmány legterjedelmesebb része a vásárokkal, piacokkal foglalkozó. A középkor óta az árucserében központi helyet betöltő Pápa évi hét országos vásár tartásának jogával rendelkezett (febr.2., márc. 25., Szentháromság vasárnapja, július 2., augusztus 15., szeptember 8., december 8.). A szerző a múlt század végétől századunk közepéig jellemzi a pápai vásárokat és piacokat, élénk, megjelenítő erővel rajzolva meg ezeknek sokszínű, élmények sokaságát rejtő és nyújtó világát: az állatvásárokat, terményvásárokat - közülük különösen figyelemreméltó és egészen újat jelent a lencsevásár bemutatása -, a kirakodó vásárt, ahol a kézművesipari termékek sokaságát vonultatták fel, amelyek többnyire ugyancsak a vásárokon leltek vevőkre.

Egy adatot tennék hozzá mindezekhez: egyes kézművesek a vásárokon kívül bizonyos közösségek egyházi ünnepeit is árusításra használták fel, így pl.: a pápai bábosok a magyarpolányiak gyertyaszentelőjét, ahol az 1940-es évektől a zirciekkal vetélkedtek. Itt árulták a gyertyatekerceset, a németek által Wachstocke-nak nevezett, a gyertyaszentelői szertartás keretében szentelménnyé vált viaszgyertyákat.

Feltárja a piacok gazdag árukészletét, valamint a vásárokat kísérő vándoralakokat is megjeleníti, így a koldusokat, hajcsárokat, kupeceket, zsebmetszőket, továbbá a „vacakosok” gyűjtőfogalom körébe sorolt, emléktárgyakat, kisebb használati cikkeket, csecsebecséket árulók körét és a naptáros kikiáltó alakját. A település piacainak gazdagságát elsősorban a zöldség- és gyümölcsárusok, továbbá a baromfiárusok biztosították. Mellettük jelentős volt a város fapiaca is.

A leírtakat teszi szemléletesebbé a századeleji állapotokat rögzítő vásár-térkép. Mindeme gazdagság ellenére fájjaljuk, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben őrzött kéziratok elkerülték a szerző figyelmét, pedig a belőlük származó adatok még árnyaltabb kép megrajzolását tették volna lehetővé. Pl.: Ólé Sándor lelkipásztor önéletírásából ismert a vizsgált időszak jellegzetes alakja - „Lidi néni” -, az a kofa és kereskedő közötti átmenet, aki hozzátartozott egy adott időszakban áruival a Kollégium életéhez. Ezt árusításának helyszínével is demonstrálta.

Az árucserre jellemzőinek és változatos világának feltárásával egyidejűleg kerített sort a szerző a város századunk közepéig nevezetes kézműiparának és kézműves mestereinek bemutatására.

Ezek az iparúzők a népelet meghatározói voltak, termelő tevékenységükkel, (iparúzés + mezőgazdaság) kapcsolatrendszerükkel (házassági, rokoni, kereskedelmi) egyaránt. Egyes iparágak a középkor óta nyomon követhetők, így: a molnárok, malomácsok, szabók, szűcsök, postások, csapók, mészárosok, sörfőzők, deszkametszők, asztalosok, bognárok, ácsok, borbélyok, csizmadiák, fazekasok, gombkötők, vargák, takácsok, fonók, tépők, pajzskészítők, nyergesek, szíjjártók, kovácsok, mézeskalácsosok és gyertyamártók, (27 iparág).

Városi ipar kibontakozására enged következtetni, hogy a XVI. századtól ötvösmester is dolgozott Pápán. Az ötvösség feltárására jó lehetőséget kínálnának a pápai egyházak kegy-szereinek vizsgálatai, amelyek sajnálatosan kimaradtak a fejezetből, de az egész kötetből is.

A városban az első céh a XVI. század elején (1510) alakult meg, de a XVII. és XVIII. században is itt működött a legtöbb céhszervezet Veszprém megyében. A múlt század céhes életéről Francsics Károly naplója nyújt eleven, érzékletes képet.

A XIX-XX. században virágzó iparág volt: a fazekas, szabó, csizmadia, cipész, köteles, szíjjártó, késes, kovács, lakatos, asztalos, sütő, kőműves, ács, molnár, mézeskalácsos, gyertyaöntő, takács, szűcs és új iparágként a kékfestő, (19 iparág). Az 1872. évi, a céhszervezetet megszüntető ipartörvényt követően, Pápán 1876-86 között alakultak meg az ipartársulatok.

A korabeli iparosvilág és legkiemelkedőbb képviselőinek bemutatásával egyidejűleg tárta fel Ács Anna a malmok és szőlőhegyek gazdag hagyományú, színes életét. Öröndetes, hogy az általa bemutatott időszak úgy kapcsolódik a középkort, valamint a XVI-XVIII. századot tárgyaló fejezetek azonos részeihez, hogy a mindennapok életének változatosságába is betekintést enged, néprajzi módszerekkel szólatatva meg a kor emberét, a pápai parasztpolgárt is. Hiányosságaként ez adatgazdag fejezetnek az róható fel, hogy az előző fejezetekben tárgyalt, Pápának a XV. századtól jelentős, a külkereskedelemben játszott szerepére, Bécs, Graz, Salzburg, Pozsony felé mutató kapcsolataira egyetlen adatot sem hoz, sőt, nem is utal ennek meglétére, ill. elhalására s ennek okaira. Olvashatunk ugyan adatokat a Dunántúl távolabbi tájaival való kapcsolatra, amely a korábbi századokban különösen Győrrel, Komárommal volt erős és élénk, azonban e kereskedelmi kapcsolaton túl egyébire nem kapunk adatokat, holott a tájak közti munkamegosztás, az árucsererekapcsolatok és extraneusi kapcsolatok következményeként házassági, s így rokoni kapcsolatok is létrejöttek. Mind ez, mind az extraneusi szőlőbirtoklás kínálja a település lakossága egyéb kapcsolatainak vizsgálatát, kapcsolatrendszerének feltárását. A távolabbi területeken való szőlőbirtoklás és az árucserre jól tükröződik egy-egy település házassági, s ennek következményeként rokoni kapcsolataiban még az endogám falvak esetében is. Pápán a kapcsolatok rendszere feltétlenül feltárandó terület. Többek között ilyenek pl.: a Kollégium legátusi és szupplikánsi kapcsolatai is, amelyek a népeletben nagyon jelentős szerepet játszottak.

Bár a birtokigazgatás és az önkormányzat apparátusának és tisztségviselőinek vizsgálata nem igazán néprajzi téma, azonban a népi jogélet, jogszokások fontos vizsgálati területe lehetne,

különösen abból kiindulva, hogy a XVII-XVIII. századi tisztségek, megnevezések, fogalmak, a velük járó feladatkör megjelennek-e, ill. megtalálhatók-e az élőlészavas hagyományban. Így: a tiszttartó, kulcsár, porkoláb, vámos, vásárbíró, utcabíró, malombíró, hadnagy, borbíró, tizedes, kollektor, bakter, hajdú, dobos, koldusok felügyelője stb. Közülük csak a vásárbíróról esik szó, ismeretlen marad a többinek a XIX-XX. századi Pápa társadalmában való élete, szerepe, kollektív tudáskincsbeli megléte vagy nemléte.

Korabeli leírások, irodalmi adatok nyomán nyújt vázlatos képet a szerző a viseletről, építkezésről, lakáskultúráról, amely bizonyára terjedelmi korlátok miatt nem egészülhetett ki egyéb források adataival teljesebb képpé, pl.: tűzkárbecslések, tisztii ügyészi jelentések, hagyatékii leltárak, árverések, amelyek a kultúrának éppen e területeiről jelenthetnek új adatokat. De a XVIII. századi ásatási leletanyagot is ide sorolhatnánk.

A templomokhoz kötődően tárul fel az itt élő római katolikusok és reformátusok vallásos világa. A római katolikusoké gazdagabban, kitérve a búcsúkra, a nagyhagyományú körmene-tekre, a mindennapok ünnepváró szokásaira s az emlékezetben megőrzött gazdag kalendáris szokáskincs töredékeire, továbbá a búcsúvásárok forgatagára. Nem kapunk azonban adatokat a vallásos társulatokra, valamint az evangélikus és a zsidó hagyományokra.

Az Alsóváros református lakosságának vallásos életét csupán körvonalazza. Sajnos túlságosan leegyszerűsített e kép s mozaikszerű. Terjedelmi kötöttségek miatt talán eredményesebb lett volna az egyes felekezetek jellemzőinek egymással való összevetése. A recens adatokon túl jelentős segítséget adhatott volna Kiss Ernőnek a Veszprém megyei reformátusokat jellemző írása, amely 1904-ben jelent meg a Dunántúli Protestáns Lapokban. Itt említeném meg a szakrális környezet feltárásának fontosságát: mind a szabadban álló, mind a házbeli emlékeket, amelyek a tárgyi kultúra részei és kiegészítői.

A tanulmány a városban található múzeumok, ill. a muzeális magángyűjtemény (Győrgyűjtemény) rövid áttekintésével végződik. Bizonyára az volt a szerző célja, hogy ezzel a népeletet jellemző tárgyi világba engedjen bepillantást. Amennyiben kiegészítő kötet megjelenésére lehetőség lesz, e fejezetrészen a társadalom egyes képviselőinek a múzeumi műtárgyak segítségével, teljes tárgyi világát, eszközkészletét lenne célszerű bemutatni.

Ezzel kapcsolatban s a kötet elolvasása után kényszerülök szóvá tenni azt, hogy több tanulmány esetében ismétlések figyelhetők meg. Így pl.: reformáció-ellenreformáció történéseivel „A református egyház szerepe Pápa város életében 1520 - napjainkig” címet viselő tanulmányon kívül a törökkort, az azt követő időszakot és a XVIII. századot vizsgálókban is foglalkoznak, ami részben ugyan elkerülhetetlen, de kevésbé részletezve történhetett volna meg. Ugyanígy a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumában őrzött anyagból a liturgikus textilek a népeletet és a reformátusokat tárgyaló fejezetekben egyaránt helyet kaptak, csaknem azonos, már egy másik feldolgozásból származó adatokkal. (Lásd: A pápai református gyűjtemény. Pápa, 1987.) Újat jelenthetett volna az egyes textíliák adományozóinak megnevezése, az őshonos Bottka és Sándor családok tagjaiból, akik közül kiemelkedett egyházat is támogató tevékenységével, a családjában ugyancsak bőkezűként ismert iszkázi Horváth Miklós özvegye, Sándor Zsuzsanna. A kultikus tárgyak vizsgálata, rajtuk keresztül az emberélet állomásainak megjelenítése egy parasztpolgári környezetben, egyetlen személy vagy család életútjához kötve, feltárható lett volna, s erre a néprajz jó lehetőséget kínál.

Végezetül ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy a Pápa város történetét s vele együtt XIX-XX. századi népeletét bemutató kötet hiánypótló, megjelenéséhez őszintén gratulálok!

Knézy Judit

**Népeleti adatok a Dél-Dunántúlról a
XVIII. századi uradalmi iratokban**

Hozzászólásomban nem Pápa és környéke népeletéből hoznék adatokat, hanem a kötet egyik tanulmányához módszertani észrevételeket tennék Dél-Dunántúlról való források alapján. Ennek lényege: hogyan értelmezzünk egy-egy iratot, ha abban a korabeli emberek hétköznapijairól, ünnepeiről szeretnénk tájékozódni.

Az uradalmi levéltárak őrizték meg a jobbágyszabadítás előtti mintegy két évszázadban a legtöbb információt a falvakban, uradalmi majorokban és a mezővárosokban élő emberek életmódjára vonatkozóan. Saját irataik mellett sokszor megőrizték a királyi, helytartótanácsai rendeleteket, a vármegyék köz- és kisgyűlési határozatait, a városi, községi szervezetek körébe tartozó, valamint az egyházakra vonatkozó dokumentumok egy részét is. A nagymértékű iratpusztulás miatt kevés magán- és egyházi birtokos levéltáráról mondható el, hogy nagyobb-részt maradéktalanul maradtak fenn iratkötegei.¹

Fülöp Éva Mária a pápa-ugod-devecseri uradalom gazdálkodásának megírásakor² meglehetősen csonka forrásanyag birtokában tett nagy erőfeszítést, hogy arányos, valóságos képet adhasson e fontos birtoktesten folyó munkákról, szervezési kérdésekről stb. De még ilyen nehéz körülmények között is sikerült neki néhány esetlegesnek tűnő feljegyzés birtokában rámutatnia nagyon figyelemreméltó népeleti vonatkozásokra, így a korabeli táplálkozás mikéntjére. Többek között az árpa- és köleskása szolgáltatása kapcsán megjegyzi, hogy ebben az időben a kásának a kenyér mellett nagyon fontos szerepe volt a jobbágyok táplálkozásában.³ Korábbi tanulmányaihoz híven⁴ a XVIII. századi - a későbbinél bőségesebb - halfogyasztáshoz, a halexporthoz nagy mértékben hozzájáruló uradalmi halastavakkal kapcsolatos munkálatokról, eredményekről ennek az uradalomnak kapcsán is írt.⁵ A szőlőhegyi birtokosok, extráneosok által a földesúrnak évente ajándékozott zsemle méretű rozs- vagy kukoricacipó fontos szokás volt a XVIII. századot megelőző időkben.⁶ Fülöp Éva jelzi e területen XVIII. századi meglétét is. A zsellérek kötelezettségei között említést tett az özvegy zselléresszonyok ingyenmunkájáról is. Nekik ugyanis Pápán a vár konyháján kellett segédkezniük akkor, amikor a földesúr otttartózkodott. Ez fontos alkalom lehet arra, hogy saját ételeiktől eltérők készítése módját lássák. A „rác” kereskedők által az úriszék tisztikarának táplálására fizetségképpen adott szalonna és „füstös hús” mutatja ezen ételek fontosságát az uradalmi előjárók étrendjén is a XVIII. században.⁷

A néprajzos kissé más oldalról közelíti meg a levéltári forrásokból kihámozható életmódbeli adatokat. E kérdésben Fülöp Évával tizennégy évi együttműködésünk alatt közelítettük a történész és néprajzos szemléletét.

Néprajzi kutatásaimban Somogyban, részben másutt a Dél-Dunántúlon is, mindig teret szenteltem a XVIII-XIX. századi levéltári és könyvészeti adatokban fellelhető gazdaság és művelődéstörténeti összefüggéseknek, akár a paraszti gazdálkodásról,⁸ táplálkozásról,⁹ köznemesi vagy paraszti faépítkezésről,¹⁰ bútorzatról¹¹ vagy a jobbágyok viseletéről,¹² szemléletének alakulásáról¹³ volt szó.

A XVIII. századból a jobbágyok, cselédek és előljáróik étkezéséről aránylag keveset tudunk, sokszor a legáltalánosabb, leghétköznapiabb jelenségekről nincs feljegyzés, mint pl. a hétköznapi ételekről, étrendről.¹⁴ De történt említés az aratási idő több tál ételeiről,¹⁵ a távolban teljesített robot idején való kenyérgondokról,¹⁶ nagyobb vendégeskedések, mint lakodalom, tor,¹⁷ keresztelő,¹⁸ igényesebb ételeiről panaszos levelekben, rendeletekben, perekben, egyházi feljegyzésekben.¹⁹ A jobbágyszolgáltatások jegyzékeiből legfeljebb a termelt és felhasználható friss élelmiszeranyagok mibenlétéről, esetleg tartósított ételekről (sódar, szalonna, disznóláb füstölve) lehet tudni. Néhol szó esett meleg „étel” vagy kisütött kenyérféle adásáról is. Hasonlóan főképp az elkészítés előtti élelmiszerkészletekről tanúskodnak azok a nyugták, amelyeket úriszékek, perek, határjárások alkalmával vásároltak össze a meghívott hivatalos személyek és kísérik ellátása, étkeztetése céljából.

Fülöp Éva tanulmánya kapcsán ilyen táplálkozási, valamint egy építkezési forrás elemzésével szeretném teljesebbé tenni a XVIII. századi dunántúli népeletről eddig tudottakat.

Somogy megyéből egy 1815 decemberében Csokonyán, Szécsényi Ferenc uradalmában tartott úriszék²⁰ alkalmával megvásárolt nyersanyagok nyugtájának elemzésekor megállapítottam, hogy a korabeli úri konyha szegényesebb, de ünnepi étrendjének felelhetek meg itt a feltálat fogások a sok hússal. Mennyiségben a marhahús vezetett (51 font), feleannyi volt a füstölt hús (20 és 1/2 font) a téli időszakra jellemzően; de egy borjú, tizenhat baromfi (12 csirke, 1 „polka”, 1 hízott lúd, 2 réce), háromszázötven tojás is elfogyott. A tésztafélét bizonyára tiszta búzalisztből gyúrták, de a kenyértészta roz- vagy rozssal kevert búzalisztből készülhetett, mert búzalisztből három, rozslisztből két pozsonyi mérőnyit vettek. A rozskenyér Somogyban, de a Balatonfelvidéken²¹ is kedvelt volt a köznemesek körében is. Savanyúlevest főztek a füstölt hús egy részéből, mert ecet is szerepel a jegyzéken és tejfel is. Zsírozóként „főzött vaj”,²² zsír, szalonna szolgált, az írók vaj talán tésztába került. Italfélék közül kevés szilvapálinka, de bor annál több fogyott ezen a napon. De kávé is ittak (4 font) cukorral (5 font, bizonyára nádcukor);²³ falusi értelmiségiek körében is általános lehetett ekkor, nemcsak a köznemességénél.²⁴

Tolna megyéből, Esterházy herceg birtokáról négy időszakról majdnem mindig egy-egy heti élelmezésre vásárolt készletekről maradt fenn nyugta: 1763 augusztusából Szakályról, 1764 augusztusából, 1765 augusztusából és szeptemberéből Hőgyésről, amikor határjárásra összehívott jogászok, uradalmi tisztviselők, helyi előljárók és kísérik élelmezésére, ellátására történt a beszerzés.²⁵ Ez a forrás megérdemli, hogy részletesebben szóljak róla, remélve, hogy hasonló források máshonnan is napvilágot látnak.

Legalább 20-25 embert láttak vendégül, inspektor, két fiskális, három diák, két katona, egy hajdú, egy tiszttartó, egy bíró (volt, hogy kettő), esküdtek, nótárius és „több számosan szolgálatot teljesítő személy” jött számításba. A felsorolt tételek között szerepelt a szállásdíj, a konyhahasználat díja, a szakácsnő bére (utóbbi 1765 augusztusában öt nappól kétszer, szeptemberben mind a hat napon keresztül), a fuvarosok pénze, abrak és széna is. A határbejárásra puskát is vittek magukkal, mert minden alkalomra puskaport és sörétet is kaptak. Egyik évben meg is jelölték, mire lőttek: szárcsára és vadrécére, amelyeket valószínűleg el is fogyasztottak. Az élelmiszerek jegyzékéből alig lehet következtetni az elkészített ételféleségekre és készítési technikára.²⁶ Az a feltűnő, hogy aránylag sokféle húst tálaltak és valószínűleg minden nap - az úri konyha hagyományainak megfelelően²⁷ - lehetett böjtös nap is, akkor halat, tésztát fogyasztottak. Mennyiségben ekkor is a tehénhús járt elől (1763-ban 73 és 1/2, 1764-ben 52, 1765 szeptemberében 152 font), de aránylag bőséggel szolgáltak hallal, amely a Dunáról vagy mellékágairól származhatott (1863-ban 52, 1764-ben 6 font hal, de 300 db rák, 1765 augusztusában 44, szeptemberében 60 font hal). A rákot valószínűleg a közeli Kapos-folyóból

hozhatták, amely még a reformkor elején is híres volt rákexportjáról.²⁸ Nem vásároltak füstölt húst, mint Somogyban fentebb írtam, talán mert e húsfélének nem ideje augusztus és szeptember. Friss sertéshúsból 7 fontot egyetlen időszakban vettek. Jelentős mennyiségű baromfi került kés alá pl. 1763-ban: 40 csirke, egy pár kappan, egy pár hizlalt réce, egy pár hizlalt lúd és sok tojás. Végig fontos volt az étrenden a szalonnának a szerepe (füstölt vagy sós-e nem tudni), zsírzóként is, de hideg étel evésekor, úton járva is a szabadban²⁹ egyik legmegbecsültebb ennivaló. A limitációkból tudjuk, hogy ebben az évszázadban az egyik legdrágább húsféle a füstölt szalonna.³⁰ Vaj is nagyobb mennyiségben kellett, de itt nem jelölték, hogy írók vagy főzött vajról volt-e szó (1763-ban 10, 1764-ben 13 és 1/2, 1765-ben 11 icce). 1765-ben fél font olajat is beszereztek, bizonyára bőjtös napra. Tejföl, túró, mák kerülhetett a kelt tésztákba vagy főtt tészta. Somoggal ellentétben itt csak búzalisztet vettek és ebből gyúrták a tésztákat, dagasztották a kenyeret is. Két fontos főzéstechnikai adatot is elárul ez a nyugtasorozat: a kelesztőanyag nem a paraszti körben később is használatos kovászmag³¹ vagy spontán kelesztőanyag volt, hanem a folyékony, hatékonyabb „sörélesztő” (1763). A levest zsemelével sűrítették („zsemlét levesnek”), ebbe vagy mártásokba kerülhetett a „fűszerszámok” egy része, a zeller és karalábé is (10-10 dénárért) és az öt citrom. Más konyhakerti növényekről nem esett szó. Ugyanúgy elmondható, hogy a nagyvad, fácán, malacpecsenye, borjú és más húskülönlegességek nem jutottak e vendégeknek.

Az italféléknek nem túl nagy a repertoárja. Kávéról még szó sincs. Pálinkát, „szlivovicát” keveset vettek (1763: 6, 1764: 3 icce). Nem valószínű, hogy az egyszerűbb személyzet kapta pl. hajnalban, mint a XX. században pl. aratáskor szokták.³² Ekkor kezdett általánosabbá válni a köznép körében a szilva- és törkölypálinka ivása, s az 1760-as évek után a pálinkafőzést bérlő zsidók mellett a jobbágyok köréből kikerültek is megjelentek.³³ 1765 szeptemberében ürmöst is kínáltak az uraságoknak 14 iccenyit. De bor mindig is nagy tételben fogyott, így a rangosnak számító „szekszárdi vörös” (1763: 7 és 3/4 urna), „óbor” (1765. augusztus: 4 és 1/2 urna, szeptemberben 2 és 1/2 urna), „regöli újbor” (1765. augusztus: 5 urna) és „fehér bor” (1764: 5 és 3/4 akó 110 icce).

Nagyobb mennyiségű és részletességű ilyen jellegű források egybevetése további és biztosabb eredményt hozhatnának.

Fülöp Évának van egy másik adata, amellyel kapcsolatban a faépítkezés témáját választottam ki. Említi, hogy az erdészeknek „paraszt módra” építettek házakat.³⁴ A népi, illetve az uradalmi építészettel foglalkozók a fennmaradt kevés számú műemlék mellett egy-egy korszak építkezésének leírásakor főképp a korabeli leírásokat használják forrásul. Ezek vagyontelítárakban, perekben, árverésekkor, adás-vételkor, birtokmegosztásokkor keletkezett iratokban találhatók. Somogy megye köznemességének faépítkezéséről az 1750-90-es évek időszakából fennmaradt inventáriumok alapján kiderült, hogy fából való, sövényfonású, esetleg talpakra épült, „ragra”, azaz szelemenés (hosszú-ágasos vagy ollófás) tetőszerkezetű lakó-, hasonló vagy boronafalú gazdasági épületeik is voltak. A faépítkezés színvonalában nagy különbségek adódtak ekkor. A módosabbak szilárdabb falú és kéménnyel ellátott konyhás, többszobás házakat laktak már.³⁵

A nagyobb uradalmakban az 1760-as évektől a Dunántúlon a főbb birtokközpontokban építési irodákat hoztak létre és mérnökökkel terveztették meg a vert, „mór”, vályog, téglafalú, cserépfedésű lakó- és gazdasági épületeket is.³⁶ Szerződéses kőművesek, ácscsok, asztalosok végezték vagy irányították a szakmunkát, de ott dolgoztak az uradalmi faragómolnárok, esetleg a „faltömők” és már robotosok is.³⁷

Lehetőségem volt a Festeticsek csurgói birtokközpontjának, de a hozzátartozó majoroknak is a XVIII. század végi összeírásait és részben építési terveit is látni.³⁸ Csurgón talán az elsőként épült fel 1772-ben az a hosszú cselédház, amelynek tervrajzán a földbirtokos aláírása is szerepel, valamint a tiszttartó bejegyzésével, hogy mikor készült el.³⁹ E birtokon is az volt az általános, hogy minél távolabb esett egy major a központtól, annál közelebb állt épületeinek építési technikája a parasztokéhoz, s annál később került sor ezeknek az objektumoknak a korszerűsítésére.

A Szécsényi-birtokon a nagyobb építkezések megkezdése előttről vannak majorösszeírások. 1762-ben Szécsényi Ignác, Antal és Zsigmond kérésére végeztek ilyen számbavételt a csokonyai uradalomban. Ez az anyag a jobbágyok fából való építési gyakorlatáról tanúskodik, az épületek nagyobb részénél ugyanis azt jegyezték fel, hogy a jobbágyok robotban készítették.⁴⁰ E felméréshez szakértőnek nem mérnököket, de nem is molnárokat hívtak, mint később ez gyakorlat volt,⁴¹ hanem más birtokosok falvaiból „értő polgárokat”, tehát parasztácsokat Istvándiból és Kisdobszából.

A leírások elnagyoltak, lényegesebbnek tartották az érték megállapítását, mint a részletes ismertetést. De az esetleges megjegyzések legalább a helyi elnevezéseket tartalmazzák. Ez a forráscsoport fontos adatokat tartalmaz a nem talpfára emelt, hanem a néprajzosok által „vázszerkezetes”-nek jelölt rögzítési módra, amelynél a falat kétoldalt és felül határolta gerenda, közeiket vízszintes karókkal rakták ki, és erre jött a függőleges sövényfonás; vagy vesszőfonat helyett lehetett nád, esetenként nem sározták be (kukoricagórék) stb. Ennek a szerkezetnek következtetésem szerint megfelel a „filáb”, „fűláb” vagy „láb fákra épített” kifejezés. Kálmáncsán a kanász háza pl. „gyöngye fűlábakra gerendákra vagy főlállítva” - írták. Ugyanitt a „sörtvélyes ol jó láb fákra emeltetett”, „köröskörül hasogatott tölgyfával” kerítették (fűrész még nem használtak, minden baltával, toporral készült). A kukoricakast is „jó erős láb fákra” állították, hogy „ezer számú kukorica” menjen belé. Volt külön kukoricás kamra is, amelyből a pásztorok illetményét kimérték. Megjegyzendő, hogy a XX. századi somogyi néprajzban a „filáb”, „figerenda” megnevezés nem függőleges tartóoszlopot jelent, hanem a tetőn a hosszanti falon fekvő koszorú vagy sárgerendákat összekötő vízszintes fákat. A későbbi adatok visszavetésénél ügyelni kell tehát az esetleges jelentésváltozásra.⁴²

Kálmáncsán és minden sorra vett községben volt egy vagy két „alkalmas méhház” rendszerint 200 kas méh befogadására. Építési technikáját itt nem jelezték. Homokszentgyörgyről megtudni, hogy a juhász és kanász háza és a juhakol teteje „ragra” épült, amely nagyjából éger- és nyírfából lett faragva. Az akol kerítését cserfa karóból emelték, a sertésólhoz nyírfát és égerfát használtak fel, ahogy több más épület is készült (még egy juhakol, gulyásház, kanásház, még egy sertésól és egy méhes). Megállapítják, hogy az összes objektum szalmával van fedve és „minden esztendőben kívánják a födést és egyéb reparációt”. (A zsuppos, tehát kötözött kékkel való fedést a XVIII. század végén, mint tartósabbat, emiatt szorgalmazták.) Darányban nem írtak a házak fal- és tetőszerkezetéről, hanem a beosztásáról. Ezek elrendezése, tüzelőberendezése megegyezett a korabeli jobbágyházakéval. Darányban a kanász háza kályhás szobából, egy konyhából és kamrából állt, elég jó karban lehetett, mert annyira értékelték, mint a nagy befogadóképességű kukoricakasokat, melyek szintén minden községben voltak. Barcsan a kanász házában megjegyezték, hogy kályhás a szobája, füstös a konyhája és egy kamrája is van. De a két juhász háza eltért ezekétől, mert alattuk pince is volt, ahol a tejfeldolgozást végezték.⁴³

Lábodon a méhes faláról többet elárultak, mint másutt: 200 kas méhre tervezték ezt is „tölgyfa fű lábakkal, oldala mogyorófa vesszőből fonva, kerülete (kerítés) hasogatott tölgyfakaró”. A faltechnikája az előbb ismertetett vázszerkezetes falu sövény s eszerint láb fára, filábra készült

talpfa nélkül. Itt is volt juhász, az ő lakása a méhessel azonos technikával emeltetett, kályhás volt a szobája, konyhája nagyméretű „téres” és a tej tárolására pince is tartozott az épülethez.

A fent ismertetett épületekkel szemben a csokonyai központban a „rezidencionalis ház” egyik része téglafalú volt és tölgyfa zsindellyel fedték, az épület másik részénél kiemelték, hogy „talpakra sövényből” készült. Ez már négy szobás volt. Tehát ekkor még a favázás épületek között a talpakra emelt, tehát gerendavázás fal építkezési mód rangosnak számított a vázszerkezetesekkel szemben. Míg az uradalmi építkezésben a szilárd falúak kezdtek tért hódítani, a paraszti építkezésben ekkor kezdhette a talpas-vázás építési mód a talp nélkülit teljességgel kiszorítani Somogy megyében.

Szemelvényesen ismertetett forrással azt kívántam illusztrálni, hogy Somogyban a XVIII. század második harmadában mit jelentett a „paraszt módra” való építkezés az uradalmakban.

Jegyzetek

1. Pl. a Festetics és a Széchenyi család levéltára, a piarista kusstodiátus, az Esterházyak tata-gesztesi uradalmának anyagai stb.
2. Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (Főszerk: Kubinyi András.) Pápa 194. 225-287.
3. Fülöp - 1994. 237. Említi, hogy rozslisztból, kétszeres lisztjéből készült kenyér is szokásban volt a tisztán búzalisztból való előtt.
4. Fülöp Éva: Halgazdálkodás a tata-gesztesi Eszterházy-uradalomban az 1740-es években. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (a továbbiakban MMgMK) 1984-1985. (Szerk.: Für Lajos) 485-514.
5. Fülöp - 1994. 249., 257. Pl. malomtavakban is.
6. Fülöp - 1994. 259. A Somogy megyei Szenyéri uradalomban a XVI. században húsvétkor adtak pl. három kalácsot, Miháld és Csicsó extráneos szőlő-birtokosai 4 parázson sült kenyeret Kanizsa urának 1567-ben. Ld. MOL E 156 UC fasc. 29.
7. Fülöp - 1994. 263.
8. Knézy Judit: Somogy megye jobbágyparaszti népének csoportjai és gazdálkodása (XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig.) MMgMK 1981-1983. 285-308.
9. Kénzy Judit: Somogy XVIII. századi táplálkozástörténetéből. Somogy Megye Múltjából Kaposvár 1984. (szerk.: Kanyar József). 135-172.
10. Knézy Judit: Favázás építkezés XVIII. századi emlékei Somogyban. Ethnographia 1972. (LXXXIII) 518-532. Knézy Judit: Épületfa kitermelésének korlátozása és csökkenő lehetőségei két somogyi községben 1786-1814 között. Somogyi Múzeumok Közleményei Kaposvár 1992. (9.) 169-174.
11. Knézy Judit: Köznemesi bútór - jobbágyparaszt bútór a Dél-Dunántúlon (XVI. század végétől az 1850-es évekig.). Ház és Ember 1992. (8.) 153-166.
12. Knézy Judit: XVIII-XIX. századi viseletadatok Somogyból. Somogyi Múzeumok Közleményei Kaposvár 1978. (3.) 243-264.
13. Knézy Judit: Adatok a jobbágyparaszti gondolkodás, szemlélet történetéből. Ethnographia 1993. (CIV.) 57-58.
14. Pl. a téli, naponta kétszeri fő étkezésre paraszti körből (Ld. Kisbán Eszter: Étkezések napi rendjének újkori átalakulása. Magyar Nyelv 1975. (71) 2 alig van támpont.
15. Somogy Megyei Levéltár IV. 1.a. Protocollum congregationum (1758- 1814). A vármegyei 1772. évi limitáció megtiltja, hogy a napszámosok több tál ételt, különböző sült tésztákat és bort követeljenek naponta a munkaadóktól. Este és reggel két tál (meleg) étellel, reggelire és uzsonnára kenyérral kell, hogy beérjék.

16. Pl. Zala megyei Orbánosfán: MOL E156. U et C 40:57 juli 1569., robotidőn túl munkára hajtottak hol kaptak pénzt és élelmet az aratásért, betakarításért, hol nem, hol egyiket, hol másikat. Somogyban is számos panasz van a XVIII. században. Ld. Knézy Judit: Die Naturalien als Feudalleistungen und die Ernährungs-gewohnheiten im Komitat Somogy (Ungarn) in dem XVIII. Jahrhundert. MMgMK. 1990-1991. 268-69.
17. Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek. Budapest 1970. II. 546.
18. Schram - 1970. I. 608. Hétköznapi eseménnyel kapcsolatban idő jelzésére étkezési alkalom megnevezésével éltek. Pl. 1741-ben „Karosi hegyen lévő szőlőjénél dolgozván a fatens délben kenyerezni pinceajtájának küszöbére leült”. u.o. II. 607. Hideg étel evéséről volt itt szó.
19. Hőke Lajos: Tolna és Tolna-Külső-somogyi egyházvidék múlt századi jegyzőkönyvei. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1873. Budapest 52-86, 186-217, 406-436.
20. MOL P 623. Széchenyi Lvt. IV. kötet 23. Dominium Csokonya F 1745-1834 Tabellares relationes dominialis fiscalatres concernentia 236. cs.
21. Richard Bright utazásai a Dunántúlon, 1815. Ford.: Szerecz Imre. Veszprém 1970. Ír arról, hogy Veszprémben a rozskenyér piaci árú. Nemesi fogyasztásáról Knézy Judit: Változások a Káli-medence lakóinak táplálkozásában. (1840-1960) Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1985. 687-698.
22. „Főzött vaj” - kimelegítéssel tartósított, melynek lemerték a habos tetejét, így jobban elállt, mint a friss „írós vaj”.
23. Kisbán Eszter: „Köleskását hoztam mégpedig cukrozva.” Agria 1987. 239. 264.
24. Márton Gábor: Gazdaságos méhtartás. Győr 1816. 235-42. a mézet kávé ízesítésére ajánlja. Ő maga köveskáli lelkész, megrendelői között is többnyire papok, tanítók, vidéki köznemesek szerepeltek, a Dunántúlról.
25. MOL P 108. Esterházy (hg) család Repositorium: 92 fasc. XIII. 559- No 232. 90.
26. Annál is inkább, mert nem biztos, hogy csak a jegyzékben szereplő, vásárolt élelmiszereket használták fel. Ugyanígy nem lehet a fejadagokra sem számításokat végezni.
27. Ld. pl. Kovács István: A csáktornyai Zárnyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve. Bevezetés (Szerk.:) Király Endre Budapest 1981.
28. Egyed Antal: Nemes Tolna vármegyének thopográfiai leírása Tudományos Gyűjtemény 1818. (VI.) 39-59.
29. A Festeticsek csurgói uradalmában pl. a konvenciós pintéreknek járt kinti (erdei) munkájuk esetén szalonna vagy szalonnapénz 1780-81-ben. MOL P 274. Festetics cs. Lvt. 6. e 79.cs. (1762-1809) Központi igazgatás és birtokgazdálkodás. Létszámkimutatások.
30. SML IV. 1.a. Prot. congregationum (1734-41) és 1813. 1737-ben 1 font ökörhús ára 3 dénár, borjúé 5, száraz szalonnáé 8, füstölté 10 dénár volt. Somogyban még 1813-ban is a füstölt szalonna ára volt a legmagasabb.
31. Ld. Kisbán Eszter: A kenyér a táplálkozási struktúrában. Népi Kultúra - Népi társadalom IV. 1970. 97-125.
32. Balassa Iván: Aratómunkások Magyarországon (1848-1914) Budapest 1985. De más alkalommal is kapták reggel a napszámosok pl. a Káli-medencében. Knézy - 1985. 687-698. Erre külön kicsi üveg volt a háztartásokban.
33. Petánovics Katalin: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (172-1773) Zalaegerszeg 1981. 57. Marcaliból, Mikoláról (Nikla), Varjaskérről jöttek a paraszti pálinkabérlők 2-3-as csoportokban a számtartóhoz Keresztúrra.
34. Fülöp - 1994. 255. „jó parasztfurma házkép”-ről beszélt az irat, és fából való építményt ért rajta, bizonyára szalmafedéssel, ahogy arra Ács Anna: Fejezetek Pápa város népéletéből. In: Tanulmányok 533-578. cikke is utal a régi paraszti épületek kapcsán, de ez a vidék a kőből és téglából való építkezésre előbb áttért, mint a somogyi parasztság a téglából valóra.
35. Knézy - 1972. 518-532.
36. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze) Bp. 1983.

37. Petánovits - 1981. a Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának építészetével kapcsolatos szerződések: kőműves 43., 128., 169-189., nádazó 44., 315., téglavető 30., 51-66., 80., 177. Somogyban a Szécsényi uradalomban a XVIII. század végétől a molnárokkal kötött szerződések utalnak arra, hogy robotba az uradalom szükségletei szerint bármikor kötelező elmenni, a többi irat mutatja, hogy építkezéseknél segédkeznek, épületeket bontanak szét (pl. jobbágyok engedély nélkül emelt házait a csokonyai uradalomban.) De meghívták őket épületek felértékeléséhez is, mint Pusztaszemes németjeinél MOL P 623. Széchenyi család IV. k. 17. sz. 229. cs. A. Acta Impopulationis Praedii Pusztaszemes 1887. A „bizei háztömöket” több építkezéshez odarendelte az uradalom (MOL P 623. IV. k. 3. sz. Oppidi Marcali (1741-1845) Urbaria oeconomica dimensionalia) pl. Marcaliban az árendába adott házak felújításakor.
38. Knézy Judit: Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a XVIII. század végén. MMgMK. 1987. 285-310.
39. MOL P 275. IV. 38 C. és MOL T-3. 1. Téka 8. 38. 39. 147. sz. stb.
40. MOL P 623. IV. 23. sz. B. 237.cs. Ttes Csokonyai Dominiumban Mtsgos Uraság Épületeinek conscriptiója
41. Balassa M. Iván: Az ágasfás-szelemenés tetőszerkezet a magyar népi építészetben. Ethnographia 1977. (88.) 329-364. Az ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű házak a gyengébb statikájú falak esetén voltak szokásosak, szerinte így pl. a vázszerkezetes falúaknál.
42. Knézy Judit: A favázás lakóház építkezés emlékei a belsősomogyi Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom Községekben. Somogyi Múzeumok Közleményei 1. Kaposvár 1973. 209-227.
43. Szulók község leégése után a földesúrtól kapott épületfák számlája 1803-1806-ból azt mutatja, hogy már talán mindegyik épület talpra épült, vagy legalábbis a felújításkor talpra került és tetőzetük többnyire állóágas-szelemenés szerkezetű. Viszont a filáb, szegláb elnevezések mint azonos jelentésűek szerepelnek még a felsorolásban. Knézy - 1992. 169-174.

Lukács László

Pápa néprajza

Ács Anna Fejezetek Pápa város népéletéből című tanulmánya valódi Ethnographia Papensis. Előmunkálatként csupán Martonfalvay Elek rövid népéleti összefoglalására támaszkodhatott, amely Pápa város egyetemes leírásában jelent meg 1905-ben. Ács Anna így saját gyűjtéséből, levéltári, adattári, szakirodalmi és szépirodalmi adatokból írta meg Pápa néprajzát. A tanulmányból képet alkothatunk egy, már a XIX. század második felében is erősen polgárosuló, Dunántúl- és Kisalföld-peremi város társadalmáról, anyagi és szellemi műveltségéről, a vásárokról, az iparosok hagyományairól, a búcsúkról, az ünnepi szokásokról, a malmokról és a szőlőművelésről. Már Martonfalvay Elek század eleji leírása, amit az e tanácskozást rendező Jókai Mór Városi Könyvtár 1989-ben reprint kiadásban megjelentetett, de még inkább Francsics Károly Kis kamorámban gyertyát gyújték című naplója azt sejtette velünk, hogy Pápának, a többi dunántúli városhoz, Esztergomhoz, Székesfehérvárhoz, Veszprémhez hasonlóan gazdag népéleti hagyományai lehetnek. Ács Anna tanulmánya ismételten megerősít minket abban a régi hitünkben, hogy a néprajztudománynak nem csupán a falvakban, a tanyákon, pusztákon van kutatnivalója, hanem az ezeknél jóval nagyobb népességszámú, bonyolultabb társadalmi szerkezetű városokban is.

Ács Anna tanulmányában röviden megemlékezett a pápai néprajzi kutatások kezdeteiről, egyes kutatókról, eredményeikről is. Pápa, a dunántúli Athén, jelentős szerepet játszott a magyar művelődés történetében. A pápai tanintézetekben oktató tanárok, az itt tanuló diákok, akik tanítói, lelkészi vagy jogakadémiai diplomával a kezükben főként a Dunántúlon és a Kisalföldön helyezkedtek el, jelentős szerepet játszottak a magyar néprajztudomány fejlődésében.

Az egykori pápai diákok közül Jókai Mór Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című munka magyarországi köteteinek szerkesztőjeként és a Magyar Néprajzi Társaság alapító tagjaként írta be nevét a néprajztudomány történetébe. Ő kérte fel Rudolf trónörököszt, hogy legyen a Társaság első védnöke. 1889-ben a Társaság alakuló közgyűlését e szavakkal üdvözölte: „Többször kérdezték tőlem, hogy a midőn olyan sokat összeírok, nincs-e titokban valami munkatársam. Igenis van. Ez az eszmékben kifogyhatatlan munkatárs az etnográfia. A legelső szárnypróbálgatásait a költői működésnek ez vezette nálam. A költő világában a népisme ugyanaz, ami az anyag világában a villamosság: az a világító, a mozdító, a közlő, a megköttő, a gyújtó erő. Ez köti össze a földet az éggel, a fantáziát a valósággal. A költészet tábora azonban nem csupán azokból áll, akik írnak, hanem azokból is, akik olvasnak. S a népisme a legérdekesebb olvasmány, mely mindenütt a legnagyobb közönséget bírta meghódítani.

De sokszorosan fontossá válik a népisme Magyarországon, ha azt a politikus álláspontjáról tekintjük.

Mindenekelőtt nekünk magyaroknak fölöttébb üdvös, egyrészt a velünk egy monarchiai kötelékben élő különféle népfajoknak egyediségével részletesen megismerkedni; másrészt a kerek földnek mind a nálunknál nagyobb, előrehaladottabb, mind a kisebb és elmaradottabb nemzetei világába bepillantani. Ez tanít meg bennünket saját értékünknek helyes megbecsülésére, feltár előttünk sok reánk váró feladatot s megszüntet sok előítéletet. Ha valaha a világon bekövetkezik az örök béke: az az etnográfia általános elterjedésének a munkája lesz.”

A Jókai által szerkesztett trónörökös mű (Kronprinzenwerk) 1896-ban megjelent dunántúli kötetének fő munkatársa a pápai jogakadémia egykori hallgatója, később tanára, Eötvös Károly (1842-1916) volt. A Dunántúl rövid földrajzi és történeti bemutatása után Eötvös Károly Veszprém és Zala megyék, valamint a Balaton leírását végezte el ebben a kötetben. Néprajzi adatokban bővelkedik Eötvös Károly minden munkája, de különösen Utazás a Balaton körül és A balatoni utazás vége című könyvei. Utóbbiban a monoszlói református parókiát is bemutatta, ahol a reformkorban ugyanolyan szívélyesen fogadta Somogyi Benjámint a pozsonyi jurátusokat, mint későbbi utóda Szilassy Kálmán (1901-1988) az 1980-as években a Káli-medencében kutató néprajzosokat. Szilassy Kálmán nem csupán kitűnő adatközlőkhöz kísért el minket, hanem az egyházközség régi iratainak néprajzi adataira is felhívta a figyelmünket. Pápai teológus hallgató korából számos anekdotát mesélt a diákéletről, a vizsgákról, a legációkról. Ma már sajnálom, hogy ezeket akkor nem jegyeztük le vagy nem vettük magnetofonra. A pápai diákság kultúrája, társadalma, szokásai, anekdotái is Pápa néprajzát gazdagították. Szerencsére elég sokat rögzített ebből Lőrincze Lajos Megnől az ember szíve című könyvében, valamint Ólé Sándor Pápai emlékeim című visszaemlékezésében, amelyben a diákélet minden eseményét bemutatta. Ólé Sándor a legációról említette: „Volt olyan gyülekezet, amely egymaga alkotott egy legációt, például Szentgál. Másik legáció két gyülekezetből állott, például: Farkasd, Negyed; vagy: Veszprém, Vámos; vagy: Léva, Varsány. Több volt a három gyülekezetes legáció, például: Sók, Zsigárd, Deáki; Gyalla, Imely, Martos; Kőrmend, Rádóc, Szecsőd; Enying, Maros, Fokszabadi; Csajág, Küngös, Kenese... Volt négy legációs is, például: Dég, Igar, Egres, Szilasbalhás; Csősz, Tác, Soponya, Káloz; Keszi, Ladány, Szentmihály, Falubattyán. Ötös legáció, például Szentgyörgy, Ladány, Óvár, Füzesgyarmat, Bori; Császárs, Ászár, Ete, Szend, Kisbér. Hatos legáció, például: Zseliz, Ágó, Sáró, Szodó, Mikola, Vezekény. Hetes legáció, például: Megyer, Ekecs, Apácaszakállas, Lakszakállas, Tany, Bogya, Gellér; Hajmáskér, Rátót, Kádárta, Sóly, Palota, Inota, Csór. Nyolcas legáció: Csákberény, Magyaralmás, Moha, Keresztes, Iszkaszentgyörgy, Csurgó, Bodajk, Mór. De ilyen sok gyülekezetet csak húsvétkor lehetett egy legációba összefogni, mikor ott volt a nagypéntek is. Karácsonykor és pünkösdkor kétfelé választották e gyülekezeteket s csináltak belőlük két legációt: Egyik volt: Csákberény, Magyaralmás, Moha, Keresztes, Iszkaszentgyörgy; a másik: Csurgó, Bodajk, Mór.”

Káli-medencei kutatásaink idején Balatonhenyén fő informátorunk, segítőnk Hegyi Lajos (1899-1987) Pápán végzett tanító volt. Hegyi Lajost így jellemezte Lackovits Emőke: „Mindent tudott falujáról és lakóiról, múltjukról és jelenükről. A népmondák és a dülönevek, a családi és a közösségi élet szokásai, a rokoni kapcsolatok és a templomi székek rendje, a régi gyümölcsfajták, a falu hajdani kereskedelmi kapcsolatai vagy a század eleji presbitérium névsorának ismerete, tudása olyan természetes volt számára, mint az, hogy lélegzik.”

Hegyi Lajos nemzedéktársa volt a burgenlandi Aumüller István (1903-1988), aki 1919-23 között tanult a pápai tanítóképzőben. Ebben a magyar nemzeti szellemben nevelő iskolában érte meg szülőföldjének Ausztriához kerülését. Előbb Kismartonban, majd Nezsiderben és Ruszton tanított. Tudományos érdeklődése a természetrajz területéről jutott el a néprajzig. Kutatásaiban az etnobotanikáé volt a vezető szerep, de számos más témát is érintett.

A Folklore Fellows magyar osztálya pápai tanintézetének gyűjtőszövetsége 1912-ben alakult, amelynek keretében a diákok főként szülőfalujukban végeztek folklórgyűjtést. Néhányan később tanítóként, tanárként, papként is folytatták a gyűjtőmunkát, sőt tanítványaikat is néprajzi gyűjtésre bíztatták. Ilyen volt Pencz Ilona (1896-1989) pápai tanítóképző intézeti tanárnő, akinek már 1926-ban népdal- és népballada gyűjtése jelent meg szülőfalujából, Csórról (Fejér megye) az Ethnographiában. Pencz Ilona tanítványai közül Kisari Sándorné Pap Kovács Magda székesfehérvári tanárnő folytatta a csóri néprajzi gyűjtést. Feldolgozta a csóri

népszokásokat, a helyneveket, a település, a népi építészet, a népi vallásosság és a paraszti gazdálkodás témaköreit. Kisari Sándorné 1994-ben a Magyar Néprajzi Társaságtól a legeredményesebben dolgozó nem hivatásos néprajzi gyűjtők legmagasabb kitüntetését, a Sebestyén Gyula Emlékérmét kapta meg. Pápán járt középiskolába Vikár Béla (1859-1945) folklórkutató, műfordító, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Vikár a hiteles népköltészeti anyaggyűjtés úttörőjeként, hazai és nemzetközi viszonylatban is elsőként, már 1895-től fonográfot használt a folklórszövegek és a dallamok gyűjtéséhez, ezt megelőzően pedig gyorsírással gyűjtött. Nemcsak szülőmegyéjét, Somogyot, hanem az egész magyar nyelvterületet bejárta fonográfjával, elsősorban népdalok után kutatott. Vállalkozása példát mutatott Bartók Béla és Kodály Zoltán számára is. Vikár Béla neve a Kalevala magyar fordítójaként is halhatatlanná vált.

A híres pápai református gimnáziumban érettségizett, majd itt folytatta tanulmányait a református teológiai főiskolán Kiss Géza (1891-1947) kákicsi lelkész, etnográfus, nyelvjáraskutató. Néprajz iránti érdeklődését valószínűleg Baksay Sándor keltette föl, aki a gimnázium alsó négy osztályában tanította Kunszentmiklóson, de abban az elhatározásában, hogy későbbi szolgálati helyén, az Ormányságban néprajzi kutatásokat végezzen, a Magyar Néprajzi Társaság 1913. évi pápai vándorgyűlése erősíthette meg. Ormányság című, 1937-ben megjelent néprajzi tájmonográfiáját, az ormánysági magyarságot pusztító születéskorlátozás, az egyke rendszer hiteles bemutatásáért elsősorban a népi írók, szociográfusok méltatták.

A pápai diákok közül a második világháború után Hegyi Imre (1921-1991) választotta élethivatásának a néprajzkutatást. Hegyi Imre Bakonycsernyéről került a pápai református gimnáziumba, ahol az 1940-es évek első felében a naponta ismétlődő közös népdaléneklések nótafája is volt. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakán végzett, a Néprajzi Múzeumban és a soproni Bányászati Múzeumban dolgozott. Maradandót alkotott a népi erdőgazdálkodás, a molnár mesterség, a malmok és az állattartás kutatása területén. A népi erdőkielés történeti formái című könyvével 1978-ban a néprajztudomány kandidátusa fokozatot szerzett meg. Úgy tudom, hogy értékes néprajzi könyvtárát a pápai református gyűjteményre hagyta.

Ács Anna tanulmánya kapcsán a fentiekkel arra szerettem volna rámutatni, hogy Pápa néprajza nem csupán a város néprajzát jelenti, hanem tágabban mindazt a néprajzi kutató, gyűjtő, feldolgozó munkát, amit az egykori pápai diákok későbbi állomáshelyeiken végeztek. A néprajzzal való ismerkedést a nemzeti szellemben nevelő pápai tanintézetek biztosították, több néprajzi rendezvény pedig megerősítette a helyszíni kutatás elkezdésére vonatkozó elhatározásukat.

Irodalom

Ács Anna: Fejezetek Pápa város népéletéből. Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (Szerk.: Kubinyi András.) 533-578. Pápa, 1994.

Eötvös Károly: A Dunántúl. Veszprém megye. Zala megye. A Balaton tava. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben XIII. 3-16, 169-204, 205-261, 577-600. Budapest., 1892. Eötvös Károly: Balatoni utazás. I-II. Budapest, 1986.

Francics Károly: Kis kamorámban gyertyát gyűjték. Budapest, 1973.

Gunda Béla: Hegyi Imre sírjánál elmondott beszéd. Néprajzi Hírek 1991. 127-128. (XX. 4.)

Hegyi Imre: A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest, 1978.

- Jókai Mór: Üdvözlő beszéde. In: Ethnographia I. 1890. 7-9.
- Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. (Reprint Pápa, 1989.)
- Kiss Géza: Ormányság. Budapest, 1937.
- Kodolányi János: Hegyi Imre ravatalánál. In: Néprajzi Hírek 1991. 128-130. (XX. 4.)
- Lackovits Emőke: Hegyi Lajos. In: Honismeret 1987. 72-73. (XV. 3.)
- Lackovits Emőke: Sebestyén Gyula és a vidéki gyűjtőszövetségek. Tanulmányok Sebestyén Gyula emlékére. Szerk.: Lackovits Emőke. 24-31. Veszprém, 1991.
- Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok, emlékek, találkozások. Veszprém, 1993.
- Lukács László: Aumüller István (1903-1988). In: Ethnographia 1993. (CIV.)
- Lukács László: A Sebestyén-emlékérem kitüntetettje: dr. Kisari Sándorné. A csóri népszokások gyűjtője. In: Fejér Megyei Hírlap 1994. június 23. (L. 145.) 7.
- Ólé Sándor: Pápai emlékeim. Kézirat a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben Pápa, é.n.
- Pencz Ilona: Népdalok Csór községből. Péni Kálmán nótája. In: Ethnographia 1926. 150-151, 193-194. (XXXVII.)

Csepregi Zoltán

Pápa a dunántúli pietizmus történetében

Fabiny Tibor professzor úr tanulmányában a pápai evangélikus gyülekezet reformációkori és a Türelmi Rendelet utáni történetével foglalkozik részletesebben. E két súlypont abból is adódik, hogy e korszakokból marad fenn feldolgozható forrásanyag. Hozzászólásomban viszont egy olyan időszak feltárásával szeretném a tanulmánykötetben megjelenteket kiegészíteni, amit nem az adatok bősége, hanem éppen hiányuk tesz számunkra érdekessé. A hiány ugyanis nem eseménytelenségre vezethető vissza, hanem arra, hogy a korszak szereplői szolgálatukat feltűnés nélkül, sőt titokban igyekeztek végezni. A pietista prédikátoroknak nemcsak szerénysége, hanem titoktartási képessége is gyakran próbára teszi az utókor történészeit.

Miután a dunántúli kuruc sikerek átmenetileg gátat vetettek az ellenreformáció előretörésének, Pápan megújult az evangélikus gyülekezeti élet. Patrónusuk telekesi Török István kuruc ezereskapitány, majd szenátor volt (1666-1722), az ő segítségével szereztek az evangélikusok 1707-ben egy házat a piactéren, mely imaháznak, iskolának, lelkész- és tanítólakásnak egyaránt otthont adott.¹

A pápaiak Kövesdi János kétévi szolgálata után, Tóth Sipkovits János egykori hallei diákot, ekkor győri rektort (1673-1746) hívták meg lelkészül. A győri lutheránus iskola körülbelül ebben az időben vált Pozsony és Besztercebánya mellett a magyarországi pietizmus egyik fellelegvárává, a hallei szellem közvetítőjévé, a dunántúli evangélikus egyházkerület lelki központjává. Nehéz megítélnünk Tóth Sipkovitsnak ebben a folyamatban játszott szerepét és egyháztörténeti jelentőségét. Török István fölötti gyászbeszédében az elhunyt komájának vallja magát,² ez a szoros kapcsolat a Dunántúl leghatalmasabb evangélikus földbirtokosával bizonyára igen nagy tekintélyt kölcsönzött neki. Amikor 1742-ben hetven év után először választ püspököt az egyházkerület, őt emelik erre a tisztségre. Egyházlátogatásainak jegyzőkönyve egy energikus vezető képét vetíti elé.³ Hallei tanulmányai is predesztinálhatták arra, hogy itthon a pietizmus vezéralakja legyen. A másik oldalon csupa kérdőjel áll: a püspökválasztás során kitűnt, hogy népszerűsége nem volt osztatlan. Az is feltűnő, hogy szinte semmit nem írt. Kollégái irodalmi termése mellett az övé eltörpül.⁴ Téli hívei pedig 1724-ben be is panaszták Károly István esperesnél, hogy szívesebben forgatja a faragókést, mint a könyveit.⁵ Annyit azonban bizonyosnak tarthatunk, hogy a pápai gyülekezetet az ő szolgálata során érhették az első pietista hatások.

Pápai hivatalát csupán öt évig tölthette be, 1714. február 15-én gróf Esterházy Ferenc földesúr fegyverrel vetett véget az evangélikus gyülekezeti életnek. Ezek a drámai események több forrásból is ismertek,⁶ hadd idézzek most egy kevésbé feldolgozottat, Bárány János (1716-1758) búcsúztató versét, amelyet Tóth Sipkovits János temetésén mondott el 1746-ban.

Ezeket a gyászverseket a történeti kutatás méltatlanul hanyagolta el, pedig kortársi adatokat tartalmaznak, melyek valóságát a temetés nyilvánossága hitelesíti. Ezalatt nem azt értem, hogy az elhunyt valóban mindig olyan feddhetetlen volt, ahogy a búcsúztató jellemzi őt, hanem azt, hogy a szerző felsorolta a várhatóan megjelenő gyászolókat, az ő elvárásai szerint igyekezett írni, azaz a költemény nem állíthatott olyasmit, ami a jelenlévők ismereteivel ellenezett. Halotti búcsúztatók faragása sokhelyütt még élő hagyomány, s meglepően közel áll a XVIII. századból ismert gyakorlathoz.

Az elhunyt pályájának pápai állomását a következő strófák ismertetik:

*...A Győriek hívták onnét el Rectornak,
hol igazgatója oskolai pornak
két esztendeig volt, míg Prédikátornak
1710-ben vitték Pápaiak.
De Templomot csak négy esztendőig bírtak,
ott létében, mert hogy tizennégyet írtak,
akkor hallgatói keservesen sírtak,
mivel templomjokról éppen elmaradtak.
Nyelvem nem mondhatja, akkor mit szenvedett,
kegyetlen üldözés hogy reá eredett,
maga személye is alig menekedett,
ellenség tömlöccel nagyon fenekedett.*

*A kereső előtt hun ház híján bújkált,
de ott is csak kevés híjja rá nem talált
az ellenség, tovább ruhájától megvált
és idegen képben várostól félre állt.
Azonban jószága mind prédára jutott,
valamit övének az ellenség tudott,
abból ő nékie semmi nem maradott,
csak kevés volt, ami az előtt elfutott.*

Mikor a vers az elhunyt nevében sorra búcsúzik a gyászolóktól, az özvegyhez többek között ezzel a strófával fordul:

*Pápán lett legnagyobb megnyomorulásod,
midőn velem együtt lett nagy pusztulásod,
az üldözés előtt télben lett futásod,
jaj volt nehézkesnek akkor gyaloglásod.⁷*

Az átlölytözetben menekülő lelkész és várandós felesége Téten leltek új otthonra, ám Tóth Sipkovits János ezután sem hagyta magára pápai híveit, hanem rendszeresen átjárt a mezővárosba, olyannyira, hogy a tétiek is sokallták, s az esperesnél bepanaszolták „Pápara való járását, mint hogy maga fáráját sátoros innepek alkalmatosságával ember nélkül hagyta”.⁸ Az ügyet békésen elsimították, de hogy Tóth Sipkovits ezután sem ült meg otthon, azt mi sem bizonyítja jobban annál a ténynél, hogy a pápaiak is ott álltak Tóth Sipkovits János ravatala mellett, amint ez a búcsúztató versből kitűnik.⁹

Ám hogy a gyülekezet ezekben az évtizedekben is kitartott hite mellett, az nemcsak az elűzött lelkész, hanem mások érdeme is volt. Az istentiszteleti élet szünetelt ugyan, de a magánházaknál, lelkész nélkül tartott összejöveteleket senki sem tudta megakadályozni. Az 1731-es Carolina Resolutio is különbséget tesz nyilvános és magánvallásgyakorlat között, az előbbi korlátozza (csak a nagyobb városokban, a végvárokban s a vármegyénkenti két artikuláris helyen tűri), de vallásos könyvek családi körben való olvasását megengedi. Ezt ismerték föl a dunántúli pietista prédikátorok, s a rendelet megjelenését követő években számtalan kiadásban láttak napvilágot ima- és énekeskönyveik, katekizmusaik és más épületes írásaik. E művek többsége titokban, félrevezető címlappal, névtelenül jelent meg, nemcsak a korabeli cenzúrát, hanem a modern könyvészetet is zavarba hozva. Hol külföldről csempészték a könyveket, hol a magyarországi nyomdászokat fizették le, hogy vállalják a kockázatot, hol maguk nyomtattak kölcsönvett betűkkel, szőlőprésszel kisebb terjedelmű könyveket alacsony példányszámban -

semmilyen áldozattól nem riadtak vissza, csak hogy olvasnivalóval láthassák el a pásztor nélkül maradt nyájukat.

Ez a szándék nyilvánvalóan kitetszik Sartoris János (1695-1756) előjáró beszédéből, melyet Johann Arndt: Igaz keresztyénységének magyar fordításában találunk: „Mindazáltal ha valaki az ő Vasárnapi vagy Innepi buzgóságának előbb mozdítására az Evangéliomokhoz illendő matériát akar olvasni, annak számára akarván kedveskedni, ezen könyvet a Vasárnapokra s innepekre fel osztottam. El olvasván azért az Evangéliomot az Új Testamentomból vagy Bibliából, fogjad azokat a Részeket, mellyek arra a napra rendeltettek, a mint az hátra tétetett Laistromból ki tetszik, olvassad magadnak és tselédednek javára, mondj egynéhány éneket és imádságot, vagy a mit olvastál magad szavaiba foglald be, és terjeszd Isten elébe, így a Szent napokat héjában nem töltötted, ha bátor vagy az időnek alkalmatlansága és más Isten előtt téged menthető okok miatt az Úr házába nem mehettél”.¹⁰

A könyvek iránti igény nagy volt, ezért a meglévő kiadási lehetőségek mellett (külföldi nyomdák) újakat kellett teremteni: ekkor jelentek meg egyre másra evangélikus könyvek a soproni és a győri nyomdák betűivel, csak éppen a valódi nyomdahelyet nem tüntették föl. Közkézen forogtak olyan kiadványok is, melyek egy eddig ismeretlen titkos nyomda működésére engednek következtetni. Ez a feltételezett házinyomda Győrött vagy környékén lokalizálható, s tevékenysége leginkább Fábry Gergellyel hozható összefüggésbe - de ezeken a sejtéseken túl homályban tapogatózunk.

Ezeknek az illegális kiadványoknak az útja is nehezen követhető. Csak feltételezhetjük, hogy ahogy a többi Győr környéki gyülekezetbe, úgy a pápai evangélikusokhoz is eljuthattak. Bizonyosan eljutottak viszont hozzájuk azok az énekeskönyvek, melyeket Kelemen Márton, pápai könyvkötő a soproni Siess-nyomdában nyomtatott 1758-ban, természetesen hamis nyomdahellyel („Frankofurtum”), vagy amelyeket ugyanő a kőszegi Ludvig Jánostól vett át, magára vonva Zichy Ferenc győri püspök haragját.¹¹ Ezen üzlet alkalmával Kelemen bizonyára nem a pápaiaknál, hanem elsősorban a Veszprém megyei gyülekezeteknél akarta megtalálni a számítását, de vevők helyben is akadtak. A terjesztett énekeskönyv a Torkos József által összeállított Új Zengedező Mennyei Kar volt, népszerű nevén a Graduál.¹² A XVIII. századi Pápa nem sok kiadvánnyal büszkélkedhetett, ezért sem hagyható figyelmen kívül ez a könyv, melyet ugyan Sopronban nyomtak, de egy pápai könyvkereskedő költségén.

Ha valami összefűzte a különböző körülmények közt küzdő dunántúli evangélikus gyülekezeteket és az eltérő munkalehetőségekkel élő lelkészeket, az a Graduál használata volt. Ez a gyűjtemény összeforrott a dunántúli pietizmussal és évtizedekre meghatározta a régió kegyességét. Ebből énekeltek a pap nélkül maradt pápai hívek, ez a könyv megtartotta őket élő közösségben a többi gyülekezettel, s kapcsolta őket ahhoz a lelkeséghez, amit a magyar pietisták képviseltek. Pápa elsősorban Sopron és Győr s ezek közvetítésével Bécs és Németország felé nézett - hallhattuk az előző előadásokban. Nem volt ez másként a török kitakarodása után sem. Ugyanebből az irányból érték szellemi hatások a pápai evangélikusságot, s ők nyitottsággal fogadták a hallei eszméket, melyek a soproni nyomda és a győri (1749-től: a felpécsi) iskola útján érkeztek hozzájuk.

Jegyzetek

1. Erről a patronátusról Torkos András is megemlékezik Török István fölött mondott gyászbeszédében: A cédrusfának siralmas esete. Lipcse, 1723. 93.
2. Az Isten népének lakása. Lipcse, 1723. 2.
3. Evangélikus Országos Levéltár Ia 15,12,27.
4. Török István és felesége gyászbeszédén kívül semmi sem származik tőle. A kor mércéjével szinte agraphosnak tekinthető.
5. Lásd a győri esperességi jegyzőkönyvet, közli: Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910. 322. Vö. még Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák I. Bp. 1898. 114.
6. Gyurátz Ferenc: A pápai ág. hitv. evang. gyülekezet története a múlt században. Pápa, 1873. 5. Payr Sándor: Telekesi Török István (1666-1722). Bp. 1896. 36. Tóth Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 120-124.
7. A vers több kéziratos másolatban is fennmaradt, kiadása: Payr - 1910. 327-342.
8. Lásd 5. j.
9. Payr - 1910. 337.
10. Jena, 1741.
11. Szelestei N. László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. Magyar Könyvszemle 1983. (99.) 297. A pápai kiadás egyetlen ismert példánya lappang. Schulek Tibor szerint felirata a következő: „Frankofurtumban, 1758. Találtatik Kelemen Márton Pápai compactornál”. Zichy Ferenc a Ludvig-kiadás egyik példányát kobozta el Kelemen-től, de tudott annak saját kiadásáról is. Lásd MOL C-31. Acta revisionis librorum 1758-1759.
12. Első kiadása: Győr, 1743, a következő évtizedekből 9 illegális kiadásáról tudunk. Ez csak annyit jelent, hogy ezekből a kiadásokból maradt fenn ép példány. A használat során ugyanis a címlap kopik el elsőnek, s a salátává olvasott könyvekről sokszor csak az állapítható meg, hogy szedésük eltér az ismert kiadásoktól, de közelebbi besorolásuk lehetetlen.

Hozzászólások I.

(1995. április 28.)

Szakály Ferenc

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Kollégáim!

Bár hozzászólása nagyon távol esik a Pápa-tanulmánykötetbe általam írt török kori részekről, először Kristó Gyula professzor úr előadásának egyik pontjára szeretnék visszautalni. Hogy a dolog teljesen világos legyen, rövid kitérőt kell tennem. Pápához engem a korábbiakban - immár azt kell mondanom, sajnos - kevés szál kötött; a véletlen úgy hozta, hogy miközben ilyen célzattal jószerivel az egész országot bejártam, előadás tartása végett sem fordultam meg itt. Aztán előbb gazdag történelmén, majd - ahogy a tanulmánykötet munkálatai során egyre többször elvetődtem ide - épületein, sajátos hangulatain és - nem utolsósorban - lakóin keresztül is nagyon a szívemhez nőtt ez a kedves kisváros.

Némi fájdalommal hallom hát Kristó Gyulától, hogy a város korai történetében oly nagy fontosságúnak tulajdonított 1061. évi adat nem erre a településre, hanem Kálmáncsehire vonatkozik. Fájdalmamat azonban erősen mérsékli, hogy ezzel másik kedvenc dunántúli mezővárosom korai története gazdagodott; a régi közmondással szólva: amit mint - immár elkötelezett - Pápa-kutató a vámon elvesztettem, azt kamatostul visszanyertem Kálmáncsehi történetének buzgó krónikásaként. A véletlen úgy hozta, hogy az utóbbi középkori fejlődés-történetét éppen nemrégiben kellett összefoglalnom egy tanulmánykötet számára¹; sajnálom, hogy Kristó Gyula professzor úr felfogásáról már csak e kis terjedelmű, de monografikus igényű munka lezárása után értesültem.

Az igazságnak tartozom azzal, hogy Gecsényi Lajos - írásommal szemben egyébként is túlzottan elnéző - előadását egy ponton kiigazítsam. Gecsényi úgy fogalmaz, hogy álláspontja „bécsi adatcseréink során” alakult ki. Valójában ezt az adatcserét úgy kell elképzelni, hogy amikor súlyos betegségemből úgy-ahogy felépülve 1993-ban Bécsben találkoztunk, Gecsényi - akkortájt magyar levéltári delegátus a császárvárosban - megnyitotta előttem kimeríthetetlen bécsi adatgyűjteményét, s önzetlen szeretettel mindent a rendelkezésemre bocsátott, amiről úgy vélte, hogy egy ilyen rövid összefoglalásban hasznát vehetem. Sokat okultam a vele az erődvárosról, a magyarországi végvárrendszer Győr előtti szakaszáról stb. folytatott beszélgetésekből is. Gecsényi Lajos ily módon is, lektoromként is oly sokat segített, hogy neve akár szerzőtársként is ott szerepelhetne a tanulmányon. Egyébként ha körülnézek, Engel Pál, Kubinyi András és ifjú kollégám, Pálffy Géza személyében jobbra olyan kollégákat látok, akik úgyszintén hasznos segítséget nyújtottak munkám elvégzéséhez. Ezt különösen amiatt tartom kiemelőnek, hogy ezúttal is büszkén kijelenthessem: a történettudományban nem tudott meghonosulni az a sajnos, egyre több tudományban elhatalmasodott ellenséges széthúzás, amely ugyanazon szakma művelőit szembeállítja és mintegy elszigeteli egymástól. Nálunk még jól működnek azok a kapilláris rendszerek, amelyekben keresztül parttalanul árad az információ kutatótól kutatóig, s senkinek sem jutna eszébe olyan adalékokat eltitkolni, amelyekről tudhatja, hogy valamelyik kollégájának szüksége van rá.

Természetesen nem azért kértem a szót, hogy magánköszöneteket mondjak, hogy a hallgatóságot tanulmányom elkészültének - gondolom, senkit sem érdeklő - részleteibe beavassam, vagy hogy szeretett szakmámban uralkodó - valóban örömdetes - viszonyok dicséretét zengjem. Mintegy magam mentségére meg kell ismételnem azon, már a tanulmányomban is olvasható figyelmeztetést, miszerint a rendelkezésemre bocsátott terjedelem csakis az alapvonások felvázolására, a durvább tévedések korrigálására elegendő, s így írásom csupán Pápa - adatokban rendkívül gazdag - török kori története rövid foglalatának tekinthető és tekintendő.² Gecsényi Lajos, valamint Pálffy Géza hozzászólásai, amelyek az általuk 1993 óta

fellelt adatokra épülnek, jól mutatják a lehetőségek és a keretek közti kiáltó aránytalanságot. Nevezetesen azt, hogy Pápa török kori történetének feldolgozása magában is a tárgyalt tanulmánykötettel vetekedő terjedelmű könyvet igényelne, s ennek elkészülte után még mindig bízvást biztosak lehetnénk abban, hogy bőséggel maradt még felhasználatlan forrásanyag.

Említett bécsi konzultációinkon Gecsényi Lajos figyelmeztetett egy pápai harmincad-filiálé felállítására irányuló kísérletekre és próbálkozásokra, amelyek önmagukban is a mezővároson keresztül zajló áruforgalom jelentőségére utalnak.³ Az irányok meglehetősen kézenfekvőnek tűnnek: nyugatnak Sopronon és - még inkább - Győrön keresztül Bécs, keletnek és délnek a török által megszállt terület lehetett a célpont. Különösen értékesnek vélem azokat az újabb adatokat, amelyeket Gecsényi Lajos a Pápán keresztül folytatott fegyvercsempészsre vonatkozólag mostani előadásában a felszínre hozott.⁴ Hangozzék is bármily meglepően, a fegyvercsempészetben való részvétel magában is az adott település kiterjedt kereskedelmi kapcsolataira, mintegy a mezőváros kereskedelmi „rangjára” utal; ebben a bonyolult és veszélyes „üzletágban” ugyanis csak széles tapasztalatokkal, jó kapcsolatokkal rendelkező, ismert és jó hitelű vállalkozó vehetett részt. Ha alkalmi árusember vállalkozott volna ilyenre, már az első szűrőn - vagyis: az első harmincadállomáson - fennakadt volna.⁵

A fenti adatok súlyát növelik azok az újabb adalékok, amelyeket a pápai harmincad-filiálé XVI. század végi létezéséről a Magyar Kamara Expeditiones camerales című sorozatában tanulmányom lezárása után fedeztem fel. Mivel a kérdés minden ágának és bogának felderítése hosszas vizsgálódásokat igényelne, itt csupán a dolog velejét foglalom össze, a mutatókönyvek szűkszavú bejegyzései alapján.

A Magyarországot kormányzó Ernő főherceg, továbbá a Magyar, illetve az Udvardi Kamara 1590 kora nyarán már befejezett ténynek tekintette a pápai harmincadhely felállítását.⁶ Ki is nevezték az itteni harmincadost, aki - akárcsak minden környékbeli filiálé munkatársai - a magyaróvári főharmincados felügyelete alá tartoztak.⁷ Pontosabban: ami a pápait illeti, sokáig csupán tartozott volna, hiszen a központi kormánysszervek a vár birtokosa és egyben királyi főkapitánya, Török István megkérdezése nélkül fogtak munkához, akinek az - valamilyen ismeretlen oknál fogva - egyáltalán nem volt ínyére. Nemcsak a harmincad felállítását akadályozta meg,⁸ hanem a beiktatásra érkezett tisztviselőket be is záratta.⁹ Miközben a fensőbbség sorra küldte az utasításokat Töröknek szabadon bocsátásuk végett, az utóbbiak meglehetősen hosszan ismerkedtek a vártömlőccel.¹⁰

Végül, úgy tűnik, valaminő megállapodásra került sor; a harmincad legkésőbb 1592 tavaszán már működött.¹¹ 1592 kora nyarán már jeles fogással büszkélkedhetett az itteni harmincad. Sikerült megcsípnie és elkoboznia 50 db szarvasmarhát, amelyeket tulajdonosuk vámfizetés nélkül kívánt továbbhajtani. Tanulmányunkban úgy véltük, hogy Pápa inkább behozatal, mint a kivitel csomópontjai közé tartozott.¹² Mint az újonnan előkerült példa is mutatja, ezekkel a benyomásokon alapuló megállapításokkal mindig óvatosan kell bánni, abszolút igazságnak felfogni legalábbis nem célszerű őket. Az, hogy a harmincados a kontrabont marhákat soproniaknak készült eladni, viszont aláhúzza azon feltevésünket, miszerint Pápa és Sopron között élénk kereskedelmi kapcsolat állt fenn.¹³ Török István azonban ezúttal is más véleményen volt; a lefoglalt marhákat elkobozta, s a felsőbb hatóságok felszólítására sem volt hajlandó kiadni őket.¹⁴

A pápai harmincadhivatal működése múltó epizód volt a mezőváros történetében, hiszen az - várával együtt - 1594 kora őszén török birtokba került. Ezzel nem szükségképp esett ki a török-Habsburg határokon keresztül folyó forgalomból, a háborús események magát a forgalmat zilálták szét. Mint a fentiekben remélhetőleg sikerült érzékeltetnünk, egy elhanyagolhatónak tetsző epizód is beszédes lehet: jelen esetben arról vall, hogy Pápa középkori eredetű kereskedelmi szerepe azután sem szűnt meg, hogy a település, vára révén, a dunántúli végvárrendszer részévé vált, s a polgárság helyett a katonaság határozta meg arculatát.

Jegyzet

1. Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. In: Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez). Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 101-111.
2. Szakály Ferenc: Pápa a török korban. Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 125-126.
3. U. o. 157.
4. Jelen kötet 75-80.
5. A fegyvercsempészetéről és annak tilalmazásáról legújabbban: Szakály - 1995. passim, különösen a 116-117. vö. a 128. jegyzet.
6. A Magyar Kamara 1590. június 14-én küldte meg Ernő főhercegnek „de tricesima filiali in Papa erigenda scripta Camerae opinio”-ját. Magyar Országos Levéltár. E. 15. Magyar (Pozsonyi Kamara Regisztratúrája. Expeditiones camerales MOL MKR Exp. cam.) 635. kötet.
7. A Magyar Kamara 1590. október 8-án utasította az óvári harmincadost, hogy „novam tricesimam in oppido Papa ex officio suo constituat aumque intoducat”. Uo. 635. köt.; A harmincadszervezetéről: Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivatal-történet 1.) 204. skk.; Érdekes módon a nevezett szerző újabb összefoglalójában nem tartotta szükségesnek a hivatalok beosztásának kérdését közelebbről vizsgálni: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest, 1988.
8. 1590. október 8-án a Magyar Kamara nemcsak abban reménykedett, hogy a nyilván addig is vonakodó Török ellenállását megtöri, hanem abban is, hogy a földesúr-kapitány a hivatal segítségére lesz („non solum tricesimatorem in oppidum suum Papa admittat, verum etiam omni auxilio adsit” - írták Töröknek), november 27-én viszont már kénytelenek jelenteni Ernő főhercegnek, hogy Török a felállításához sem hajlandó hozzájárulni („de tricesima Papensi, cuius erectioni magnificus stephanus Theörok admittere non vult”). MOL MKR Exp. cam. 635. kötet; Az alábbi jegyzetben idézendő hely értelmezéséből kiderül, hogy a Magyar Kamara az intő jelek ellenére - valamikor 1590. november 27. és december 13. között - megpróbálkozott a harmincad megnyitásával.
9. 1590. december 13-án a Magyar Kamara Ernő főherceg közbenjárását kéri a Török által lefogatott harmincados érdekében („de tricesimatore Papensi, quem Stephanus Theörok comprehensum captivum tenet”). Uo. 635. kötet.
10. A harmincados, név szerint Deák Bálint még 1591. március 11-én is fogságban volt: „de tricesimatore Papensi Valentino Deak incarcerato et quare tricesimam ibi institui non posse, Stephanus Theörok scribat rescriptum” - kérte a Magyar Kamara Ernő főherceget Uo. 635. kötet. Meglehetősen a tisztviselő utóbb visszanyerte szabadságát, maga az ügy viszont megfeneklett azon a ponton, ahol 1590 végén állt. Vö. 1591. szeptember 28-án a Magyar Kamara Törökhöz az ellenállás beszüntetése végett, Ernő főherceghez az előbbi engedetlenségét bepanaszolandó írt. Uo. 636. kötet. Szept. No 68. és 82. (az ez évvel kezdődő sorszámozás havonta újratekintődik.)

11. Az első bízttató jel a Magyar Kamarának 1592. január 2-án Ernő főherceghez intézett jelentése „de tricesima Papensi, cuius erectioni quod Stephanus Teörok adhuc relactetur, quid ideo in ipsum statuendum videatur.” Uo. 637. kötet. N° 1. A vámszedés beindulására csak közvetett bizonyságunk van. Az, hogy a Magyar Kamara 1592. július 1-én és augusztus 3-án Liszthy István udvarbírájának a pápai harmincadosok - vagyis: immár ketten szolgáltak e nehéz helyen - kárára elkövetett jogsértéseit panasolta Ernő főhercegnek. Uo. 637. kötet. Július N° 1. és Augusztus N° 93.
12. Ezekről először a Magyar Kamara Ernő főherceghez küldött 1592. szeptember 5-én küldött jelentéséből értesülünk („de contrabando 50 boum per tricesimatores Papenses deprehensorum”). Uo. 637. kötet. Szeptember N° 23. Az itteni szarvasmarhakereskedelem kérdéséhez: Szakály - 1994. 155.
13. Erről a kapcsolatáról: Szakály - 1994. 155-156. A soproniakkal való tárgyalás tényéről lásd a következő jegyzetben idézett bejegyzést.
14. A Magyar Kamara 1592. október 12-én írt Ernő főhercegnek „de contrabando boum 49, quos tricesimatores Papenses civibus Soroniensibus vendiderunt et hi per Stephanum Theörok adeptos querentur”. MOL MKR Exp. cam. 637. kötet. Október N° 19.; Nyilván ez ügyben fordult a Magyar Kamara a királyi jogügyigazgatóhoz Török elleni támogatásért. Uo. Szeptember N° 96.

Fejes Sándor

Tisztelt Elnök Úr! Hölgyeim és Uraim!

Mi, pápai helytörténészek több kiscsoportos összejövetelen tanulmányoztuk a kötetet és hallgattuk meg a csoport tagjainak a véleményét.

Nos ezekből mondanék el néhányat. Senki nem vitatta a tanulmánykötet megjelenésének igényét, hiszen 90-100 évenként érdemes egy-egy ilyen kötetet a város történetével kapcsolatban megjelentetni. Természetesen a szerkesztésével, a fejezetek összeállításával kapcsolatban már voltak eltérő vélemények, hiszen ahány megkérdezett volt, annyiféleképpen mondta el az igényét, természetesen utólag. Remélem, hogy az itt elhangzó előadások, ha az idén nem is, de jövőre nyomtatásban is megjelennek. Ezt azért is szeretnénk, mert az esetleges észrevételeket vagy módosításokat ebben a második kötetben talán meg lehetne jelentetni.

Ilyen javaslatok hangzottak el például: miért csak a két protestáns egyház története jelent meg a tanulmánykötetben és miért nem jelent meg a katolikus és a zsidó egyház története? Az igaz, hogy a katolikus egyház története benne rejlik az egész város történetében. Tehát szép csöndben azt mondom, hogy amiről beszélünk, az egyben a katolikus egyház története is.

A másik sajtósejtelőbb: a zsidóság története. A tanulmányok is több helyen említik, hogy jelentős szerepe volt a pápai zsidóságnak a város fejlődésében, történetében, a felemelkedésében is. Ugyanakkor rendkívül tragikus sorsuk volt a pápai zsidóknak a holokauszt kapcsán. Arányai-ban szinte a legnagyobb vérvesztést a pápai zsidók szenvedték el az ország összes városához viszonyítva. Ezért indokolt lenne a későbbi kötetekben egy fejezetet szentelni a pápai zsidóság történetének. Annyira összezsugorodott ez a hitközse, hogy szinte vegetál, majdnem semmije nincs. A Zsinagógát eladták, a temetők melletti, korábban zsidó tulajdonú házakat el kellett adniuk. Féltő, hogy teljesen megszűnnek, ha más nem, legalább ez a könyv őrizze a történetüket.

Elhangzottak olyan észrevételek, amelyek szerint a város iskolaváros volt. Akkor miért nem lehetett egy fejezetet az iskolatörténeteknek szánni?

Ha azt mondjuk, a város katonaváros volt, miért nem lehetett egy külön fejezetet a helyőrségek történetének szánni?

Az igaz, hogy ezek a fejezetekben elosztva benne vannak, sőt vannak olyanok ahol ismétlőd-nek is, pl. Szakály Ferenc fejezetében vallási és iskolai viszonyokról is beszél, visszkapcsol vagy ismétel Kövy Zsolt és mások fejezete. Ugyanez megmutatkozik Bánkuti Imre fejezeténél, aki ugyancsak vallásüggyel is foglalkozik majdnem 4-5 oldalon keresztül.

Nem ártott volna talán - ez elsősorban Fülöp Éva Mária fejezetére vonatkozik - egy Esterházy-családfa közlése. Rendkívül bonyolult a pápai Esterházy-család felépítése. Nagyon sok név szerepel, sőt névazonosságok is előfordulnak; pl. a Ferencek esetében, és az olvasó nem egyszerűen igazodik el a család tagjai között. Ez azért is érdekes lehetne, mert az egész kötetben Esterházy Ferenc halálának éve három adattal szerepel. (Azt hiszem 1683-84-85-ös évszámok szerepelnek különböző fejezetekben, illetve egy a képaláírásnál.) Ha egy egyszerű családfát közöltek volna, nem lennének félreértések. Fülöp Éva fejezetében azt írja, hogy Esterházy Antal a legfiatalabb fia Esterházy Ferencnek és Thököly Katának. Nem ő volt a legfiatalabb, hanem Esterházy II. Ferenc, hogy úgy mondjam, a fiatalabb Ferenc, mert ő 5 évvel volt ifjabb, mint Antal. A családfa nagyon sokat segített volna, mind a fejezetek íróinak, mind pedig az olvasóknak.

Az egész könyvről nem kívánok ma szólni, csak azokat a fejezeteket próbáltam kiemelni, amelyekről a mai napon voltak referátumok. Jó lenne Pápa város bibliográfiáját is összeállítani 1970-ig. Hiszen különböző gyűjtemények vannak és mindenhol más-más nyilvántartás alapján rendezik a kiadványokat. A munkában, ha megvalósulna, készségesen tudok segíteni. Már javasoltuk az önkormányzatnak, hogy egy ilyen pályázatot írjon ki. Eddig nem történt meg. Elég sok nyomdai hiba van a könyvben, valószínű, nem volt lehetősége a szerzőknek, hogy a levonatokat végigböngésszék és a hibákat kijavítsák. Orbán Sándor fejezeténél pl. a Boskovics-pipagyár helyett papírgyár íródott. Nem mindegy, mert mi büszkébbek vagyunk a pipagyárunkra, amely ugyan pár évig működött és utána megszűnt. Vagy Pölöskei Feri barátom fejezetében, Pápától Győr 47 km-re van, Veszprém 108 km-re, ez ugye oda-vissza annyi. Vagy értelmezési zavarok is vannak ugyancsak a Feri anyagában, hogy „keresők” helyett „kereskedők” került be a szövegbe. A számok körül is tapasztalható zavar, a részösszegek nem stimmelnek a végösszeggel.

Kubinyi András

Köszönöm szépen a felszólalást. Jó néhány olyan dologra hívta fel a figyelmet, ami a monográfiánk problémája. Van olyan, amiről a szerkesztő bizottság nem tehet, pl. hogy bizonyos fejezetek nem készültek el. Amikor a kötetet bemutattuk, említettük, hogy azért lett „tanulmányok” a címe, mert sajnos volt olyan szerző, aki vállalását nem teljesítette. Arról viszont én személyesen tehetek és ezért elnézést kérek, hogy nem vettem észre az Esterházy-halálesetet, hogy különböző időpontban történtek. Hasonló jellegű dolgokat, mint főszerkesztő, mikor végigolvastam a kéziratokat, észrevettem és ki is iktattam. Képzeljék el, mikor az ember elolvas kéziratokat, visszaemlékszik-e, hogy egy héttel előtte mikorra tette valaki ezt a halálesetet! Ezzel kapcsolatban nekem lenne egy javaslatom. A mai és holnapi konferenciának az anyaga ugyancsak meg fog jelenni nyomtatásban. Ebbe a kötetbe kellene tenni a javítások, pótlások vagy sajtóhibák jegyzéke című részt.

Pölöskei Ferenc

Fejes Sándor hozzászólására szeretnék néhány szóval reflektálni. Soha nem voltam jó matematikus. Ez nemcsak az alkatomból, születési rendellenességeimből fakadhat, hanem részben talán a pápai kollégium szellemiségéből is. A pápai kollégium tanári kara rendkívül nagy toleranciájú tanári kar volt. (Úgy érzem ez ma hiányzik a magyar pedagógustársadalomból.) Miről volt szó? Arról, hogy én jó történésznek számítottam, meg irodalmárnak, miután abbahagytam a futballt, mert Kövy Zsolttal nagy csatákat vívtunk. A Perutz pályán több időt töltöttem, mint az iskolában, vagy a könyvek mellett. Később, egy sérülés miatt hagytam fel a labdarúgással, el kezdtem olvasni. Úgy tűnt, jó irodalomtörténész voltam, meg történész. Rengeteget olvastam, de matematikai példát szinte egyet sem oldottam meg. És ezt tolerálta a tanári kar. Tudniillik a matematika-fizika szakos tanárok azt mondták, ez jó magyarból, irodalomból, történelemből, fussa ott ki magát. Aki viszont matematikából, fizikából, kémiából volt jó, azt pedig tolerálták a magyar szakos tanárok. Csapó Gyula, Szabadi Béla, lehet mondani sorban: Hencze Béla vagy Borbély Sándor, aki az osztályfőnököm volt és soha nem kérdezett fizikából.

Milyen volt az érettségi? Nem lehetett két jóm. Vagy matematikából vagy fizikából jelest kellett kapnom, ahhoz hogy jeles érettségivel hagyhassam el Pápát. Így is hagytam el. Ismét a toleranciára utalok. Matematikából adtak valami olyan tételt, Pitagoraszt talán, amit azért én is tudtam. Így megkaptam az egyik jelest és a felvételinél már besétáltam az egyetemre. De ugyanígy besétáltak a műszaki egyetemre azok, akik viszont irodalmat keveset olvastak, a történelem sem nagyon érdekelte őket.

Részben az iskola hibája is lehet, de azért nem akarom elhárítani a felelősséget. Elhiszem, amit Fejes Sanyi mondott, utána kellett volna nézni jobban a számoknak. Nyilván könnyelműség is volt, láttam a számadatokat, kiírtam, elfogadtam őket anélkül, hogy alaposabban megnéztem volna a végösszeget. Ennyit erről.

Egy kicsit hosszú is voltam, de valóban, a kötetnek lehetnek gyengébb részei. A középkori része az erős. A mai vita is ezt mutatta. Azt hiszem, hogy a következő kötetben pótolni kellene az elmaradt részeket, pl. a reformkort.

A reformkor Pápa történetében kiemelkedő korszak, én úgy gondolom, hogy Pápa virágkora. Ha az ipari fejlődést, a művelődés fejlődését nézzük - erre már utalt is elnökünk, Kubinyi András -, valóban, ezek a fejezetek kimaradtak és nagyon hiányoznak a kötetből. Amikor kiegészítjük, akkor ennek a kiegészítésnek a hiányzó fejezeteket is tartalmaznia kellene és így lehetne aztán a kettő együtt egy nagyon színvonalas Pápa-monográfia, egy olyan, amelyik hosszú ideig megállná az idő, a kritika próbáját is, és nem kellene 100 évig várni egy újabb monográfiára.

Ám a távolságokkal kapcsolatosan ide iktatom a könyv vonatkozó mondanivalóját. A győri és a veszprémi távolságok természetesen a vasúti út hosszára vonatkoznak. Ezzel érvelt a város a Győr megyéhez tartozás mellett a múlt század végén. A szövegben ez az összefüggés teljesen világos.

Hermann István

Tanulmánykötet esetében a monográfia szó is egy kis magyarázatra szorul. Annak idején a tanácsai vezetés csak monográfiában tudott gondolkodni. Nem sokkal előtte adta ki a Jókai Mór Városi Könyvtár reprintként Kapossy Lucián Pápa város egyetemes leírása című könyvét, amelynek a monográfia szó benne volt a címében.

Tanulmánykötet - ehhez nincs pénz, monográfia - ehhez van. A rendszerváltozás után a szerkesztőbizottság át tudta alakítani a monográfiát tanulmánykötetté, ami természetesen az egész koncepciónak sokkal jobban megfelelt. Egyben odatettünk a címbe egy egyest, ami azt jelenti, hogy lesz kettes, lesz hármas. Sorozat indulhat, amelynek célja évek munkájával feltárni és felmutatni városunk története fehér foltjait. Tudom, hogy ilyenkor emelkedett pillanatok élünk, de bízunk benne, hogy ebből valóban sorozat lehet, amiből aztán 50-100 év múlva lehet városi monográfia.

A matematikai problémát egy gondolattal ki kell egészítenem. Ha Pápáról nézem, akkor Győr 47 km-re van, ha Veszprémet nézem, az viszont 108 km-re van. Ez nem olyan probléma, hogy leléptem a kilométert, itt egyéb dolgok is léteznek. Győr mihozzánk mindig közelebb volt. Mikor egy földrajzi dolgozatban elemeztem Győr és Pápa viszonyát, az akkori vezetés még a fejemre koppintott, hogy ne nagyon foglalkozzak azzal, mert „elszakadásról szó sincs”. Hát Pápa nem akart elszakadni, de azért Veszprém mitőlünk bizonyos szempontból messzebb van, mint Győr.

A három meg nem írt fejezetről egy-egy mondat. A katolikusság történetével végigkilincseltem nagyon sokakat. Rajczi Pali bácsi rögtön felvont szemöldökkel nézett rám, először őt kerestem meg. Utána Csóka Gáspárt, majd Beke Margitot, nem vállalt senki egy pápai katolikus fejezetet; a helyi egyházi személyiségek sem. Hiányzik belőle, meg kell írni.

A zsidóság fejezetét annak idején Ilon Gábor vállalta. Később lemondta. (Közben elkészült egy pápai zsidó történet Szalay Antal tollából. Talán jövőre megjelenhet külön kötetben, mert Pápa története a XVII-XVIII. századtól a zsidóság története nélkül elképzelhetetlen.)

Még egy gondolatot szeretnék elmondani. Eredetileg úgy gondoltuk, hogy az akkori tanácselnök úr által írandó bevezető nem protokolláris rész lesz, hanem a Kapossy-féle monográfia bevezetéséhez hasonlóan egy fejezet: „kik és mit írtak Pápáról”. Ebben egy áttekintő, irodalmi utalásokkal egybekötött anyag lát napvilágot. Sajnos, nem ez született meg, hanem egy zömében protokolláris bevezetés.

Huszár János

Amit Fejes Sándor helytörténész elmondott a „Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig” című kötetrel kapcsolatban, azzal egyetértek. Felszólalása is bizonyította, hogy a pápai honismereti kör, melyet a városban inkább helytörténészek köre néven ismernek, s amelynek a fenntartásáért vele együtt állandó harcot vívunk, foglalkozott ezzel a tanulmánykötettel.

Tudjuk, a várostörténet feldolgozása megkívánja, hogy legyen Pápán egy állandó honismereti közösség, mely dinamikusan működik, új és új tényeket, adatokat tár fel, egyszerűbb témákat dolgoz fel, ezeket megvitatja, korrigálja. Az az igazság, hogy ilyen közösség nálunk nincs. A mi 10-12 főből álló honismereti csoportunk, mely havonta tart foglalkozásokat, nem tud ezeknek az elvárásoknak eleget tenni. A publikáló helytörténészek önállóan dolgoznak, jelentetnek meg munkákat, melyeknek a hibái csak akkor derülnek ki, mikor azoknak a javítására már nincs mód. Éppen ezért nagy szükség van arra, hogy megmértessék értő emberek körében. Az országban számos helyen, Sárváron, Jászkiséren és másutt is dolgoznak 60-70 fős csoportok, tökéletesítik egymás munkáit.

Tessék körütekinteni ebben a teremben! Hány olyan honismereti kutató van itt, aki rendszeresen publikál? Itt vannak-e a történelemtanárok, meghallgatni az elhangzott kitűnő előadásokat? Mert amit ez a tudós alkotógárda produkált, azt mindenkinek ismernie kell, aki Pápán történelmet tanít.

Magával a tanulmánykötettel kapcsolatban szeretném elmondani, hogy közelebb kellene kerülni ahhoz a formához, amit az első Pápa-monográfia képviselt, melyet a Jókai Kör adott ki. Ennek a Jókai Könyvtár által megjelentetett reprint kiadása napjainkban is kedves olvasmánya a pápai patriótáknak. A „Tanulmányok Pápa város történetéből” című kötetben megjelent dolgozatok többsége nehezen olvasható, nehezen emészthető, alaposan próbára teszi az olvasót. A továbbiakban mindenképpen az olvasmányosságra kell törekedni a várostörténeti tanulmányokban.

Rokonszenves a tanulmányokban és a most elhangzott előadásokban, hogy az alkotók gyakran hivatkoznak győri forrásokra és a Győrrel fenntartott kapcsolatokra. Erre szükség is van, hiszen a két város története szoros szálakkal kötődik egymáshoz. Eddig is számos alkalommal, főként az 1848-49-es szabadságharccal kapcsolatban leltünk fontos adatokra az akkoriban megjelent győri újságokban.

Sok mindent megcáfoltak a tudós tanulmányírók abból, amiben eddig hittünk, így most nem elég egyértelmű a város nevének eredeztetése sem. Jó lenne azt is teljes bizonyossággal tudni, melyek városunk nevének első említésével kapcsolatos első, igazán hiteles források. Az sem megnyugtató, hogy egyes adatokat sem meg nem erősítenek, sem meg nem cáfolnak.

Jó lenne e tekintetben teljesen tiszta helyzetet teremteni.

Varju Dezső

Rendhagyó hozzászólással kívánok a tisztelt tudományos tanácskozás elé járulni. Nem a magam nevében beszélek, hanem Major Jenő gondolatait idézem, aki 1972-ben különböző okok miatt meg nem valósult pápai előadására készülve, néhány adatot és gondolatot emelt ki leveleiben Pápa történetére vonatkozóan. Ezek még nyilván változtak volna akár az előadásig is és bizonyára újra átgondolva tudományosan igazolva kerültek volna publikálásra. Úgy érzem mégis érdemes a településföldrajz és -történet kiváló tudósának gondolatait, tünődéseit nyers állapotban is idézni, hisz ő már nem lehet itt közöttünk, hogy maga álljon helyt értük... Bevezetésül idézem néhány sorát levelének: ... „nem vagyok abban a helyzetben, hogy teljes anyaggyűjtéssel rendelkeznék, éppen ezért ... igen hipotetikus módon tudok csak állást foglalni.”

1972. jan. 22.

Kedves Dezsőkém!

Hévízről küldött igen kedves leveledet megkaptam. Egyrészt nagyon sajnálom, hogy kötelességtudatod miatt súlyosabb következményei lettek lábtörésednek - de remélem, hogy Hévíz segített. Másrészről nagyon örültünk feleségemmel együtt annak, hogy beteg állapotban is képes voltál helyzetünket átérteni - hidd el, nagyon jól estek soraid, és nagyon köszönjük. Mert az élet ugyan megy a maga útján, de mégis nehéz az ilyen zökkenőket kiheverni. Egyébként is hajlamom van arra, hogy elhagyjam magamat, elég nehéz ez ellen küzdeni. Főképpen, ha - mint állandóan panaszolom - a szakmai munka nem olyan, hogy a benne való elmélyedés segíthetne.

Ezzel máris Pápánál tartok. Röviden megpróbálom leírni, mi az, ami foglalkoztat.

Tulajdonképpen az dühített fel, hogy a Gerő-féle könyvben valami olyasmi van kifejtve - Gyurikovics alapján - hogy Pappo Karoling ögróf alapítása, s az igazi, őseredeti Pápa nem is Pápa, hanem Zsemlér lett volna. Véletlen folytán sok évvel ezelőtt kiírtam néhány oklevelet a kiadottakból, távolról sem rendszeresen, ami nagy baj, de azt látom, hogy néhány adatot egyáltalán nem vettek az általam ismert feldolgozások figyelembe, illetve kellő figyelembe. Részben ezek volnának az új adatok, részben pedig a fejedelmi szálláshelyekről írt Heckenast-féle és Györffy-féle tanulmányok, részben az általam ismert településtörténeti analógiák. Tehát nem vagyok abban a helyzetben, hogy teljes anyaggyűjtéssel rendelkeznék, éppen ezért - ha nem tudom pótolni - természetesen igen hipotetikus módon tudok csak állást foglalni.

Hogy ne áruljak zsákmacskát, szeretnék tájékoztatni jelenlegi felfogásomról, arról, hogy mérlegeld: van-e értelme egy ilyen tartalmú előadás megrendezésének. Erről az illetékes főnököt is tájékoztatni lehet, hogy ő is mérlegelni tudja a vállalkozás érdemességét.

Feltűnt nekem, hogy Pápa főesperesi székhely, mégpedig nem a veszprémi, hanem a győri püspökség fennhatósága alatt. Lehet, hogy ez csak nekem újdonság. Mivel ismeretes, hogy a főesperességek szervezése többnyire megfelel az ispánsági szervezetnek, elvileg lennie kellett volna egy Pápa megyének. Ilyenről nem tudok, bár Pesty Frigyes „eltűnt megyéit” még nem néztem meg frissen.

Ha figyelembe vesszük, hogy a Veszprém megye keleti részén állítólag ösfoglaló Szalók nemzetség faluja ott van Pápától nem messze - de a Szalók nemzetséggel részletesebben nem foglalkoztam ezideig -, továbbá, hogy Pápától keletre Tevel falu Árpád-ivadék jelenlétéről tanúskodik, hogy Antfa talán egy Szalók-nembeli nevét őrzi későbből, hogy Asszonyfalvának

egy XV. századi (?) adat szerint másik neve Beüd, tehát Bőd volt, ez pedig Pápa közelében van, közelebb, mint Szalók, könnyen elképzelhető, hogy a honfoglalás idején a Szalókoké volt egész Pápa környéke és én legalább is nem tartom kizártnak, hogy a Beüd egy nemzetségfő - bő - szálláshelyét, birtokát jelzi, mely később a királynéé lett (Asszonyfalva). A Szalókok ellen - Heckenast alapján - Tevel herceg vonult fel és szorította őket vissza. A királyság megszervezésekor pedig Pápából királyi szálláshely lett. Már Heckenast utalt arra a sok foglalkozásnevet őrző falunévre, mely Pápa környékén fennmaradt - én most Ötvöspusztára és Podárra, a két ötvöstelepre utalok. A királyi szálláshely magyarázza az udvarnokok jelenlétét. Lederer Emma bányászott elő egy korai adatot a pápai comes udvarnicorumról, ennek alapján arra gondolnék, hogy a pápai főesperesség egy királyi uradalomnak felel meg, Pápa központtal - mely a győri püspökség alapításával nagyjából egyidőben jöhetett létre - a veszprémi püspökséget megelőzően.

Azt hiszem, ilyen körülmények között Karoling örgróf birtokára gondolni képtelenség. A Pápa név valóban személynév lehet, ahogyan Sopron, Szolnok stb. királyi ispánság az első ispán nevét kapta, ugyanígy feltételezhető, hogy ez a királyi uradalom az első udvarnokispán - egy bizonyos Pápa - nevét kaphatta. Ez tehát nem a Pápa nemzetség ősi birtoka!

Hogy királyi uradalom lehetett, arra utal az is, hogy amikor Zsigmond eladományozza, nemcsak Pápát adja, hanem a pápai uradalmat! - tehát egy birtokszervezet maradványait. Hajlandó lennék egy ilyen birtokszervezetből megmagyarázni a Pápa környékén feltűnő rengeteg kuriális - nemesi birtok - falu létét.

Ennek a királyi szervezetnek a központja alig lehetett más, mint a mai Várkastély, mely a legfontosabb helyen helyezkedett el. Ilyen értelemben Pápa is valóban olyan civitas volt, mint az ispánsági központok, és talán feltehető, hogy ásatásokkal a XV. századtól emlegetett castrumnak is voltak korábbi előzményei. Még egy érdekes adat van a kezemben: a Tamás canterbury érsek szentté avatásáról hazatérő egyik váradi kanonok a pápai cívisektől kért kölcsönt, ami arra utal, hogy volt Pápán egy társadalmi réteg, mely elég gazdag volt ahhoz, hogy egy ilyen nagy urat pénzzavarából kisegítsen. Ez az adat nemcsak a korai pápai társadalom erős rétegzettségét mutatja, hanem talán a cívisek korai szerepéről is tájékoztat.

Sok minden apróságot mellőzve, ezekben foglalhatnám össze elképzelésemet Pápa kialakulásáról. Arra kérek, egyeztesd ezt össze azzal, amit Pápán tudnak a városról - vagyis amit Te tudsz (a világért sem akarok nyakadba zúdítni valami komoly utánjárást) - és megíthetnéd, hogy ez az elgondolás teljesen elfogadhatatlan-e. - Ez esetben előadásra nem vállalkozom - vagy szolgálhat-e további kutatásoknak az eddigieknél reálisabb alapjául - egyáltalán van-e benne valami, ami Pápán érdekességnek számíthat, nem abban az értelemben, hogy képtelenséggel akarnám leendő hallgatóimat szédíteni, hanem a pápai köztudat számára valóban jelentene-e valami többé-kevésbé megalapozott újdonságot?

Ne haragudj, hogy ezzel a firkálással terheltelek, de azt hiszem, ez a legegyszerűbb módja a kérdésedre adható válasznak: feltárom kártyáimat teljes nyíltsággal.

Ha ezt a koncepciót érdemesnek tartjátok elmondásra, és én megtudok birkózni a hiányokkal és lelkiismeretemmel, akkor esetleg érdemes lenne valóban találkozni a pápaiakkal.

További javulást kívánok, az egész családot sok szeretettel üdvözljük, és kérek, ha nem terhel, írd meg véleményed.

Baráti üdvözlettel

Jenő

* * *

Kedves Dezsőkém!

Már rég megírtam egy levelet, de bizonyos okokból várnom kellett az elküldésével. De mindenekelőtt - bár mire e levelet megkapod, András fiad itt lesz, sőt haza is érkezik - örülünk a Vele való találkozás lehetőségének. Sajnáljuk viszont, hogy Te nem jöhetsz, mégpedig éppen Feleséged betegsége miatt. Sok izgalmat és problémát jelenthet mindez számotokra, és még én is zavarlak hallgatásommal. Javulást kívánunk!

Nos, ami az „előadást” illeti - a székesfehérvári program május 22. körül, a kőszegi pedig június 2-8. között lesz - így a közbeeső időben tetszés szerint rendelkezésre állok (akár április közepén, akár május elején). Felvetem azonban ismét: ne halasszuk-e el ősre? Vagy ejtsük el?

Arról van ugyanis szó, hogy amiről én Neked írtam, és kedves ittlétedkor olyan sokat beszéltem, tehát Pápa kialakulásának XI-XIII. századi szakasza, nehezen foglalható össze egy előadás keretei között, mivel kicsit szétfolyó, nehezen követhető, és feltehetően a közönséget kevésbé érdeklő feltevés-sorozatra épül mondanivalóm.

Foglalkozva azonban ezzel a témával, kialakult bennem egy részletkérdés, mely néhány napig igen erősen érdekelt, de aztán - a szokott módon - felülkerekedett bennem a kritikai érzés, bizonytalanná váltam.

Röviden Pápa és Szent László ottani kultuszának kérdéséről van szó.

Az 1200-as évek első felében felmerül a pápai határjárásban a „meta Sancti Ladislai” - amit én hajlandó lennék a Szent László utcához kapcsolni. Itt három pápai udvarnok két malmáról és 25 hold földjéről ír az oklevél. A 25 hold a Tapolca mellett - nem nyúlhatott el Bakony-szentlászlóiig (bár az utóbbi is a vidék Szent László-kultuszára utal), a kérdéses területet én a Hódoska és Pápa közé vélem lokalizálni - mivel a Bakonybéli apátsággal folyik e terület miatt a per.

Ugyanebből az időből van adat arra, hogy a pápai cívisek pénzt kölcsönöztek a váradi püspöknek, s mivel ezt nem kapták vissza, kifosztották a Canterburyből (Szent Tamás szentté avatásáról) hazatérő három papot, akik ott a csanádi püspököt képviselték. Ezek nyilván azért jöttek Pápa felé, hogy zarándokútjuk során a csanádi püspökséget alapító Gellért tartózkodási helyeit is felkeressék, így Bakonybél is.

Mindkét adat szerintem Pápa társadalomtörténete és szellemi helyzete szempontjából is érdekes. Később adatunk van arról, hogy Csót falu a váradi püspökség tulajdona.

Nemesszalók 1271-es határfelosztásakor egy földrajzi helynek a neve Bihar. Anonymus szerint a Szalók-nem őse, Őse harcolt Mén Marót ellen, Bihar várát ostromolván, majd ő volt Árpád követe, amikor megkérték a bihari dux lányát Zolta herceg számára. - Mivel én a Dunántúlon ezenkívül több Bihar nevű helyet nem ismerek, hajlandó volnék arra gondolni, hogy itt a Bihar megyei Bihar emlékével számolhatunk.

Tehát Pápa környéke valamiképpen kapcsolódik Nagyvárad környékéhez, a Szent László kultusz központjához. De Pápa földrajzilag is hasonló helyzetben van a Bakonyhoz, mint Bihar-Nagyvárad a Bihar-hegységhez. Bihar erdősége ugyanolyan kettős szerepet töltött be, mint a Bakony - egyrészt Igfon-erdő, a Szent Sűrű, másrészt királyi vadászhely -, a Bakony is királyi vadászhely, és Gellért remetesége révén szent hely is.

Ezek után nem kis örömmel olvastam a pápai vár 1669-es leírásában, hogy a Kastély auditoriumában Szent László dicső harcait ábrázoló freskók voltak a falakon. Ennek az adatnak azonban csak akkor van értéke, ha igazolni lehet, hogy a pápai kastélyt nem a Garaiak építették 1389 és 1441 között (amikor megkapták, amikor a Castellum szó először előfordul), hanem megelőzően is volt már a helyén épület - tehát az a bizonyos szálláshely, amit feltételezek.

Ezért megpróbáltam az 1669-es leírást rajzba áttenni. (Sajnos ennek a rajznak nyomaveszett. - A szerk.) Azt hiszem, 90%-ban sikerült megoldanom. Eszerint a kápolna a kastély Borsosgyőr felőli oldalán volt, s az udvar felé kerekedett ki az épület vonulatából. Jellemzőnek tartom, hogy mellette volt az úr lakosztálya, másik oldalon pedig az úrnő lakosztálya. A kastély éppen olyan nyitott U alakú volt, mint a mai. A leírásból több építési periódusra lehet következtetni - de erről egy építéstörténésszel szeretnék konzultálni. Én hajlamos volnék ezt a kápolna részt tekinteni a magnak, azonban vannak problémák. Ugyanis a kápolna mennyezetén is freskó volt: Ádám a paradicsomban. Gótikus kápolna boltozatos mennyezete nem bírt volna elviselni egy ilyen kompozíciót - nem is szokták a mennyezetet ilyen célra használni, csak a falait. A falain is voltak freskók, mivel Szűz Máriának volt szentelve, itt ő és a többi szent volt ábrázolva. Bejáratánál pedig magyar királyok képei - a csatlakozó auditoriumban pedig Szent László. Szűz Mária - a magyar királyok - (kár, hogy nem tudjuk, kit ábrázoltak utolsóként) és Szent László: ez egy összefüggő ciklusnak is tekinthető. Ebből az együttesből a kápolna mennyezetén lévő Paradicsom-téma azonban kilóg. Szerintem, ezek szerint a mennyezet nem volt gótikus, bordázottan szeletelt, hanem sík mennyezet lehetett vagy renaissance jellegű megoldású. A kastélyban másutt is váltakoznak a boltozott és gerendázott mennyezetek. Így például festett gerendás mennyezete volt az „öreg palotának” és a „kisebbik” ebédlőnek is. Ezek egymás mellett voltak az U alak összefogó tagozatában. Azt persze nem tudhatom, hogy az ostromok idején a kastély mely részei mennyire pusztultak el, és így a mennyezetek mennyire eredetiek, vagy újjáépülés eredményei. A falak azonban régiek lehetnek, s a kápolna-környezet említett egységes témájú falfreskói nem renaissance témájúak. Érdekes párhuzam a Garaiak siklói vára, itt a kápolnában két freskóréteg van, s mind a kettőn szerepel Szent László, tehát a későbbi átfestés a korábbi témát megőrizte. Gondolhatnánk így arra, hogy Pápán is a Garaiak festették a freskókat, de a siklói vár építési ideje ismeretlen, így az alsó freskóréteg a Garai-kor előtti lehet.

Ha pedig Pápán a Szent László-kultusz a XIII. század elejéig visszavezethető, akkor valószínű, hogy a kastély legrégebbi részében - legalább is a téma - szintén a Garai-kor előtti, vagyis a királyi birtoklás idejéből való. Erre utal a királyok arképcsarnoka is a kápolna és az auditorium közötti nyílás falán. (Persze, figyelemmel kell lenni a Szent László-freskókra országosan!)

Tehát ebből a vázlatból is látható, hogy ez a kérdés valami elkülönülő része Pápa történetének, de ugyanakkor a leglényegesebb kérdésekkel függ össze. Így kiemelhető, nem is olyan széthúzó, talán érdekes is, talán így még nem is nyúltak hozzá - de ugyanakkor tele van bizonytalanságokkal, feltevésekkel - tehát ez is csak locsogás. Viszont pozitívum benne:

- 1.) A pápai alaprajz általában sokat emlegetett tagozódásának megoldásához: a Szent László utca körüli eltérő rendszer magyarázata egy tatárjárás előtt már létezett Szent Lászlóról elnevezett teleppel - ami még további gondolkozást igényel.
- 2.) A pápai várkastély eredetére nézve bizonyos támpontok.
- 3.) Pápa társadalmi és kulturális viszonyairól felvillanó kép, ami talán a mai pápai önmegbecsülés szempontjából is érdekes.

Végül, hogy kételyeimet ne vedd alaptalannak, még a következőt kell megjegyezniem.

IV. Béla korából egy pápai (=Róma!) oklevél adja tudtunkra, hogy a nemrég meghalt Smaragdus nevű pápai (ez a mai Pápa) főesperes Palatiumához egy kápolnát építtetett saját költségén, ezt ellátva javadalmakkal, s a király és a megyés püspök beleegyezésével úgy rendelkezett, hogy halála után a kápolna papja egy pannonhalmi szerzetes legyen. Ennek ellenére egy Fábián nevű miles a király megbízásából e szerzetest elkergette és a kápolnai javadalmakat lefoglalta a király számára.

Itt a következők a problémák:

- 1.) Vajon ez a Smaragdus főesperes Pápán lakott-e? Nem szükségszerű ugyanis, hogy a főesperes a nevet adó település papja legyen.
 - Mégis legvalószínűbbnek tartom, hogy itt Pápáról van szó. Ez esetben egyúttal a királyi miles a pápai kastélyba kapcsolható, mint a királyi szálláshely parancsnoka.
- 2.) Ha pápai volt a főesperes - hol volt a Palatiuma? Két lehetőség van:
 - a) a mai plébánia helyén - ez esetben a várkastély őse, a Szent István protomártírról elnevezett főesperességi templom és a főesperes palotája Pápa magjának három olyan épületét jelentené együttesen, melyek a XI-XII. századra volnának visszavezethetők. Tehát a mag itt volt - és nem Zsemlyéren!
 - b) A Palatium és kápolna azonban lehet a mai kastély helyén is (?) és ez esetben azonos volna a várkastély korábban emlegetett, feltehetően legrégibb részével.* Felvethető az is talán, hogy az említett Szent László-birtok is összefügg e kápolna létesítésével, elbontásával. Ennek azonban ellene mond az, hogy a várbeli kápolna Szűz Máriáról volt elnevezve és nem Szent Lászlóról.
- 3.) Ha elvetjük a főesperesi palatium és kápolna azonosítását a várkastéllyal, akkor viszont lehetséges, hogy ez a kápolna Szent Lászlóról lett elnevezve, és a Szent László-birtokrész a kápolna javadalmaként kapta a nevét.

Sajnos, ezek is csak feltevések, mert a pápa oklevele a kápolna titulását nem említi meg. A Szent László-rész említése ugyan korábbi, de ez feloldható azzal, hogy e kápolnáról csak az alapító halála után értesülünk, így 10 évvel korábbi alapítás elképzelhető!

Pannonhalmi kapcsolatok azonban összefüggésbe hozhatók talán azzal, hogy Pannonhalmán még Kálmán korában is volt egy királyi szálláshely, Pannonhalma nem állott a győri püspök felügyelete alatt. A pápai főesperesség valamikor szintén az esztergomi érsek felügyelete alá került (vagy legalább is a templom) - mint a királyi magánegyházak általában. A pannonhalmi szerzetes becsempészése tehát a győri püspöktől való függetlenedés egyik mozzanataként is felfogható?

Kedves Dezsőkém! Feltártam előtted újra legfőbb jellemvonásomat: a habozást, a bizonytalankodást, a fantazmagóriák iránti nosztalgiát - ugyanakkor az ezektől való visszarettenést, vagyis tudatlanságomat. Látod, témáról témára ugrálok, mert egyiket sem tudom dűlőre vinni. És én tartsak Pápán előadást? Minek az üres szavakat szaporítani? - Szabad-e erkölcsileg - az embereket olyasmivel befolyásolni, amiket nem lehet szabatosan igazolni? - És szabad-e egy jóbarátot ilyen nehéz helyzetbe hozni, mint én Téged, ezekkel a levelekkel? Amikor úgyis bőségesen el vagy látva más, fontosabb gondokkal? - Kívánom, hogy gondjaid örömkeltőek legyenek. Javulást, gyógyulást kívánok feleségednek!

Baráti üdvözlettel

Jenő

* Azóta a tudomány bebizonyította, hogy a palatium nem Pápán volt. - A szerk.

Kubinyi András

Nagyon köszönöm Varju Dezső hozzászólását két szempontból is. Egyrészt azért, mert a legkiválóbb magyar településtörténészt, akit én valaha ismertem, Major Jenőt megemlítette. Major Jenőt igen nagyra becsültem. 1947-ben lettem Eötvös-kollégista, egy fél évig ő még benn volt a kollégiumban. Attól kezdve haláláig rendszeresen felkerestem, és ha írtam valamit, vele mindig megbeszéltem a településtörténeti kérdéseket. Jó és alapos gondolatokat kaptam tőle. Sajnos nagyon keveset írt, de ha valamilyen témával mentem hozzá, akkor elővett egy dossziét, amiben a feljegyzései voltak és mindenhez tudott ötlettel szolgálni.

Az volna a javaslatom, hogy ezeket a leveleket le kellene közölni.* Esetleg hozzászólással, mert azért van egy-két dolog benne, amit nyilván ő maga sem úgy értene ma, ahogy akkor leírta. Ő mindig a dolgokat magában ezerszer megrágó ember volt, azért is jelentetett meg olyan kevés munkát.

Legyen szabad nekem is hozzászólni. Kiindulnék Solymosi barátom előadásából, és ezzel kapcsolódni fogok a Major Jenő-féle Szent László-elmélethez is. Arra gondolok, hogy Solymosi barátom megtalálta ezt a Boldogasszony kolostorra vonatkozó oklevelet, amelyik a Szent László utcában van. Ismerjük Ország Mihály nádor okleveléből, hogy a pápai Zsemleri-család tiltakozik az ellen, hogy a Szent László utcában a ferencesek egy „obszerváns” kolostort építsenek. Azt is tudjuk, hogy 20 évvel később egy végrendeletben előfordul a Szent László-kolostor említése. A probléma az, hogy hol van ez a Szent László kolostor. Volt egy gyanúm, hogy a Szent László-kolostor őse, de ezt nem lehet igazolni. Valami olyan templom lehetett, amelyik abban a bizonyos XIII. század közepi oklevélben szerepel, mert egyébként Pápa környékén Szent László nincs. Tehát ott kellett lennie egy templomnak. Haris Andrea, a Szent László utcában való kolostorazonosítást azon az alapon vonta kétségbe, hogy abban az utcában egy nagyobb épületnek hely nincs. Ezt a magam részéről nem tudom eldönteni, de kétségkívül van egy Szent Lászlóról elnevezett ferences kolostor. Ezzel szemben a Szent László utcában van egy Boldogasszonyról elnevezett kolostor. Felmerült bennem a gondolat, hogy a késői obszerváns kolostorok túlnyomó többségét Boldogasszony tiszteletére szentelték. Itt van egy ellentmondás. A Szent László utcában van egy építendő templom az 1460-as években, egy létező templom, ha jól emlékszem az 1480-as években Szent László elnevezéssel és körülbelül ugyanebben az időben a Szent László utcában egy Boldogasszonyról elnevezett templom. Most akkor mi itt a szituáció? Két eshetőség van. Az egyik, hogy esetleg egy másik kolduló rendi kolostor, vagy egy pálos kolostor lenne itt. A másik lehetőség, hogy ez esetleg a ferences kolostornak a másik neve.

Szerintem a második variáció a valószínűbb. Miért gondolom ezt? Először is azért, mert építendő templomról vagy kolostorról beszélnek az 1460-as években akkor, amikor a pápai, a budai, a pesti és a nagybányai plébánosok és Szécsi Dénes prímás közösen tiltakoznak a pápánál az obszerváns ferencesek ellen. 1444-ben a három másik városban már állt obszerváns kolostor, hát a pápai plébános miért tiltakozott volna, ha nála nem állt egy kolostor? Tehát a valószínűség a következő: állt itt egy Szent Lászlóról elnevezett kápolna, ezt megkapták a ferencesek és ők a maguk részéről Boldogasszonyról nevezték el, de a nép változatlanul Szent Lászlónak nevezte, mert Szent Lászlónak ismerte ezt a templomot. Tehát tökéletesen egyetérttek a Szent László-kultusznak Pápa környékével való azonosításával.

* Az előző oldalakon a levelek teljes terjedelemben közlésre kerültek. - A szerk.

Még egy szó emellett. Én ugyan nem néztem meg ezt a forrást, de egyik tanítványom a napokban nézte meg a XVI. század elején a magyarországi obszerváns kolostorokról készített listát. E szerint a pápai kolostor akkor nem conventusként, hanem locusként szerepelt, ami egy kisebb kolostort jelent a conventushoz képest. Ebben az esetben könnyen lehet, hogy egyszerűen arról volt szó, hogy a kis régi kápolna mellé épített kisebb kolostort akarták a Garaiak kiépíteni, de a pápai Zsemléri-család tiltakozására végül is ez nem valósult meg.

Kristó Gyula

Varju Dezső úrnak Major Jenő leveléből idézett részével kapcsolatban szeretném elmondani, hogy ne úgy távozzunk, mintha Pápán kellene keresni egy palatiumot meg egy kápolnát. Ez III. Honorius pápa 1225. február 1-jén kelt oklevelében van benne. Ebben az oklevélben szerepel az első, név szerint ismert pápai főesperes, Smaragdus, akinek ez a palatiuma, az itt meg nem nevezett titulusú kápolnája, Szent Lélek-kápolnaként szerepel, Nyitra megye és Pozsony megye határán, a Vág-folyó partján, tehát a mai Szlovákiában volt. Itt tehát az az érdekes, hogy Pápa főesperesének a családja, illetve ő maga rendelkezett palatiummal meg magánalapítású kápolnával a Felvidéken, ez a vonatkozás tehát Pápához csak Smaragdus személyén keresztül kapcsolódik, de ebből az oklevélből Pápára vonatkozóan következtetést nem lehet levonni. A pannonthalmi Szent Benedek-rend történetének első kötetében az ide vonatkozó okmányok ki vannak adva.

Solymosi László

Nagyon jó, hogy a leveleket Varju Dezső, Major Jenő Eötvös-kollégista diáktársa és nagy tisztelője felolvasta. Örülök, hogy Varju Dezső volt szíves megemlékezni Major Jenőről, amikor halálának egy éves évfordulóján Veszprémben emlékülést rendeztünk. Jó, hogy Kristó Gyula elmondta Smaragdusról az igazságot, mert fontos, hogy ne szülessenek legendák.

Magam nagy tisztelője és élete végén - talán mondhatom - barátja voltam Major Jenőnek. Itt azonban valami félreértés történt. Somfai Balázs, a Veszprém Megyei Levéltár igazgató-helyettese évekkal ezelőtt felkért, hogy ezt a bizonyos Smaragdus-oklevelet fordítsam le magyarra. Ezt meg is tettem. Fordításomat a Pápai Hírlap (1993. december 20. 3.) le is közölte. A kérdéses palota a Vág mellett Nyitra és Pozsony megye határvidékén állt. Semmi köze nem volt Pápához, miként a palotát elfoglaló Fábián vitéznek sem.

Ilon Gábor

Hozzászólásom két részből áll. Az első gondolatsorral Kristó Gyula professzor úr észrevételeire reagálnék. A második részben pedig a város középkor-kutatásának néhány elemére térek ki röviden.

Kristó professzor úr megjegyzései közül először a formai jellegűeket veszem sorra. Nem az én hibám miatt maradt ki a főszövegből a 28. jegyzet* száma, s ugyanígy nem vagyok vétkes abban sem, hogy kiszerkesztődtek az 1-2. ábra és az 1-2. tábla szövegszakaszok a megfelelő mellékletek kísérő szövegéből. Ennek hiánya zavarta meg a bírálót, bár egy lelőhely topográfiai helyzete és egy lelet rajza nyilván nem téveszthető össze! A mellékletekre történő hivatkozásokról röviden ennyit. Bizonyosan nem kis fejtörést okoz ez a technikai baklövés az egyszerű érdeklődőknek is. Ez a megjegyzés tehát teljesen helytálló. Az Úrdombot én is hiányolom a mutatóból, hiszen ott volt az avar kor legfontosabb pápai lelőhelye. E vonatkozásban sem én, hanem a mutatót készítő Prosper Szoftverház kérhető számon!

Lényegesebb kérdés, hogy miért nem hivatkoztam az említett honfoglalás- és kora Árpád-kori corpusban és a Régészeti Topográfiában is idézett úrdombi adatot. Ennek oka nagyon egyszerű, Jankó László nem közölte az alap adatokat. Az eltűnt tárgyakkal a Topográfia sem kezdhett semmit, de az utóbbi helyről módszertani okokból természetesen nem lehetett kihagyni. Egy ilyen kötetben és tanulmányomban viszont nem szerettem volna az itt és a környéken is alig megfogható honfoglaláskort túldimenzionálni, másként: az adatot ilyen megfontolásból hagytam el. Zárójelben megjegyzem: a kérdéses temetőt a szűkszavú és igazából semmire sem alkalmas leírás alapján inkább kora Árpád-korinak tartom. A függőben hagyott kérdés eldöntéséhez azonban újra meg kellene találni a temetőt! Ehhez azonban nem sok reményt fűzök. Ástam már - igaz az avar kérdések tisztázása miatt - az Úrdombon, de eredménytelenül. Ottani terepbejárásaim halovány reménysugara (III. Béla érem) azonban inkább egy kora Árpád-kori települést és/vagy temetőt sejtetnek. Ez a honfoglaláskori lelet-szegénység, ami talán kutatottsági hiánnyal is magyarázható - ahogy arra írásomban utaltam -, késztetett arra, hogy e korszak megírásánál szakítottam a tanulmányom egészére jellemző koncepcióval, s nem írtam regionális honfoglalástörténetet. Ugyanakkor a kihívás kísértésének engedve, bevettem a közismert Mika-gyári és a szórványanyagot, ami csak erős meg-szorításokkal keltezhető a honfoglaláskorra, tudom. Az mégsem lehet, hogy azt gondolják az Olvasók: itt nem jártak honfoglalók! - mondtam magamnak tanulmányom írása közben. Mellesleg megjegyzem, az utóbbi évtizedben a régészeti kutatók egy része előtt teljesen világossá vált, hogy igencsak csínján kell bánni a tárgy = etnikum megfogalmazásokkal. Vonatkozik ez az S-végű karikákra is. Mindezek után úgy vélem, ilyen bizonytalan adatokból igen nagy bátorság lett volna „történeti szempontú értékelést” adnom. Megjegyzem, több tanulmányban - nagyon helyesen - pontosan a professzor úr volt az, aki óvta az ilyen megoldásoktól archeológus kollégáimat. Vagyis, ha alaposan górcső alá vesszük a kérdést, azt jelenthetem ki: ma ez az időszak, évek, évtizedek - fehér foltot jelentenek a város és környéke történetében, akkor is, ha ezt nem a legkellemesebb kimondani!

* Az Ilon Gábor által számítógépes lemezen és kinyomtatott formában leadott kéziratban nincs bent a 28. jegyzet a főszövegben. A korrektúra során sem került javításra. Az eredeti kézirat természetesen megtekinthető a Jókai Mór Városi Könyvtár irattárában. - A szerk.

Hozzászólásom második részének mottója Kubinyi András professzor úr egyik itt, hozzászólásában elhangzott mondata; „Ne keressünk olyat, ami nincs!” Utalok a középkoros kollégák - a hosszú középkort értem ezen - itt elhangzott vitájára néhány épület azonosítása kapcsán. Azt viszont tudomásul kell vennünk, amit a régészeti vagy a műemlékkutatás feltárt, megtalált. Sajnálatos, hogy az utóbbi évtizedben fellendült műemléki kutatások néhány éve, több okból is szünetelnek. Azonban nekem a megfordított mottó is tetszik: keressük azt, ami volt, s jelenleg a föld alatt van! Ez pedig a régészeti kutatás feladata. Most látszik csak igazán, s ez az én hibám is, hiszen a szerkesztőbizottság tagja voltam (legalábbis az első időben, amikor működött ez a grémium), hogy a város középkorának régészeti szempontú leírása elmaradt. A kéziratok hosszú nyomdai átfutási időszaka elégséges lett volna a pótlásra. Igaz, elég elnagyolt lett volna, sőt, az egyszerű Olvasók számára tán még zavarosabbá tett volna néhány máig lezáratlan problémát (pl. korai települések lokalizálása), amelyeket legerőteljesebben Kubinyi András és Haris Andrea tanulmánya vetett fel. Le kell szögezmem: a középkori település(ek) kutatása a városban még embrionális stádiumban van! Az adatok száma csekély. Ennek azonban nem csak a pápai múzeum ifjonti kora (alig múlt három évtizedes), elégtelen személyi feltételrendszere (velem együtt ezideig csak két őskoros régész volt és van a múzeumban), de a városi építési hatósági munka - ilyen szempontból - elégtelen működése is az okozója. Nincs és alig volt egyeztetés a múzeum és a város között. Ezt néhány példával illusztrálnám. Ezért pusztult el és épült be a Halászkapu a '60-as évek első felében, a város délnyugati bástyájának (Tűzoltóság) belső része a '60-'80-as években, s szinte semmit nem tudunk az Árpád-korról, hiszen az építkezéseket nem előzhette meg szisztematikus kutatás. Az ilyenén együttműködés legjobb hazai példajaként a nem túl messze fekvő Esztergom idézhető. Pozitív példaként mindössze az alábbiakat idézhetem: a palánk kutatása a keleti oldalon, a Ruszek-köz végénél, valamint a délnyugati bástya külső falának, s ugyanott a vizesároknak (Cinca) a kutatását.

A kötetet és a konferenciát én a magam önös szempontjából tartalmilag nagyon hasznosnak tartom. Komoly kihívás, iránymutatás és az elvégzendő feladatsorok kijelölése számomra is, hiszen mellékszakom szerint középkoros régész vagyok. Mégpedig abból a szempontból, hogy megnézzem, mi fogható meg a felmerült problémák közül a föld alatt! Segítő hatásági szándék nélkül azonban ez nekem, de más régésznek sem sikerülhet!

Hozzászólások II.

(1995. április 29.)

Huszár János

Először is köszönetet szeretnék mondani a helytörténész kör nevében a szervezőknek azért a csodálatos két napért, melyet itt tölthettünk a várostörténet kérdéseivel foglalkozva, kitűnő történészek előadásait hallgatva.

Külön hálás vagyok Kubinyi professzor úrnak, a konferencia levezető elnökének, hogy ilyen szépen kézben tartotta, irányította a tanácskozást. Nem egy alkalommal voltam olyan tudományos ülésen, ahol egyesek szóözönükkel tönkretették a megbeszélést, szétzilálták az előre kialakított rendet. Itt ennek a veszélye egy pillanatra sem állt fenn.

Megvallom őszintén, én egyrészt fanyalgó bírálatot vártam, másrészt arra számítottam, hogy egyesek dicsőíteni fogják az elkészült dolgozatokat. Egyik sem következett be. A hangnemre az egészséges kritika volt a jellemző, s az a becsületes törekvés, hogy a résztvevők minél mélyebben feltárják Pápa város történetének titkait.

A siker örömét éreztem mindkét napon, azt - amit a professzor úr több alkalommal is említett -, hogy gazdagabbak, sokkal gazdagabbak lettünk. Rengeteg új dolgot hallottunk itt, aminek a jövőben hasznát fogjuk venni.

Az az igazság, hogy a dolgozatok közül - melyeket a pápaiak elég nehezen olvasnak majd, mert nem könnyű olvasmány ez a tanulmánykötet - dr. Ács Annáé tetszett legjobban, bár kemény bírálatot kapott. Mikor a pápai vásárokkal kapcsolatos írását elolvastam, szinte ott éreztem magamat a pápai piactéren, ahol igen gyakran megfordultam gyermekkoromban s ahol életre szóló élményeket szereztem. Bár Ács Anna nem pápai származású, életkoránál fogva nem is lehetnek személyes emlékei a régi vásárokról, mégis rendkívül hitelesen leírta, melyik árus hol helyezkedett el a Fő téren a Nagytemplom körül. Kitűnő a vásári hangulat megörökítése is.

Külön megköszönöm Fabiny professzor úrnak az evangélikusokról írt anyagot. Ez a dolgozat olyan szempontból is értékes, mert benne egy rendkívüli egyéniségről, Gyurácz Ferenc püspökről hiteles, árnyalt képet nyújt, így felhívja a figyelmet a város egyik múltbéli kiválóságára, akire a pápaiak joggal büszkék lehetnek.

Még azzal a kérdéssel is foglalkozom, mi a mi feladatunk a tanácskozás után.

Nekünk, pápai helytörténészeknek bőven van tennivalónk e kétnapos tanácskozás után. Elsősorban az, hogy amit itt magas, tudományos szinten elvégeztek a kutatók, azt nekünk meg kell ismertetnünk a város lakóival, elsősorban a fiatalokkal. És természetesen a pedagógusokkal is, akiknek a történelemórákon be kell építeniük a helyi eseményeket a magyar történelem anyagába. A helytörténet ismerete különben nem csupán a történelemtanárok ügye, hanem mindenkié, aki gyermekeket nevel, az alsótagozatos tanítóké, az osztályfőnököké, a szakkörvezetőké, sőt jelentős mértékben a szülőké is, akik az alapozás munkáját végzik.

További feladatunk folytatni a tárgyi emlékek, írott források, emlékezések gyűjtését és feldolgozását. E mellett időnként el kell végeznünk az összegzést, s szükség van ennek a publikálására, miután a tudomány emberei csak így tudják hasznosítani munkánk eredményét.

Gondolnunk kell a jövőre is, éppen ezért „Szűkebb pátriánk” címmel honismereti tanfolyamot kezdtünk diákoknak, és sok örömünk van ebben a munkában. Mindnyájan láthatták, hogy itt ült mellettem nagy érdeklődéssel egy kisfiú, aki a tegnapi első előadástól a mostani hozzászólásokig kitartott. Ő is a tanfolyam egyik hallgatója. Tegnap csapatostul itt voltak a

„Szűkebb pátriánk” résztvevői közül. A következőkben az itt feltárt tények közül a legfontosabbakat megismertetjük ezekkel a fiatalokkal.

Kiegészítő szerepük is van a pápai helytörténészeknek.

Elsősorban az iskolatörténetek kidolgozatlanok. Az 1900-as évekig sok jó adatot lehet találni a „Pápa város egyetemes leírása” című összegző műben, de azután megszakad a szál. Néhány középiskolának van írott története, de ezek is kiegészítésre, korrigálásra szorulnak. Az 1948-as államosítással kapcsolatos átszervezések az általános iskolák történetét nehezen áttekinthetővé tették. Ezek tisztázására feltétlen meg kell alapítanunk egy iskolatörténeti csoportot. Örülnék, ha erre 1996-ban, a magyar iskola 1000 éves évfordulója alkalmából sor kerülhetne.

Köszönöm szépen a figyelmüket.

RÁCZ ISTVÁN

Nagyon sokat tanultam abból, amit itt hallottam. Körülbelül 25 éve foglalkozom helytörténet kutatással. Két téma ragadott meg, ezekről szeretném a véleményemet elmondani.

Az egyik az Esterházyak telepítéseinek a problémája. A környékünkön 19 olyan német község van, amelyeket Esterházy Ferenc és Károly ideje alatt telepítettek be. Ezeknek a községeknek a történetével is foglalkoztam. Négy községét írtam meg és ennek során tapasztaltam, mennyi gondot jelent - a Megyei Levéltárban, az Országos Levéltárban is jártam -, mire sikerül ezeknek a telepítéstörténeteknek a végére jutni. Boldogok azok a telepés községek, akik meg tudják azt állapítani, hogy hozzájuk őseik Németország mely településéről jöttek és tarthatják velük a rokoni kapcsolatot. Sajnos Ganna, Döbrönte, Bakonyjákó és Farkasgyepű nem ezek közé a községek közé tartozik.

A második témám maga a könyv készítése. Huszár János barátom már jellemezte, hogy elég nehéz olvasmány. Nem ismeretterjesztő stílusban készült. Ezt nem írom a szerzők rovására, Ők ezt ilyen színvonalon készítették el. Ebből mi csak tanulhatunk. Mindenesetre merném javasolni, hogy az elhangzott hozzászólásokat felhasználva kellene a második kötet tematikáját a szerkesztő-bizottságnak összeállítania. Ismertem a város vezetőinek gondját, amikor ezt a könyvet megszerkesztették. Az írók, akik ehhez hozzájárultak, részadatokat vállaltak benne. Voltak, akik a feladatukat teljesítették, voltak akik félig és voltak, akik nem teljesítették. Így bizonyos szempontból véletlenszerűen állt össze a témaköre ennek az anyagnak. Ezért is volt itt egy-két kiegészítés és reflektálás. Nyilván ennek felhasználása új feladat lesz a város vezetése, a szerkesztők számára.

Hálásan köszönöm a város vezetőinek, a szerkesztőknek, hogy az utolsó tanácsvezetésnek a kezdeményezését felkarolták és végrehajtották. Biztos, hogy a tanácskozásnak az anyaga hozzájárul ahhoz, hogy pápai helytörténészek és történelemszakos tanárok felhasználhatják mindennapi munkájukban ezt a várostörténeti kötetet. Régi gondja volt a város helytörténészeinek, hogy ilyen színvonalon, ilyen tudományos megalapozottsággal íródott könyv a városról még nem jelent meg. Jelentek meg kisebb, idegenforgalmat szolgáló füzetek, vagy egy-egy részkérdéssel - pl. a malmokkal vagy a bábkészítéssel stb. - foglalkozó könyvek, de ilyen átfogó képet még nem kaptunk a városról.

Mégegyszer köszönöm, hogy meghallgathattam az előadásokat, sokat tanultam belőlük. Kérem a megjelenteket, hogy a város hasonló céljainak megvalósítását segítsék elő. Ha nem is pápai indíttatásúak, hanem veszprémiek, vagy az ország másik részéből valók - ha vezetőink hozzájuk fordulnak - váljanak egy kicsit pápaivá, hogy mi az ő hozzájárulásukkal a város történetét minél igényesebben tudjuk szolgálni. Köszönöm, hogy meghallgattak.

Varju Dezső

Tegnap nem a magam nevében szoltam, inkább Major Jenő barátomat idéztem. Most a magam gondolatait szeretném elmondani.

Úgy érzem, hogy Hermann Istvánék és a város vezetői kiszabadították a szellemet a palackból ennek a könyvnek a megjelentetésével. A város lakossága, a helytörténészek valami olyasmire gondoltak, hogy volt egy Kapossy „Pápa város egyetemes leírása” című könyv, most azt modernizált formában ki kell adni, Pápa város történetét, fejlődését nyomon követve a század eleje óta. Az itt hallott előadások azonban azt bizonyították, hogy ebben a kötetben megjelent tanulmányok csak a kezdetet adják. Egy sereg kiegészítéssel, analógiával gazdagodott a város története. Ez szinte kötelezővé teszi, hogy ne álljunk meg itt, hanem az elhangzott előadások, kiegészítések is jelenjenek meg, kapcsolódjanak ehhez a kötethez. Érzi az ember a hiányát a meg nem jelent fejezeteknek. Nagyon hiányoltam Bodolay Gézának, a szerkesztőbizottság tagjának jelenlétét. Pápa irodalmi életéről sok mindent el tudott és el kellett volna mondania. Az egyházak története is hézagos, a katolikus egyház részéről nagyon fontos tanulmány hiányzik.

Szó esett Pölöskei professzor pápaiságáról. Ő az 50-es évekig, a Pápai Református Kollégium államosításáig volt annak diákja, én pedig a 30-as években. Akkor a Pápai Kollégiumban nagyon erős volt a népi mozgalom hatása. A népdaléneklést szervezetteren Szijs Rezső indította el, később Bodolay Géza vette át az „Éneklő Csoport” vezetését. Csodálatos dolog volt, mikor este a konviktusi vacsora után összegyűltünk és hetente három alkalommal egy-két órán át énekelünk. Nagyon sok népdalt tanultunk meg, és ezeket előadtuk a Képzőtársaságban. Megemlétték itt Hegyi Imre nevét is. Ő egyik oszlopos tagja volt az éneklő csoportnak. Itt, a kollégiumban kapta azt az indítást, amit aztán később, mint néprajzos - miután tizenegynéhány esztendő letöltött szovjet fogságban - tovább folytatott. A csoport tagja volt Kiss József is, a nemrég elhunyt jeles Petőfi-kutató. A kollégium vezetése a Képzőtársaság 100 éves évfordulójára 1942-ben a népi írók közül Veres Pétert és Németh Lászlót hívta meg előadónak.

A Nemzeti Alaptanterv (NAT) a jelenlegi elképzelések szerint a tananyagnak csak 50 %-át írja elő központilag, a másik 50 %-ot a szaktanároknak kell megalkotniuk helyi tanterv formájában. Ezt én így igen problematikusnak érzem, így nem is tudnám támogatni. A Pápa történetét feldolgozó tanulmánykötetből és az előadásokból - ha a NAT a mai formájában valósul meg - sokat felhasználhatnak a helyi tantervekben.

Azt kell mondanom, ilyen még nem fordult elő Pápa történetében és nem hiszem, hogy valaha is megtörténik, hogy ennyi élő, alkotó történész jöjjön el ide és adjon elő a város közönsége előtt. Ez csodálatos dolog! Itt láthattunk példát arra, hogyan válik szét a tudományos és az iskolai munka. Most a tudósok szólalnak meg, akik összegyűjtik az adatokat, és a tudomány törvényei szerint kritikailag megrostálják azokat. Utána a pedagógusokra vár, hogy átadják azokat a tanulóknak, a következő generációknak, és ezzel válik a tudomány életté. Kinek-kinek tehetsége, hajlama, egyéni sorsa dönti el kiből lesz kutató és kiből pedagógus. Jó példát láthattunk Kristó professzor úr előadásában, hogyan közelít meg egy ilyen problémát, mint Pápa eredete - a tudós. Ez példát szolgáltat a tanároknak is a tudományos megközelítés mikéntjéről. A helytörténészekhez szólnék: úgy érzem, Kristó professzor előadásában nagyon fontos hivatkozás volt a helynevekre. Ez perdöntő lehet egy adott pillanatban. A kötetben megjelent tanulmányokban, erre nem tudtak kellően támaszkodni azok írói. Holott egészen biztos, hogy ha ezeket a helytörténeti adatokat, tehát a helyneveket is figyelembe veszik,

jobban meg lehetett volna közelíteni Pápa három vagy négy falujának elhelyezését topográfiai, lokalizálni őket valamilyen formában. Lényeges előrelépés nincs arra vonatkozóan, hol volt Bellerszeg, meg a többiek. A helytörténészek talán segíthetnének ennek eldöntésében a helynevek tudományos igényű összegyűjtésével. Van ugyan egy ilyen kiadvány, de úgy érzem, ez nem töltötte be azt a szerepét, amelyre Kristó professzor hivatkozott Somogy megye esetében.

A tanulmányok legsoványabb részének az 1945-1970 közötti időszak feldolgozását tartom. Éreztem a görcsöt a feldolgozóban: „Uram Isten milyen kevés forrás áll rendelkezésünkre”, néhány adat, az is egyoldalú. Az akkori pártok jelentéseire általánosságokban mozgó írásokra kellett támaszkodniuk, hogy valami képet adjanak Pápa 1945 utáni fejlődéséről. A helytörténészek azzal tudnak legtöbbet segíteni, ha azok, akik itt éltek a városban, a szülőkön, rokonságon keresztül közvetlenül kapcsolódtak Pápa életéhez, az így nyert adatokat előbányásszák és tanulmányokban megjelentetik. Igényes kép Pápa legújabbkori fejlődéséről csak ezek alapján képzelhető el! A korábbi felszólalások azt mutatták: a helytörténészek vették a lapot.

Köszönöm a figyelmet.

Kubinyi András

Mi értelme van annak, hogy egy város történetét megírják?

Véleményem szerint ennek kettős jelentősége van. Az egyik az, hogy a magyar várostörténettel foglalkozó kutató szükségképpen nem egy várossal foglalkozik, hanem megpróbál az országos adatokból valamit összeszedni. Ez azt jelenti, hogy miután egyetlen egy kutató sem képes arra, hogy minden városnak a múltjába alaposan bele tudjon mélyedni, amolyan tallózás módján gyűjti össze az adatokat. Rákényszerülnek a tanulmányok írói, hogy belemélyedjenek a városra vonatkozó forrásanyagba és ezt a forrásanyagot megpróbálják az országos történetbe beágyazni. Ez a kötet egészen biztos, hogy bele fog kerülni az országos történetírás vérkeringésébe. Ez tudományos cél, minden várostörténet esetében.

A másik azonban egy ennél nem kevésbé fontos dolog. A város lakóinak, akik itt élnek, ismerniük kell városuk múltját. Egy ilyen munkának kétségkívül nevelő, ismeretterjesztő célzatának is kell lennie.

Reflektálnom kell arra, hogy nehezen olvasható a könyv, ez valóban így van. Egy szakmunkát olvasni nehéz. Egy szakmunkában óhatatlanul előfordulnak olyan szakkifejezések, amelyek a szakzsargonhoz tartoznak, amit a szakember pontosan tud, és már annyira a vérében van, hogy eszébe sem jut, hogy egy nem szakember számára ezt a kifejezést meg kellene magyarázni. Itt jön a kapcsolódás a helytörténetírással, azaz a helyi emberek ismeretének és a helyi embereknek városuk szeretetéből származó anyaggyűjtésének az országos kutatók munkájával való összeolvasztása. Ezért volt jó gondolat polgármester úr és Hermann István részéről, hogy ezt a konferenciát megszervezze. Ezáltal együtt vitatkozzunk, vagy beszélgessünk mi, az országos történettel foglalkozó kutatók és a helyi kutatók. Ők is tanulnak tőlünk, de mi is tanulunk ezekből a hozzászólásokól. Ezért ez a konferencia igen jelentős dolog volt, mert sajnos nagyon sok esetben jelentek meg az utóbbi évtizedekben városi monográfiák, de ha rendeztek is utána egy bemutatással kapcsolatos ülőszakot, az formális ülőszak volt, tudomány nélkül.

Fabiny Tibor

Mielőtt Csepregi Zoltán referátumához néhány szót szólnék, hadd mondjak egy személyes megjegyzést: 42 évvel ezelőtt, mikor idekerültem Pápára segédlelkésznek és egy évet itt töltöttem, akkor szerettem meg Pápát, bár akkor rendkívül lerongyolódott és nagyon rossz állapotban levő város volt. Én ugyan belsőleg megszerettem, mint lelkész. Mindig csodálkoztam azokon, akik azt mondták: milyen szép város - nem volt szép város. Azóta poraiból megelevenedett. Főnixként valóban kulturális és műemléki vonalon is hihetetlen fejlődésre tett szert. Ez a mostani alkalom is és maga a tanulmánykötet is annak a jele, hogy itt olyan személyek állnak a kulturális megelevenedésnek az élén, akiknek köszönhető ez a mostani alkalom is, és én is köszönöm, mindazt amit tettek és ami most lezajlik.

Szeretnék arra utalni, hogy azt az időt, amit Csepregi Zoltán tárgyalt, mi úgy nevezzük az evangélikus egyházban, hogy az evangélikus egyház „babiloni fogsága” 1711-től, a Rákóczi-szabadságharc végétől egészen 1781-ig, a Türelmi Rendeletig. Olyan helyzetben volt az itteni protestantizmus, hogy egyszerűen nem voltak lelkészeink. Hallottuk Tóth Sipkovicsnak az elűzetését, sorsát, ennek kapcsán hadd mondjam azt, hogy azok az írások, azok a sokszor névtelenül vagy hamis impresszummal megjelent írások - amelyekre Csepregi Zoltán is utalt - valóban hatalmas lelki erőt jelentettek a pásztor nélkül maradt nyáj számára. Szeretném felhívni a figyelmet, hogy ma már ezeket a könyveket alig találjuk meg - mert agyonolvasták őket -, alig van belőlük példány. Ezek „építő iratok” voltak. Kulturális szempontból is jelentősek, de főleg lelki szempontból. Tartották a lelket az emberekben, akik pásztor nélkül maradtak. Nemrég került a kezembe egy - „Atyafiságos serkentések” című - az Országos Széchényi Könyvtárban fennmaradt példány, amelyben éppen Tóth Sipkovics téti lelkész, Vázsonyi Márton és Torkos András ajánlják ezt a könyvet. Tehát az egész terület Téttől, Nemeskéren keresztül egész Győrig testvéri közössége volt a sokszor üldözött protestáns lelkészeknek, akik mindent elkövettek azért, hogy tartsák a lelket az emberekben. Most többek között egy eddig ismeretlen adatra bukkantuk: Csepregi Zoltán kutatásai során rátalált arra a pápai könyvkereskedőre - egy bizonyos Kelemen nevűre - aki többek között Pápán is terjesztette a „Zengedező Mennyei Kar” című népszerű evangélikus énekeskönyvet.

Örülök, hogy a kiváló tudományos ülés sok új szemponttal gazdagította Pápa kulturális múltjának ismeretét.

Kristó Gyula

Kedves Kollégák! Azon fölbátorodva, hogy Pápa folytatni szeretné azt, amit elkezdett néhány módszertani megjegyzést szeretnék tenni annak kapcsán, hogy mi tavaly fejeztük be a Szeged története című ötkötetes monográfia publikálását, amelyet 1976-ban kezdtünk el és 1994-ben zártunk. Tehát 18 éven keresztül tartott. Mi monográfiát tettünk le az asztalra. Én 18 éven át végig ott voltam mint kötet- és sorozatszerkesztő a monográfia bölcsőjénél és piedesztálra emelésénél, amikor az utolsó kötet megjelent. Néhány olyan tapasztalatot hadd osszak meg a pápaiakkal, amelyek a továbblépés szempontjából nem haszon nélküliek.

Egy monográfiához eljutni, véleményem szerint, a legnemesebb feladat, hiszen tanulmánykötet és monográfia között ég és föld a különbség, ezt, azt hiszem, valamennyien tudjuk. A tanulmánykötet hozott anyagból dolgozik - hiszen ki-ki hozza azt, amit tud - meglehetősen esetleges és egyedi szempont alapján. A monográfiától mindent számon lehet kérni. Ami nincs benne, az menthetetlen. Ha Pápa monográfiát akar csinálni, azt én természetesen nagyon bátorítom. Bár magam a tanulmánykötet iránt a legnagyobb elismeréssel vagyok, de ebben mindig van egyfajta „sajátlagos esetlegesség”, ha szabad így mondani, hogy ki készítette el, mire akadt vállalkozó. Nincs az a legkiválóbb tanulmánykötet-szerkesztő, aki egységes szempontokat tud adni a megannyi irányból érkező ember egyéni témaválasztása után kialakított témájához. Ahhoz, hogy monográfia készülhessen, több alapvető kritériumnak kell teljesülnie.

Onnan kezdem, hogy meg kell csinálni a várostörténet bibliográfiáját. Enélkül nem megy, ez nem a monográfia része kell hogy legyen, ez ha önállóan kiadatik, kiadatik, ha nem, nem. Tegnap hallottuk, hogy Solymosi tanár úr lefordított és az elmúlt években egy pápai vonatkozású oklevelet helyi lapban közzétett. Egy monográfia esetén ennek figyelmen kívül hagyása egyszerűen elképzelhetetlen. Meg kell csinálni a lehetőség szerinti teljes bibliográfiát. Ez alapvetően könyvtárosi feladat. Erre embert, embereket kell ráállítani, ezt Szegeden mi megcsináltuk.

A második nagyon fontos dolog: meg kell csinálni a helynévi feldolgozást. Vagyis össze kell szedni Pápa utcanéveit történeti feldolgozásban a legrégebbi időktől kezdve napjainkig. Ezt szerencsére Szegeden Péter László elvégezte: Szeged utcanévei 1522-től napjainkig. Meg kell csinálni Pápa környéke történeti helynévi felgyűjtését. Ezt Inczei Géza készítette el Szegeden, 1960-ban publikálta. Szenzációs elpusztult településnyomok jönnek elő sokszor nem a régész ásója, hanem a helynévgyűjtés nyomán. Legteljesebb szisztematikusságában végig kell nézetni a nagy levéltárakat. Tudniillik ha ez elmarad, akkor továbbra is szemelgetünk, esetleges a kiválasztásunk. Mi annak idején az Országos Levéltár DL.-anyagát átnéztük Érszegi Gézával. Ezt egy szinte önálló kötet nagyságú dolgozatban, tanulmánykötetben közzétettük, azóta is profitálhat belőle a kutatás. Csak ez az egyszeri szemlézés 115 új középkori oklevelet eredményezett Szeged középkorából. Gondolják el, ha mi ezt nem csináljuk meg a Mohács előtti anyagra nézvést, akkor mennyire sebezhetők vagyunk. Így is sebezhetők vagyunk, de nélküle még inkább. Minálunk pl. a megyei levéltárban két-három munkatárs éveken keresztül gyűjtötte, rendezte, a szerzők keze alá adta a dolgokat, mert hiszen illúzió az, hogy mindenki maga kubikoljon ki mindent, ez idejétmúlt, korszerűtlen. Tehát itt egyfajta sajátos munkamegosztást, infrastruktúrát kell teremteni. Hangozzék bármennyire hihetetlenül, mi Szegeden elkészítettük a teljes sajtóanyag feltárását. Ezen azt kell értenünk, hogy gyakorlatilag Szegeden a reformkor vége, illetve '49 óta változó időtartamokban, de volt úgy, hogy négy napilap jelent meg, mi most ezt teljes vertikumban - futballnyelven szólva: egészpályás letámadásos módon - kicéduláztattuk. Ebből önmagában egy könyvtárszobányi

anyag gyűlt össze. Ezeket minden szerző használhatta, meghatározott rend szerint csoportosítottuk. Miután mindezek megvoltak, létrehoztuk a Somogyi-könyvtár épületében a szegedi gyűjteményt, amely páratlan tárháza a helytörténeti anyagnak. Erre „ráeresztettük” a kutatókat, tulajdonképpen 70 szerzővel el tudtuk készíteni a monográfiát 4000 oldal terjedelemben. Vállaljuk mindenért, ami benne van és mindenért, ami hiányzik, a felelősséget.

A mi esetünkben is felmerült az igény, hogy az öt kötetből készítsünk egy népszerű kötetet, erre én azt mondtam, mint sorozat- vagy főszerkesztő, hogy én nem vállalom, ha valaki ezt kívánja, akkor nélkülem csinálja meg. Viszont elkészítettük a monográfia hatodik köteteként Szeged történeti kronológiáját. Ez tulajdonképpen az iskolai oktatásban kiválóan használható, mert a helytörténet vázát adja, és pillanatokon belül visszakereshető a monográfia öt kötetében, hogy az ott röviden jelzett dátumhoz milyen események tartoznak.

Tehát én ezt a néhány gondolatot szerettem volna elmondani, nem zárva ki természetesen, sőt lelkesen üdvözölve azt a megoldást, hogy tanulmány-kötetek továbbra is készüljenek. Utalni szeretnék arra, hogy Kalocsa városa - amely nagyjából Pápához hasonló nagyságrendű város - évek óta minden alkalommal augusztus 15-19. között megrendezi a Kalocsai Napokat. Ennek keretében egy nap az egyházé, egy a helyi iparé és egy a történészeké. A történészek napján elhívják az országból a Kalocsa története vagy a régió iránt érdeklődőket; és itt Kubinyi professzor úrhoz messzemenően csatlakoznék, hogy ezt mindig regionálisan kell értelmezni, és sohasem szűken, lokálisan. Minden évben megrendezik - azt hiszem, immár ötödik éve - Dankó érsek úr elnökletével és az ügy mellé lelkesen álló kalocsai polgármester úr támogatásával a Kalocsai Napokat. Remek előadások hangoznak el, ezek egy részét publikálják, másik részét archiválják - és készül a Kalocsa-monográfia.

Azt hiszem, hogy hosszú még az út, amit meg kell tenni, viszont a megjelent tanulmánykötet - amelyik nagyon kiváló visszhangot kapott - és a kétnapos előadásból összeálló második kötet, valamint a további - és ha monográfia készül, akkor az esetlegességet kiküszöbölendő egyre inkább célirányos forrásfeltáró és infrastruktúrát teremtő - tevékenység előbb-utóbb meg fogja teremteni Pápa történeti monográfiáját. Köszönöm szépen.

Engel Pál

Szöveget ütött a fejembe nekem is, amikor többször elhangzott a kötet bírálata vagy értékelése kapcsán, hogy ezt a kötetet a pápaiak nem tudják olvasni, mert nehéz. Úgy gondoltam, hogy saját tapasztalataimat e téren érdemes elmondani. Ahogy én látom, itt két alapvetően különböző műfajról van szó. Egy tudományos feltáró tevékenységről, aminek az eredménye lehet tanulmánykötet, tanulmányfüzér, lehet a végén monográfia, de mind a kettőnek az a lényege, hogy ez szűk közönséghez szól, amely szakmailag képzett és egy ilyen szöveget be tud fogadni. Ez terjedhet a történelemtanárokig és esetleg egy-két megszállott laikusig, aki bedolgozta magát a szakmába, mert szereti, mert érdekli, noha egyébként esetleg bőrgyógyász. Egyébként ez elvileg szakmai közönségnek szól. Úgy is van megírva - Angliát kivéve egész Európában, a nyugati kultúrában nem szokás, hogy egy ilyen könyvet jól írjanak meg, nem is lehet jól megírni, mert adatok halmazát kell beletenni, ha ezek nincsenek benn, akkor nem ér semmit, mint tudományos munka. Ez más műfaj, mint amikor valamit az érdeklődő szélesebb közönség számára megírnak, valamilyen történeti témát - ahogy mondani szokták - népszerűsítene.

Úgy hozta a sorsom, hogy pár évvel ezelőtt kénytelen voltam a magyar középkort vázlatosan, megspékelve az európai középkorral, a Magyarok Európában sorozat keretében megírni. Most, hogy egy olyan feladatot kaptam, hogy ugyanezt külföldi piacra szakszerűen írjam meg, azt tapasztalom, hogy nincs egy mondatom szinte, de semmiképpen nincs egy bekezdés a népszerűsítő célzatú szövegben, amit át tudnék venni egy szakmai jellegű középkor-összefoglalásban. Egyszerűen másképp ír az ember, teljesen másképp kell megírni, ahhoz, hogy azt normális emberek el tudják olvasni, tehát olyanok, akik nem történelemmel foglalkoznak.

Nem látom feltétlen szükségesnek, hogy szülessen egy Pápa-monográfia, mert végül is ez majdnem az, ami elkészült, csak egyes fejezetek kimaradtak belőle az ismertett okokból. Ezeket lehet pótolni, újabb leleteket lehet közölni további tanulmányokban, tehát egy második, esetleg harmadik tanulmánykötet szép lassan lefedi mindazt, amit Pápa történetéről tudományos szinten tudni lehet és érdemes. De teljesen más feladat - és nem kötődik ezeknek a kutatásoknak az előrehaladásához - hogy valaki, egy jó tollú történelemtanár, újságíró, bárki más, akinek van annyi történeti ismerete, hogy meg tudja magyarázni, mi az, hogy mezőváros olyannak, aki még életében nem hallotta ezt a fogalmat, ennek alapján összefoglalja és írjon egy értelmes Pápa-könyvet, amiben el kell mesélni, a város történetét. Ez teljesen más feladat. Egyet értek Kristó Gyulával, hogy nem volt hajlandó megcsinálni vagy megcsináltatni Szeged történetének egykötetes összefoglalását. Szükség lenne rá, mert öt kötetet normális szegedi nem fog elolvasni, normális pesti sem. Tehát kezükbe kell adni egy 200-300 oldalas könyvet, amiben a szerző elmeséli, hogy nézett ki Szeged az elmúlt 1000 évben. Ez azonban nem a szakember feladata.

Ugyanez vonatkozik Pápára is, de ezt nem szabad összekeverni ezzel a feladattal, tehát nem azt kell mondani az érdeklődőknek, hogy legközelebb a szerzők majd jobban megírják, mert ezt a műfajt nem lehet jobban megírni. Ez egy más műfaj, ezt meg kell csinálni. Ehhez nem kell történésznek lenni - ismétlem, nyugaton ezt újságírók csinálják - ha valaki beledolgozta magát annyira, hogy megérti amit a tudósok leírtak, akkor azt el tudja mesélni, sőt sokkal jobban el tudja mesélni, mert tudja, hogy mi az, amit meg kell magyarázni. Legjobb ha pl. biológus csinálja. Köszönöm.

Somfai Balázs

A köszönő szavakat tovább nem devalválva, hadd mondjam csak egyszerű szavakkal minden szervezőnek, levezetőnek, minden meghívott nevében, hogy köszönjük. Mint a legkisebb fejezet szerzője, hadd köszönjem külön is a recenzensemnek, amit tett. Mint levéltáros és mint a VEAB Településtörténeti Munkabizottságának egykori titkára, nagy örömmel konstatalom a történeteket.

A kedves tanár urak már nagyon szépen felvezették a témámat. Pápa Város Önkormányzatának - polgármester úr kezdeményezésére - létezik egy sajátos, felkért tagokból álló szervezete, a Helytörténeti Bizottság, amely a helytörténeti ismereteket különösen igénylő döntésekkel kapcsolatos megbízatásoknak tesz eleget. Nem tudom, hány városban van ilyesmi, itt is ülünk többen ebből a bizottságból. (Kissé hasonlít a fővárosnak a magisztrátusához, persze sokkal szűkebb feladatkörrel.) Ennek a bizottságnak a létrehozása is mutatja a város történettudomány iránti elkötelezettségét.

A nagy távú célok érdekében vállalt feladatok egyike a jövő nemzedék eredményes helytörténeti nevelése. Ennek eszköze lehet egy olyan mű, helytörténeti olvasókönyv, főleg forrásokat közlő szöveggyűjtemény, amely tudományosan is helytálló, egyben pedig módszeres és közérthető. A Helytörténeti Bizottság nevében tisztelettel megkérem a kedves kolléganőket, tanár urakat, hogy gondolkozzanak ezen a kérdésen - persze különösebb elkötelezettség és határidő nélkül -, hogy tudnának-e összehozni, felajánlani olyan szövegeket, amelyek egyrészt megállják tudományosan a kritikát, másrészt pedig a középiskolákban alkalmasak feldolgozásra. Valamiféle preparált, bevezetővel, jegyzettel ellátott műre gondolok. Ha tíz, akkor tíz, ha száz, akkor száz forrás jön így össze. Hogy ezzel később mi lesz, majd kialakul, biztos vagyok benne, hogy előbb-utóbb a megjelentetésnek is megteremthetők az anyagi alapjai. Köszönöm a figyelmet.

Fejes Sándor

Érdekes hangvételű Hudi József 1848-49-es fejezete. Az eddigi szakirodalom általában derűsnek, lelkesedéssel telinek festette az időszakot. Itt az áldozatokkal, szenvedésekkel járó oldalát mutatja be a szerző.

Orbán Sándor tanulmánya ellentmondásos. Amit és ahogy erről a 25 évről írt, az ellen a ma 60-70 éves városi lakosság zömének, akik ezt az időszakot végigélték, dolgozták, tiltakoznia kell. Minden ennyire rossz, semmitérő azért nem volt ebben a városban, mint ahogy ezt a szöveg visszaadja. Úgy néz ki, hogy „kiollózta” azokat a részeket a hivatkozott levéltári anyagokból, amik neki ahhoz kellettek, hogy a hiányosságokat alátámassza. Ez az anyag sérti azokat az egyéneket, közösségeket, amatőr együtteseket, amelyek nagyon sok társadalmi munkát, szabadidőt és pénzt áldoztak fel azért, hogy ez a város - központi pénzeket igen sokszor nélkülözve - elinduljon a II. világháború után a lassú fejlődés útján.

Sorolni lehetne azokat az önköltségcsökkentő hitelekkel megvalósított vállalati gazdasági, műszaki, szociális és kulturális fejlesztéseket, amelyek a mindenkori nyereséget, és ezen keresztül az ott dolgozók jövedelmét érintették. Azokat a lakásépítési segítségeket, amelyek igyekeztek pótolni az állami lakásépítések hiányát. Azokat az amatőr együtteseket, énekkarokat, szakköröket, pedagógus- és más színjátszókat, akik sokáig emlékezetes műsorokat produkáltak. Azokat a sporteseményeket, színvonalat, sokrétűséget, amelyeknek ma már a csírái sem fedezhetők fel.

Ezek bemutatása is tükre lehetett volna a tárgyalt időszaknak és akkor majd az utókor nem rosszindulattal, hanem kellő tisztelettel gondolna vissza ennek a viharos 25 évnek minden aktív résztvevőjére. Ehhez el kellett volna olvasnia a tanulmány szerzőjének az utóbbi évtizedekben megjelent intézmény-, iskola- és vállalattörténeteket is.

Ács Anna tanulmánya rendkívül hangulatos. A sok tárgy és évszám felsorolását jól törlik meg a jóízűen visszaadott népies mondások, az idézetek, a tréfás megjegyzések. A tanulmányt olvasva szinte beleéli magát az események sodrába az is, aki már nem láthatta a különböző vásári, szabadtéri forgatagot.

Kövy Zsolt tanulmánya nagyon jó anyag, különösen a Kollégiumra vonatkozó része. Közel 80 iskolamester, rektor, professzor, igazgató nevét, idejét sorolja fel. Kár, hogy a XIX. század végi és a XX. századi jelentős igazgató személyiségekkel - Faragó János, Fejes Zsigmond, Rab István, Hencze Béla - nem foglalkozott, meg sem említette őket.

Köntös László

A konferencia vége felé közeledve, egyre többünkben megfogalmazódik a „hogyan tovább” kérdése. A tennivalókhoz - amelyekről sokat hallottunk az elmúlt percekben - hadd tegyek hozzá én is egyet. Hallgatva az előadásokat és a hozzászólásokat, egyre inkább nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a továbblépés egyik fontos mozzanata mindenképpen a Pápai Református Gyűjteményekben található anyag feltárása lesz.

Rengeteg szó esett a források hiányáról. A helyzet az, hogy itt a szomszédunkban a Református Kollégium, amelynek a földszintjén található az említett gyűjtemény. Az itt tárolt anyag feltárása bizonyára újabb forrásokkal és adatokkal gazdagíthatná ismereteinket. A feltételes mód használata sajnos azért indokolt, mert az elmúlt évtizedek sanyarú körülményei alig-alig tették lehetővé a szakmai munkát. A Gyűjteményeknek, amelyek a pápai református kulturális intézmények közül megmaradásával egyedül képviseli a kontinuitást, hosszú évtizedeken keresztül a puszta létükért kellett küzdeniük, s alig-alig maradt terük és energiájuk a tulajdonképpeni hivatásuk betöltésére. Ezért is értékeljük igen nagyra mindazok munkáját akik a nehéz évtizedekben őrizték építették a könyvtárat, levéltárat, múzeumot, s itt végzett kutatásaikkal is hozzájárultak városunk történetének még jobb megismeréséhez.

Örömmel mondanám, hogy a jövőben a Gyűjtemények munkatársai, a református egyház történészei szívest-örömet résztvesznek a további kutatásokban. Most is azonban, mint az előbb, feltételes módot kell használnjak: ha lennének kutatóink és történészeink. Noha nem kívánom egyházunk minden nyomorúságát az elmúlt negyven esztendőre kenni, az tény, hogy egyre égetőbben hiányzik az az egyházi háttérű szakmai bázis, amelyre egy olyan intézmény mint a Gyűjtemények támaszkodhatna. Egyházi intézmény vagyunk ugyan, de azt hiszem itt az ideje, hogy túllépjünk azon a beszorítottságon, amelyre a történelmi körülmények kényszerítettek bennünket. Úgy gondolom, hogy a Gyűjtemények Pápa város kulturális életének is része, s tárt karokkal várjuk a kutatókat. A magunk részéről mindent megteszünk azért, hogy ezt a munkát tovább gazdagítsuk, s köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik eddig is figyelemmel kísérték Gyűjteményünk életét.

Kubinyi András

Engedjék meg, hogy pár szót én is szóljak, mivel a zárásnál tartunk. Még egyszer meg kell köszönnöm a város vezetésének és Hermann István barátomnak ezt a kitűnő szervezést. A kedves előadóknak felkészültségüket, a nagyon jó előadásokat és a tegnapi valamint a mostani vitát. Meg kell mondanom, hogy rengeteget tanultam ezalatt a két nap alatt és nagyon sok új adatot ismertem meg annak idején, amikor módom volt elolvasni a kötet kéziratait. Megnyugtató számomra, hogy az elhangzott előadások magas színvonalúak voltak. Tulajdonképpen nyugodtan mondhatjuk, hogy ez a konferencia egy Budapesten tartott szakmai konferencia színvonalát is elérte. Az előadások tárgyszerűek voltak, nem a „mellébeszéd” volt a lényegük. Ezért, mint levezető elnöknek még egyszer őszinte köszönetet kell nyilvánítanom mindenki számára.

Holényi László írásban érkezett hozzászólása

Hamuth János polgármester és műve

Kiegészítések Pölöskei Ferenc polgári kort tárgyaló fejezetéhez*

Édesapám, Hamuth János és családja (édesanyám, húgom és én) 1920-1945 közt, tehát kerek negyedszázadig lakott Pápán. Ungvárról 1920-ban menekült. Megszerette a várost, amely második otthona, életének, tanulásának, munkájának színhelye lett. Ezért olvastam nagy érdeklődéssel 1992 nyárutóján a Honismeret című folyóirat 1992/4-es számában Pölöskei Ferenc professzor úr „Pápa gazdasága a polgári korszakban (1867-1945)” című cikkét. Felkerestem őt és megtudtam, hogy a tanulmány része a többek munkájával készülő Pápa város történetének. A szerző, látva érdeklődésemet és tájékozottságomat, átadta kéziratának 27-70. oldalát betekintésre és esetleges véleménynyilvánításra. Tájékoztattam a szerzőt az édesapám polgármesteri működése előtt a város által felvett Speyer-kölcson létezéséről, a működése alatti adósságtörlesztésről, városi bérházépítésről, vízvezetéki nyomásfokozó szivattyútelep létesítéséről, a zsidó vagyon ki nem adása miatt a nyilasok általi letartóztatásáról, utódjáról, hivatalból való távozása idejének vitathatóságáról, valamint arról, hogy véleményem szerint mindezek nélkül a város története nem teljes.

Itt jegyzem meg: 1993-ban levelet írtam Pápa polgármesterének, amelyben alkotásait, egyéb érdemeit és üldöztetését felsorolva, édesapám erkölcsi rehabilitációját kértem. A nyugdíjának folyósítására illetékes város ugyanis a hivatalából távozása és halála közti két évben nyugdíját nem adta meg, sőt, édesanyámnak se az özvegyi nyugdíjat, amivel a családot is nélkülözésbe sodorta. Engem is B-listáztak, mint főmérnököt, így csak szerény mértékben tudtam őket segíteni. Mivel szüleim és húgom már nem élnek, ezért kértem csak erkölcsi rehabilitációt. Ez - többszöri levelezés után - már folyamatban van.

A megjelent tanulmányt elolvasva megállapítottam, hogy annak 397. és 399. oldalán a Hamuth Jánosról írt, egyébként jóleső érzéssel olvasott elismerő sorok általános jellegűek, a 381. oldali konkrétabb alkotások is csak az ő működési idejével (1933-1945) való gondos egyeztetés után tulajdoníthatók világosan neki.

Kiegészítéseim „jogcímét” az alábbiakkal szeretném indokolni.

„Gyakorló pápai” vagyok. 1920 és 1927 közt állandóan ott laktam, a bencés gimnáziumot érettségivel együtt elvégezve. Utána a többhónapos tanszünetekben, majd mérnöki diplomám 1932 februárjában történt megszerzése után 1932 októberéig - sorkatonai szolgálatomig - állástalan mérnökként, végül 1933. októberi leszerelésem után Perutz-fonodai gyakornokként 1934 márciusáig itt éltem. Később is évente többször hazalátogattam, így kapcsolatban maradtam a várossal. 1932-ben a nem versenyjátékos pápai teniszezők közt junior-versenyen I. díjat nyertem.

* A hozzászólást némileg rövidítve közöljük. - A szerk.

1945 után az itt tartott érettségi találkozóink és a budapesti - kollégista - öregdiáktalálkozók (itt ismerkedtem meg a mai polgármesterrel, Kövy Zsolt volt alpolgármesterrel, Márkus Mihály ref. püspökkel is), valamint gimnáziumunk 350 éves jubileumi ünnepsége kapcsolt, illetve kapcsol továbbra is a városhoz.

Gyakorlott szerző, társszerző és lektor vagyok. Mintegy 25 könyvet írtam, köztük országos jelentőségűeket is (Magyarország-útikönyv, 8 kiadás, Balaton-monográfia (Panoráma, 1974). Egyéni műveim a Gerecse-, a Vértes-, a Velencei-hegység-útikönyvek, az Idegenforgalmi ismeretek főiskolai tankönyve. Ilyen gyakorlattal e könyv Pápáról szóló anyagát is át kellett néznem.

Ezek után néhány megjegyzés:

Tisztázandó lenne a tárgyalt időszak végének pontosabb meghatározása. Ez ugyan 1945-nek van jelezve, ennek ellenére nem szerepel Hamuth János utóda, dr. Szöllősy Sándor. Adataim szerint ugyanis a hivatalátadás 1944. október 26-án, a nyugdíjazás pedig november 8-án már megtörtént.

A mű 381-391. oldala (A városok jogállása... című fejezet) nem pápai, hanem országos viszonyokat ismertet. Ha azonban ez még eddig máshol nem került közlésre, akkor itteni közlése - úttörő lévén - közhasznú lehet és általa Pápa hasonló vonatkozásai is jobban megvilágíthatók.

A tanulmány általában nem közöl időadatokat sem a fontos személyekről (nevük után születési, halálozási adat), sem a fontosabb létesítményekről, döntésekről. Csak következtetni lehet az egyébként részletesen jellemzett Mészáros Károlynál, aki 1894-ben még rendőrkapitány (399. 2. bekezdés), több, mint 2 évtizedes polgármestersége után 1918-ban követte dr. Tenzlinger József (397. oldal 1. bekezdés). Oszvald Dánielnél is (397. oldal 3. bekezdés) csak egyetlen, közbelső időadat van. Pótlásuk jobb áttekintést adna a város történetéről is.

392. oldal 3. sor. Emese női név, ha valóban volt ilyen keresztnévű tanácsos (ami ellenőrizendő lenne), akkor Pápa élenjárt szerintem a női emancipációban.*

397. oldal 1. bekezdés. Szép méltatást kapott az 1867 és 1945 közti időszak 5 polgármestere, de a tanulmányban nyitott kérdés maradt, volt-e rajtuk kívül más is. (Ezért is kellenének a hiányolt személyi időadatok!) Mások okozhatták talán a tartozást?

398. oldal 1. bekezdés. Mészáros Károly polgármester működését különösen szépen, a tényeknek megfelelően méltatja szerintem is. Ugyanis még mint diák, nemcsak személyesen ismertem őt, hanem vele egy házban, a Fő tér 16. sz. uradalmi bérházban, vele egy emeleten laktam, sőt halála és özvegyének Budapestre költözése után az ő lakásába költöztünk át. Mivel a város közvéleménye hallomásom szerint is nagyra becsülte őt, és ma már alig élhet olyan pápai személy, aki oly közlőről ismerte volna, mint én, más lehetőség híján ezt a hozzászólást kell felhasználnom kedves - és kultúrtörténetileg is hasznos - visszaemlékezésre. Édesapám is igen becsülte, tudtommal az ő javaslatára nevezte el a képviselőtestület a Ligetet Mészáros Károly ligetnek. A név visszaadása a városnak szerintem kötelessége lenne (nagyobb költségbe nem kerül). Én különleges emlékeket is kaptam tőle. Abban a korban még az egészséges, tekintélyesebb emberek is bottal jártak a divat szerint, de ez diáknak az érettségiig tilos volt. Érettségi után Károly bácsi nekem ajándékozta - felnőtté válásom elismerésére - ezüstnyelű, fekete ébenfa sétapálcáját. Ő ugyanis akkor már nemigen mozdult ki lakásából.

* A belső tanácsosok bizonyára példaképp megemlített kettejének neve helyesen: Koller Ignác és Kerkapoly Károly. - A szerk.

Sajnos, ez az emléktárgy a háború viszontagságai közt eltűnt. De kegyelettel őrzöm egy fekete márvány, felírásos „hálapoharát”, amit még háborús ide-odaköltözéseimben is magammal vittem, és amit a szokás szerint sikeres balatonfüredi kúrája alkalmából szerezhetett be. Ezt özvegye adta emlékül.

A 3. bekezdés burkoltan említi a vezető kommunisták kivégzését. Ezzel kapcsolatban említem meg, hogy az 1918-1920-ban történtek leírása elég hiányos. A 4. bekezdés nem említi meg a családomban édesapám törlesztési gondjai miatt sokat emlegetett Speyer-kölcsönt, pedig érzésem szerint ez tette lehetővé Tenzlinger Józsefnek az I. világháború után súlyos helyzetben a város gazdaságának talpon maradását és szerény mértékű fejlesztését is.

399. oldal 1. bekezdés. A polgári kor sorrendben utolsó alakja történelmi hűséggel véve nem Hamuth János, hanem, amint már említettem, dr. Szöllősy Sándor volt. (Hamuth János doktori címe téves, teljesen árván, vagyontalanul nőtt fel, rokonoknál élt és maga tartotta el később is magát. Így nehezen tudta az eperjesi jogakadémiát elvégezni, de doktorátus szerzésére már nem volt - szegény állásban lévén - lehetősége.)

A bekezdés utolsó mondata: „...képtelennek bizonyult a hatalmi szféra rendelkezéseinek megghiúsítására.” Ez az alábbiak szerint teljesen ellentétes az igazsággal, és feltétlenül kiigazításra szorul. Szándékos elmarasztalásra szerintem semmi ok nem lehetett, a magyarázat csak téves fogalmazás és sietség lehetett, ami a szerző közismert nagy elfoglaltsága miatt lehetséges. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy városi vezető nem szállhatott szembe a neki nyilas uralom előtt még jogszerűen parancsoló feletteseivel nyíltan, de Hamuth János már ebben az időben is ellenálló volt, a zsidó üzletek kulcsainak az utasításhoz képest 1 hónap késéssel, csak rendőrségi felhívásra történő beszédével, a gettó főispáni vizsgálat szerint is humánus kialakításával.

Édesapám 1946 októberében, Bajorországból családotul hazatérve, nyugdíja visszaszerzése ügyében nyilatkozatot tett. Tanárnő húgom ennek másolatából írta be édesapám életrajzába az alábbiakat.

„A Nemzetőr című nyilas hetilap 1944. július 30-i számában Pápával foglalkozó cikk jelent meg, melyben ellenem erős kifakadások, támadások voltak. Többek között a cikk erősen kifogásolta azt, hogy a zsidó üzletek kulcsait csak a rendőrség felhívása után szedtem be és helyeztettem el a város pénztárszekrényében... A német megszállás kezdete óta állandó küzdelmeket folytattam a megszálló csapatok parancsnokaival a németek rablásai, túlkapásai miatt. Egy alkalommal egy német alezredes azon kérdésre, hogy mi fog történni akkor, ha az általa követelteket karhatalommal végrehajtja, én az időközben belépett Krompaszki János számvevőszéki tanácsos előtt azzal feleltem, hogy ha nekem fegyveres erő állana rendelkezésemre, fegyverrel állnék ellent. Megkérdeztem, hogy szövetségesek, vagy ellenségek vagyunk-e. Erre az alezredes lehiggadt és eltávozott. Ennek egyelőre nem lett következménye, mert a csapatot parancsnokával együtt áthelyezték a harcoló csapatokhoz... Feljelentéseket tettünk a német csapatok túlkapásai ellen a Honvédelmi Minisztériumhoz és az összekötő tiszthez.

Ily előzmények után következett be az 1944. október 15-i átkos fordulat. Október 16-tól azon pár nap alatt, míg hivatalban voltam, minden nap hivatalomban megjelentek a nyilas terrorfiúk és ezt-azt követeltek a párt nevében. Követelésüket nem teljesítettem, sőt Szálasi képét sem helyeztettem el hivatalos helyiségemben, ahogy kívánták volna. Erre a tanácsterem asztalára állították fel a képet. Megfenyegettek, hogyha a párt rendelkezéseit nem teljesítem, annak súlyos következményei lesznek, amire nézve a nyilas főispán is személyesen és telefonon is figyelmeztetett. 1944. október 21-én 2 rendőrségi detektív jelent meg lakásomon, s

kijelentették, hogy parancsra letartóztatnak. Felhívásomra felmutattak egy végzést, amelyben az állott, hogy a nyilaskeresztes párt érdekében tartóztatnak le. A rendőrségen az ellenem emelt vádakat többszöri kérésem ellenére sem közölték velem. Elhelyeztek a rendőrségi fogdában, ahol 3 napig voltam s csak a 3. napon vezettek kihallgatásra. Akkor is követeltem a vádak közlését, de ez nem történt meg, s rövid jegyzőkönyvezés után, két pápai polgár kezessége mellett, azzal a megszorítással, hogy a város területét elhagynom nem szabad, szabadlábra helyeztek, de állandó megfigyelés alatt tartottak. Később bizalmasan tudtam meg, hogy az ellenem emelt vádak a következők voltak: nyilasellenes beállítottságom, egy zsidó ügyvéddel jó barátságom, zsidókkal szembeni humánus bánásmódom és a német parancsnokságokkal szembeni erélyes fellépésem. Csakis Horváth dr. rendőrfőhadnagy jóindulatának köszönhetem szabadlábra helyezésemet, ki ezt a Gestapónál kímesterkedte.

1944. október 24-én hivatalomba bemenve bejelentettem, hogy hivatalomat átadom törvényes helyettesemnek, és beadtam nyugdíjazás iránti kérelmemet. Október 26-án hivatalomat tényleg átadtam. 1944. november 8-án kelt véghatározattal nyugdíjaztattam magamat. Azt hittem, hogy ezután nyugodtan élhetek, de csalódtam, mert a nyilas terrorfiúk lakásomon is zaklattak, hol lakásfoglalás, hol fegyverrejtegetés ürügye alatt. Ekkor nálam négy menekült család lakott. Megunva a folytonos zaklatásokat, december végén átmentem lányomhoz Győrbe. Lányom akkor 8. hónapos várandós volt, s férje, hogy a légi bombázás és az esetleges harcok borzalmaitól megkímélje, feltétlenül azt kívánta, hogy lányom két unokámmal Nyugatra meneküljön. Midőn 1945. január 14-én a győri városi és vármegyei tisztviselők családtagjai kimentek Nyugatra, én és feleségem is velük mentünk, mert nem akartuk várandós állapotban lévő leányunkat és unokáinkat elhagyni. Különben mint nyugdíjas, szabad voltam.

A pápai zsidó kereskedők, úgy tudom, javamra írták, hogy üzleteik kulcsait lezárás után csak 1 hónappal szedtem be. A pápai gettó megalakítását a rendelet szerint végrehajtottam, de amennyire lehetett, humánusan, ami kiderül abból is, hogy 1944. június hónapban, midőn a főispán megsejmelte a gettót, kb. 15 tanú jelenlétében, kijelentette, hogy ily humánus gettót még nem látott. Mire ugyanezen tanúk jelenlétében kijelentettem, hogy sem neki, sem magamnak nem kívánok ilyen humanitást. Midőn a zsidó ötös tanács tagjait Budapestre elszállították, egyik tanácstag, név szerint Breier Gyula, bejött hivatalomba és megköszönte, hogy a zsidókkal humánusan bántam.”

Édesapámat már a 30-as évek végén gégeműtétnek kellett alávetni, utána rekedten beszélt, fehérvérűség támadta meg (ez okozta 1947-ben halálát is). Az akkori nyugdíjtörvény szerint egészsége érdekében is módja lett volna 1944-ben, 60 évesen nyugdíjba mennie. Működése végén bombázások voltak, a Dunántúl is hadműveleti területté válhatott rövidesen, mégis kitartott igen nehézre váló városvezetői helyén, a súlyosbodó közellátási és munkaerőhiány, menekültáramlás, zsidó polgárainak üldözése miatti izgalmai, német és nyilas atrocitások ellenére is. Csak a saját személyét is veszélyeztető nyilas terror készítette végül is a már jóval előbb kiérdemelt nyugdíjba. Helytállása tehát az ő korában, állapotában példamutató volt. Édesapám sosem volt szélsőjobboldali pártnak, mozgalomnak tagja, 1946 októberében nyugodt lélekkel tért haza, a jól végzett munkája tudatában (büszke volt életének főművére, Pápa város fejlesztésére!). A haláláig eltelt másfél évben rendőrileg bejelentett tartózkodási helyen lakott, mégsem volt ellene semmiféle bűnvádi eljárás, a kommunisták régi vezetők elleni, közismert gyűlölködése, üldözése ellenére sem. Ez egymagában is mellette szól.

A történészek feladata lenne továbbá elmondani azt is, hogy a 397. oldal 1. bekezdésében felsorolt 5 kivételes képességű polgármester közül édesapám működött a legnehezebb helyzetben. Mészáros Károly és Tenzlinger József idejében volt ugyan háború, azonban a

város még nem volt hadműveleti terület, mint Hamuth János idejében. Ők a békeévekben, illetve a Speyer-kölcsön segítségével tudhattak várost fejleszteni, míg Hamuth Jánosnak kellett a kölcsönt stb. visszafizetni, tehát a kényszerű takarékoság miatt nem volt lehetősége látványos városfejlesztésre. A Hamuth János általi 1.600.000 pengős adósságtörlesztésen kívül és a tanulmánykötet 381. oldal 3. bekezdésében említett, az ő idejében készült repülőtér, városi egészségház, mozgófényképszínház, a tókeri új utak, villany-, vízvezeték, csatorna, református templom több iskolabővítésen kívül ekkor készült a Szélesvíz rendezése, a Jókai utcai városi bérház, a vízvezeték nyomásfokozó szivattyútelep, városi zeneiskola, iparostanonciskolából felsőbbfokú ipariskola szervezése (érettségivel egyenrangú képesítéssel), a repülőtérrel kapcsolatos elemi iskola, öreg-hegyi elemi iskola, tanyai elemi iskola, ravatalozó, tókeri elemi iskola. Ezeket az emlékezetből írt létesítményeket a város műszaki (építési) osztálya, ill. vagyonelejtára ellenőrizheti.

Írni kellene arról is, hogy a színháznak a ref. templom miatti elbontása után színjelöladások, rendezvények - ezekről a város nyilván nem mondhatott le - hol voltak megtarthatók (a Művelődési Ház jóval később épült).

419. oldal 1. bekezdés végén fel kellene sorolni Pápa akkori művészeti életének képviselőit: a Fő utcai Hercz órás leszármazottja: Pérely grafikus, Hénel Margit festőművész, Rollerné Tóth Anna énekművész, Hermann László hegedűművész (húga, Anna (Ancsi) is többször szerepelt zongorajátékával). A városi zenetanítás egyik erőssége volt Gáty Zoltán, a Zeneakadémia nyugalmazott tanára, aki a híres Hubay Jenő hegedűművész édesapjának, Huber Károlynak volt akadémiai tanártársa. Nemcsics Elek tanár úr zeneszerző volt, aki Petőfi-verseket zenésített meg („Sötétzöld sátoros erdőben járok..., Pacsirtaszót hallok megint...” című dalait a bencés énekkarban elő is adtuk).

Tematikai zavart okoz, hogy a művészeti élet az egyházak és a zsidóság helyzetét tárgyaló részek közé került. Helyesebbnek látszana a művészeti életet a következő, oktatási fejezetbe tenni és a fejezet címét „Művelődési és oktatási helyzet”-re változtatni, hiszen pl. az állami életben a vonatkozó minisztérium is hasonlóan jelenik meg.

Holényi (Hamuth) László
a Balatoni Intéző Bizottság alapító,
nyugalmazott főmérnöke, szakíró
1113 Budapest, Karolina út 33/b

Hozzászólónk nagyon is indokolt kérésére itt közöljük Pápa város polgármestereinek (1848-1950), tanácselnökeinek (1950-1990) és rendszerváltozás után megválasztott polgármestereinek névjegyzékét. (A szerk.)

1848-1849 Villax Antal	1948-1950 Németh Imréné
1865-1886 Woita József	1950-1958 Németh Imréné
1886-1887 Kiss László	1958-1964 Gulyás Ferenc
1887-1897 Osváld Dániel	1964-1975 Gyenese László
1897-1918 Mészáros Károly	1975-1979 Juhász István
1919-1933 Tenzlinger József	1979-1990 Dr. Németh Zoltán
1933-1944 Hamuth János	1990 Tóth Sándor
1944-1945 Szöllősy Sándor	(tanácselnök-helyettes)
1945-1946 Sulyok Dezső	1990- Dr. Kovács Zoltán
1946-1948 Kerekes János	

Függelék

Mesterházy Ferencnek, Veszprém vármegye főispánjának előterjesztése
a belügyminiszterhez Hamuth János kormányfőtanácsosi kitüntetése
érdekében, 1943. június 23.

Nagyméltóságú Belügyminiszter Úr!

Kegyelmes Uram!

Tisztelettel előterjesztést teszek Nagyméltóságodhoz, hogy Hamuth Jánosnak, Pápa megyei város polgármesterének magyar királyi kormányfőtanácsosi címmel leendő kitüntetése érdekében legfelsőbb helyen előterjesztést tenni méltóztasson.

Hamuth János 1883. évi szeptember hó 2-án született Máramaros-szigeten. Atyja Hamuth János kincstári alügyész, anyja reviznyei Reviczky Emma. Középiskolai tanulmányait Máramarosszigeten, Szatmáron és Ungvárott végezte. Korán teljes árvaságra jutva a gimnázium 6. osztályától kezdve magántanuló volt. Az ungvári királyi katolikus főgimnáziumban 1907. évben tett érettségét. Katonai szolgálatának, mint póttartalékos 1906. évben tett eleget.

1902-1905. években Dunapataj községnél jegyzőgyakornok volt. 1905. október 1-jén lépett szolgálatba Ungvár város rendőrségénél, hol mint iktató, rendőrtiszt, rendőrkapitány 1918. június 28-ig teljesített szolgálatot. Az 1914. évet megelőzőleg és 1914-től 1918. június 28-ig a katonai ügyosztályt vezette, mint annak előadója. 1918. június 28-án Ungvár város tanácsnokává választatott meg. A jogot mint nő, családosa 1911-től 1915. évig végezte az eperjesi jogakadémián és itt szerezte meg az államtudományi államvizsgát. 1915-ben a közigazgatás terén szerzett érdemei elismerésül koronás arany érdemkeresztet kapott. Ugyancsak munkássága elismerésül választatott meg tanácsnokká. 1919. június 12-től midőn a csehek Ungvárt megszállták, bár ő volt a legfiatalabb tanácsstag, a megbetegedett polgármester helyett őt bízták meg a város vezetésével. A várost a megszállás első 4 hónapjában a polgármester felépüléséig a legnehezebb viszonyok között vezette, s a megszálló hatalom szervei erőszakoskodásával szemben a város és polgársága érdekeit mindenkor sikerült megvédenie. Közben mint helyettes polgármester 13 napig túszt volt, 4 napig internálva is volt, s 6 hétig rendőri felügyelet alatt állott. Mindezen intézkedéseket a legnagyobbbrészt azért tették ellene, mert erélyesen képviselte Ungvár és a magyarság érdekeit. 1920. január 26-ig, tehát több mint egy évig szolgálta Ungvár városát a cseh uralom alatt. Midőn helyzete már tűrhetetlen volt és kiutasítás előtt állott, jelentkezett az akkor szervezés alatt álló magyar királyi rendőrséghez szolgálatra. A székesfehérvári főkapitány Pápára rendelte szolgálattételre. 1920. január 29-től 1920. június 13-ig mint menekült városi tanácsos, 1920. június 13-tól mint magyar királyi rendőrkapitány szolgált. 1923. április hónapban megbízott a pápai rendőrkapitányság vezetésével, s annak vezetője volt 1933. január 9-ig. 1924. március 22-én rendőrtanácsossá neveztetett ki. 1933. január 9-én Pápa megyei város polgármesterévé választották meg. A magyar királyi rendőrség 10 éves fennállásának évfordulója alkalmával kifogástalan, eredményes működésért dicséretben részesült.

Pápa megyei város vezetését 1.442.691 pengő adóssággal és két, összesen 300.000 pengős perrel, a legnehezebb pénzügyi viszonyok között vette át. A csőd felé közeledett város pénzügyeit erélyes intézkedésekkel, a legnagyobb takarékoság bevezetésével aránylag rövid idő alatt rendbehozta, a pénzügyi egyensúlyt teljesen helyreállította. Megindította először kisebb, később nagyobb keretekben az alkotásokat. Az adósságok állandó és megfelelő törlesztése mellett 6 és 1/2 km állandó kisköburkolatot építtetett, s 10 év alatt 152.510 pengőt fordítottatott útépitésre. 132.137 pengőért ingatlanokat vásároltattak, s egy telekvétel közel 10.000 pengő nyereséget hozott a városnak. A város utcáit rendeztette és a parkosításokat is előmozdította. A vízszolgáltatás megjavítására nyomásfokozó gépi berendezést építtetett 60.000 pengő költséggel. Két modern iskola épült 71.995 pengő költséggel. A város 40 éven át elhanyagolt két birtokát 36.574 pengő költséggel rendbehozatta. 80.000 pengő költséggel sokgyermekes családoknak kislakások építését vitte keresztül. Repülőtér létesült 102.593 pengő költséggel, anélkül, hogy erre kölcsönt kellett volna felvenni, vagy pótdát kellett volna emelni. Ez igen hasznos befektetésnek bizonyult, mert ma a repülőtelepen 30 millió költséggel egész városrész épül, s a nagy helyőrség a város polgárságának, de magának a városnak is nagy hasznót hajt. Három napközi otthont létesített, hol a gyárba járó szülők gyermekei napi 10 fillérért egész napi felügyeletet, gondozást és étkezést kapnak. Bevezette a vérszegény és gyenge egészségű gyermekek állandó nyaraltatását, s évenként 80-120 gyermek nyaraltatásáról gondoskodik a város közönsége és a város társadalma. A város intézményeit az anyagi lehetőségek határain belül állandóan fejlesztette. Javaslatára Pápa megyei város 1939. évben a legelsők között adta meg az állandó városi napszamosoknak és szegődményeseknek a családbért, s ezzel igyekezett a családvédelem ügyét szolgálni.

Hamuth János polgármestersége alatt Pápa megyei város 10 év alatt 1.508.400 pengő törlesztett tőke- és kamatban. Beruházásokra és ingatlanvételekre pedig 1.541.335 pengő fordítottatott, vagyis összesen 3.049.743 pengő. Az átvett adósságok, melyek 1936. évig az alkotásokat csak egész kis mértékben tették lehetővé, rendkívül megnehezítették a város fejlesztésére irányuló törekvéseit. 1938. évtől 1941. évig a félig háborús, 1941. évtől pedig az egész háborús állapotok nem voltak kedvezőek a városfejlesztés előmozdítására. Tulajdonképpen 1936-tól 1939. évig terjedő idő tette lehetővé a nagyobb alkotásokat.

Kormányzó Úr Öfőméltósága Hamuth Jánost a Vöröskereszt érdemkereszttel tüntette ki. 1943. évben megkapta a Vöröskereszt-díszjelvényt és dicsérő okiratot.

Tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy Hamuth János polgármestert, fentiekben összefoglalt várospolitikai és közeleti munkásságára és érdemeire való tekintettel, javaslatomat elfogadni és nevezettnek magyar királyi kormányfőtanácsosi címmel leendő kitüntetése érdekében legfelsőbb helyre előterjesztést tenni méltóztassék.

Kérem Excellenciádat, fogadja őszinte nagyrabecsülésem és mély tisztelem kifejezését, mellyel vagyok

Veszprém, 1943. évi június hó 23-án

igaz híve:
Mesterházy Ferenc
főispán

A hivatalos intézkedés:

Hamuth János 1933 januárjában választott Pápa megyei város polgármesterévé. Az eddigi gyakorlat szerint megyei város polgármestere - az egyéb kellékek fennforgása esetén - a polgármesteri állásban eltöltött 15 évi szolgálat után hozható javaslatba magyar királyi kormányfőtanácsosi címmel kitüntetésre.

Mivel nevezettnek polgármesteri állásban ez idő szerint 10 és 1/2 évi szolgálata van, a kitüntetésre javaslatba nem hozható.

Budapest, 1943. július 19. Irattárba!

- Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztériumi levéltár, Elnöki iratok (MOL-K-148), 1943-2-5172. - Közzéteszi: *Somfai Balázs*

Hermann István

Utószó

Alig két éve jelent meg a városunk történetét tárgyaló Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig című kötet. Pápa lakossága, a tudományos közvélemény érdeklődéssel vette kezébe a várostörténet legújabb kötetét. Pápa Város Önkormányzata, személy szerint dr. Kovács Zoltán polgármester úr mindig is fontosnak érezte a munka folytatását. Erre ösztönöztek bennünket azok a jogos kritikai észrevételek is, amelyek különféle fórumokon megfogalmazódtak a kötet kapcsán.

Íme Tisztelt Olvasó most a folytatást tarthatja kezében! Szerves folytatása ez a kötet az előzőnek, de nem tekintette feladatának a hiányzó részek megíratását. (Itt elsősorban a katolikus egyház történetét és a pápai zsidóságot bemutató fejezetekre kell gondolni, de többen hiányolták a városi kultúra, a világi iskolák, színjátszás stb. történetét bemutató részeket is.) Nem lehet mindent egyszerre elkészíteni. Emberöltök lemaradásának pótlására évtizedek kellenek. Ráadásul a kultúra, a tudomány helyi lehetőségei az önkormányzatok pénzügyi kondícióinak romlásával együtt nehezednek.

1995 tavaszán került sor a Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig című kötet tudományos bemutatására. A tudományos tanácskozást élénk érdeklődés kísérte. A város lakossága, a helytörténészek, érdeklődő fiatalok megtöltötték a Somogyi József Galéria dísztermét. Kiváló szaktudósok, történészek és néprajzosok jöttek el, mondták el kiegészítéseiket, újabb kutatásaik eredményeit. De aktívan részt vettek a vitákban a pápai helytörténészek is. Ők ugyan elmondták, hogy a könyv nehezen olvasható, tudományos munka, de megértették, hogy a várostörténeti kötet célja nem szórakoztató olvasmány nyújtása, hanem a tágabb értelemben vett országos történet egy szeletének bemutatása volt.

A kötetben megjelent tanulmányok túlnyomó többsége nem a könyvbemutató igényével, hanem Pápa város történeti irodalmának gazdagítása szándékával született. Olyan új kutatási eredmények kerültek bele, amelyek árnyalják városunk első említésének évszámát. Egyértelműen sikerült bizonyítani a városi pecsét meglétét, sőt a fennmaradt lenyomatok és a rekonstrukciós rajz tisztázta azokat a címer ábrákat, amelyek a XIX. század vége óta legkiválóbb heraldikusainknak okoztak fejtörést. Jónéhány tanulmány a várostól messzebb fekvő területek párhuzamaiban általános várostörténeti, városfejlődési tendenciák bemutatására is vállalkozott.

Hasznos volt tehát az a két nap, amit Pápa város története megismertetésére szánt a város vezetése. *Hiszen a jelen kötettel immár végérvényesen sorozattá vált a Tanulmányok Pápa város történetéből!* Őszintén remélem, hogy lesznek újabb kötetek, hogy azok a történészek akik megismerték a várost, annak lakosságát nem feledkeznek meg rólunk akkor sem, amikor más irányú kutatásaik alkalmából városunk történetét kiegészítő, pontosító adatokra bukkanak. Hiszen városunk még Magyarországon belül is mostoha helyzetben van a forrásadottságok tekintetében. A háborúk viharai, pusztításai egyetlen középkori, koraújkorai levéltári egységet sem engedték fennmaradni, de mint a tanulmányokból kiderül a későbbi korokban nem sokkal jobb a helyzet. Minden adatot utalást meg kell becsülnünk, hogy a folyamatos kutatás, feltárás eredményeképpen teljesebbé, legenda mentesebbé tehessük városunk történetét.

A tanácskozás fontos volt azért is, mert kijelölte a régészeti kutatások irányát is. Jelezve, hogy a Szent László utcában kell keresni egy templom (vagy kápolna) és egy kisebb méretű kolostor maradványait. Újabb és újabb részletek kerülnek elő a középkori főesperességi templomból, amelynek végleges feltárása és bemutatása legkésőbb a Fő téri rekonstrukció része kell, hogy legyen. De talán a mil레centenárium évében is siettetni kellene a honfoglalás kori, kora középkori emlékek kutatását feltárását Pápa környékén.

A két tanulmánykötethez kapcsolódóan a kutatók szinte minden forrást kiaknáztak amiről tudtuk, hogy városunkhoz kapcsolódik. Most ezek összegyűjtése, megjelentetése lenne a legfontosabb feladat. Egy olyan várostörténeti olvasókönyv összeállítása, amilyenről Somfai Balázs hozzászólásában beszélt. Amely eredeti nyelven, magyarul és ha szükséges fakszimilében is közölné a dokumentumot, amelyet a további kutatás és nem utolsósorban az oktatás is tudna hasznosítani. (Hiszen a génius loci nemcsak iskoláinkban, hanem a városban is megérinti azokat akik a Dunántúl egykori Athénjébe jönnek.) Meg kell azonban szívlelni azoknak a véleményét, akik a várostól, sőt a Dunántúltól távoli levéltárak anyagában is remélnék pápai vonatkozású okleveleket iratokat. Módszeres kutatás kellene ezen levéltári anyagok átnézésére, hiszen így tudná, majd az utókor a város okmánytárát az asztalra tenni.

A várostörténeti kutatások folytatása mellett fontos feladat a régebbi történeti irodalom hozzáférhetővé tétele is. Ebben a sorozatban - reprint kötetként - jelentek meg az elmúlt időszakban és reméljük jelennek meg a jövőben is azok a kötetek, amelyek a város történetével foglalkozók nélkülözhetetlen kézikönyvei. Talán elősegíti a katolikus egyháztörténeti rész megírását is, Kiss István 1908-ban megjelent A pápai plébánia története című munkájának újabb kiadása. Terveink között szerepel Bognár Imre Ede kiváló településföldrajzi monográfiájának megjelentetése is. (Bognár Imre Ede: Pápa város településföldrajza, Pápa, 1943.)

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára és Levéltára szinte kimeríthetetlen tárháza a városra vonatkozó anyagoknak, de a pápai plébánia irattára a Historia Domusok kötetei, (Nagytemplom, Ferences templom, Pálos-Bencés templom, Irgalmas rendi kórház) az anyakönyvek is bőséggel rejtenek nélkülözhetetlen anyagokat a kutatók számára. (A Szent István Római Katolikus plébánia az egyháztörténeti kutatások elősegítésére elhatározta a Historia Domus kötetek kiadásának elindítását.)

Azzal a gondolattal zárom mondanivalómat, hogy rajtunk pápaiakon is, helytörténészeken is múlik, hogy mennyit tárunk fel múltunkból, szeretett városunk történetéből.